

**ЖУРНАЛ 2004-ЖЫЛЫ
НЕГИЗДЕЛГЕН**

**ЖУРНАЛ ОСНОВАН
В 2004 ГОДУ**

**КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫНЫН
КАБАРЛАРЫ**

**ИЗВЕСТИЯ
КЫРГЫЗСКОЙ АКАДЕМИИ ОБРАЗОВАНИЯ**

№1 (44)

ISSN 1026-9045

Индекс 77366

Бишкек 2018

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

КЫРГЫЗСКАЯ АКАДЕМИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

Главный редактор

Мамытов А.М. доктор педагогических наук, профессор, академик КАО

Заместитель главного редактора

Байгазиев С.О. доктор филологических наук, профессор, академик КАО

Ответственный секретарь

Дербишова Н.А.

Редактор: Карамолдоева С., Дуйшо кызы М.

Редколлегия:

Мамбетакунов Э.М.	член-корреспондент НАН КР, академик КАО, доктор педагогических наук, профессор
Добаев К.Д.	член-корреспондент КАО, доктор педагогических наук, профессор
Рысбаев С.К.	член-корреспондент КАО, доктор педагогических наук, профессор
Бабаев Д.Б.	член-корреспондент КАО, доктор педагогических наук, профессор
Син Е.Е.	доктор педагогических наук, профессор
Асипова Н.А.	доктор педагогических наук, профессор
Калдыбаев С.К.	доктор педагогических наук, профессор
Муратов А.Ж.	доктор педагогических наук, профессор
Мааткеримов Н.О.	доктор педагогических наук, профессор
Мамбетакунов У.Э.	доктор педагогических наук, профессор
Токтомаматов А.Д.	кандидат педагогических наук
Иманкулов М.К.	кандидат педагогических наук, доцент
Усенко Л.В.	кандидат педагогических наук, доцент
Касымов А.А.	кандидат педагогических наук, доцент

БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИННОВАЦИЯ

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИИ

EDUCATION AND INNOVATION

*Мамытов Абакир,
Кыргыз билим берүү академиясынын президенти,
педагогика илимдеринин доктору, профессор*

**КЫРГЫЗСТАНДЫН НЕГИЗГИ МЕКТЕПТЕРИ ҮЧҮН ОКУУ КИТЕПТЕРИ:
УЧУРДАГЫ АБАЛЫ ЖАНА ЖАКШЫРТУУНУН ЖОЛДОРУ**

*Мамытов Абакир,
Президент Кыргызской академии образования,
доктор педагогических наук, профессор*

**УЧЕБНИКИ ДЛЯ ОСНОВНОЙ ШКОЛЫ КЫРГЫЗСТАНА: СОВРЕМЕННОЕ
СОСТОЯНИЕ И ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ**

*Mamytov Abakir,
President of the Kyrgyz Academy of Education,
Doctor of pedagogical sciences, professor*

**THE TEXTBOOKS FOR BASIC SCHOOL OF KYRGYZSTAN:
CURRENT STATE AND WAYS OF IMPROVEMENT**

Аннотация. Макалада акыркы үч жылдын ичинде Кыргызстандын жалпы орто билим берүү мектептеринде колдонуу үчүн сунушталып жаткан жаңы муундагы окуу китептерди даярдоодогу алгачкы алгылыктуу иштери жана системдүү кемчиликтери анализденет. Изилдөөнүн предмети катары окуу китебинин кол жазмасын тандоо, илимий методикалык экспертизадан өткөрүү, пилоттук мектептерде апробациялоо жана массалык тираж менен басып чыгаруу "Табият таануу" (5-класс) жана "География" (6-класс) окуу китептеринин мисалында аныкталат. Окуу китептеринин сапатын жакшыртуунун жолдору талдоого алынат.

Аннотация: В статье анализируются первые успешные практики в разработке

учебников нового поколения, имеющее место в Кыргызстане, и допущенные системные недостатки, снижающие их качество. Предметом исследования являются вопросы конкурсного отбора учебника, проведение научно-методической экспертизы и практической апробации пробных учебников в пилотных школах, а также их издания массовых тиражом на примере учебников "Естествознание" (5 класс) и "География" (6 класс). Предлагаются пути совершенствования учебников.

Abstract: The article analyzes the first successful practices in the development of new generation textbooks, which is taking place in Kyrgyzstan, and the systemic flaws that have been made, which reduce their quality. The subject of the research is the issues of

competitive selection of a textbook, conducting scientific and methodological examination and practical approbation of pilot textbooks in pilot schools, as well as their mass circulation on the example of the textbooks of “Natural Science” (5th grade) and “Geography” (6th grade). There are offered the ways of improvement of the textbooks.

Түйүндүү сөздөр: жаңы муундагы окуу китептери, окуу китебинин кол жазмасын конкурстук жол менен тандап алуу, сынак үчүн даярдалга окуу китебин пилоттук мектептерде апробациядан өткөрүү, окуу китебин массалык тираж менен басып чыгаруу.

Ключевые слова: учебник нового поколения, конкурсный отбор рукописи учебника, научная экспертиза содержания рукописи, апробация пробного учебника в пилотных школах, издание учебника массовым тиражом.

Key words: new generation textbooks, competitive selection of a textbook manuscript, scientific examination of the content of the manuscript, approbation of a pilot textbook in schools, publishing a textbook in mass circulation.

Мектеп окуучуларын окуу китептери менен камсыз кылуу кол жазмага конкурс жарыялоо жана тандап алуу; тандалып алынган кол жазманы илимий экспертизадан өткөрүү, пилоттук мектептерде апробациялоо жана апробациядан өткөн кол жазманы расмий бекитүү; кол жазманы массалык тираж менен басып чыгаруу жана мектепке жеткирүү этаптарынан турат. Ар бир этапка жооптуу уюштуруучулар жана аткаруучулар аныкталат жана мындай логистика дүйнөлүк тажрыйбада кеңири колдонулат. Кыргызстандын тажрыйбасында деле аталган логистиканы карманышат. Бирок алгачкы ирет жарык көргөн жаңы муундагы окуу китептеринин сапаты, өзгөчө интернет айдыңында жана массалык маалымат каржаттарында айтыла баштаган курч сын пикир окуу китебин чыгаруудагы жана тийиштүү сапатты камсыз кылууда орчундуу кемчиликтер бар экендигинен кабар берет [1, 2].

Маселе аталган логистиканы билим берүү системасынын расмий моделине жуурулуштуруу, ар бир этапты тейлеген мекемелердин жана кызматкерлердин жоопкерчилигин камсыз кылуу жагдайында орун алган көйгөйлөрдү мыйзамдуу жана адистик өңүттө туура чечүүгө барып такалат. Эгерде аталган проблемалар өз убагында чечилбесе жаш муундун сапаттуу жана заманбап билим алууга болгон Конституциялык укуктары бузулат. Негизги мектеп билимин алуу ар бир кыргызстандык жаран үчүн, ал эми сапаттуу билим берүү мамлекет үчүн милдеттүү [3]. Мындай умтулуунун максаты жаш муунду адептик-ахлактык тазалыкка, сергек жашоого, мамлекеттин жана улуттун кызыкчылыктарын бекем сактоого тарбиялоо экендиги талашсыз.

Тарыхый өңүттөн караганда өлкөбүз эгемендикке ээ болгонго чейин окуу китептеринин дээрлик басымдуу бөлүгү Москвада даярдалганы, ал эми биздин үлүшкө улуттук тил, адабият, география жана тарых менен байланышкан окуу китептерин даярдоо вазийпасы берилгени жалпыга белгилүү. Чындыгында ошол учурдагы жагдай жана борбордоштурулган саясат ушундай эле. Натыйжада өлкөбүз эгемендүүлүккө ээ болгонго чейин мектеп билиминдеги бардык предметтер боюнча жергиликтүү авторлордун жетиштүү курамын түптөө мүмкүнчүлүгү чектелүү болгон. Бирок мындай абал өзгөрүүсүз кала бербешти түшүнүктүү эле. Анткени бардык КМШ өлкөлөрүндө, алардын катарында Кыргызстанда да өз өлкөлөрүнүн мүдөөсүн көздөгөн улуттук билим берүү системасы түптөлө баштады. Түзүлгөн кырдаал жергиликтүү окумуштууларды, методисттерди, практик мугалимдерди окуу китептерин иштеп чыгуу ишмердүүлүгүнө тартуу менен коштолду. Ушул өңүттөн караганда, 5-6-класстардын окуучулары үчүн, быйылкы жылы жарык көргө баштаган 32 окуу китептеринин бардыгынын авторлору Кыргызстандын жарандары болгону абдан чоң жетишкендик, чечкиндүү саясий жүрүш деп эсептөөгө жана толугу менен колдоого татыктуу.

Мындай кырдаалга жетүү оңой-олтоң болгон жок. Эгемендүүлүк жылдары түрдүү саясий, экономикалык жана бизнес күчтөрү Кыргызстандын окуучулары үчүн окуу китептерин жазууга аралашууга жана жайылтууга кызыктар болушуп, байма-бай сунуштарын беришип, кээде аларды ишке ашырып жиберген учурлары да кездешти. Кээ бир чет өлкөлүк долбоорлордун протекциясы менен кыргыздардын тилин, маданиятын, тарыхын учурдагы жашоо шартын билбеген адистер биздин окуучулар үчүн окуу китептерин жазышты жана тануулашты. Мисалы, мындан бир нече жыл мурда Дүйнөлүк банктын экинчи долбоорунун сунушу менен "Математика" жана "Көркөм өнөр" предметтери боюнча окуу китептерин жазууга армениялык авторлор тартылып чыгарылганы [4,5], кыргыз тили предметин жазууга түркиялык Сарыгүл аттуу адис чакырылып, бирок коомчулуктун жана адистик чөйрөнүн терс пикирин жаратканы да белгилүү. Бир катар Россиялык басмалардын кыргыз билим берүү системасына кирүүгө, өздөрүнүн окуу китептерин таңуулоого кызыктар экендигин да жашырууга болбойт. Дегеле окуу китебин чыгаруу бизнестин абдан рентабелдүү түрү экендиги белгилүү, анткени даярдалган продукциянын чоң тиражы жана толугу менен реализация болоору өзүнө тартып турат.

Көздөгөн максатка жетүү үчүн түрдүү ыкмаларды колдонуу – атаандаштыктын мыйзам ченемдүү көрүнүшү. Ага байланыштуу жакында жарык көргөн жаңы муундагы окуу китептеринде, тилекке каршы, орун алган кемчиликтерди министрликтин кызматкерлерин, окумуштууларды жана авторлорду кемсинтпей, ар бир котормочунун, редактордун, корректордун фамилиясын атап, ошондо да эмоцияга алдырбай, этикалык эрежелерди сактап айтышса, сын пикир сынынан кетпейт эле. Албетте убакыттан уттурдук, окуу китептери мектептерге тарап кетти, коомчулуктун алдында уят болдук. Бирок басманын жетекчилиги кетирген кемчиликтерин мойнуна алышканы, бардык тиражды кайрадан басып чыгарууга убада бергени,

кошумча чоң чыгым тартуу алдында турганы – бул да прецедент, бул да тажрыйба, кийинки окуу китептери жана басмалар үчүн чоң сабак [2]. Биздин пикирибизде, окуу китептеринин авторлоруна болгон чабуулду "түпкүлүгү силердин колуңардан китеп жазуу келбейт", - деген ишаарат катары кабыл алса да болот. Анткени, ушундай жагдай СССР жаңыдан түптөлө баштаган учурда да орун алган. Ошол учурда бийликке жумушчулардын жана дыйкандардын кеңеши келди, сабаты төмөн орус эли татыктуу окуу китептерин жазууга кудурети жетпейт, билим берүү тармагы чет өлкөлүк авторлорду тартууга муктаж деген чакырыктар байма-бай айтылганы тарыхтан белгилүү. Мындай чакырыктарга карабастан, Совет өкмөтү орус окумуштууларын жана методисттерин окуу китептерин жазууга кеңири тартып, кийинчерээк мыкты авторлорду адистик аренага алып чыкканын тарых далилдебедиби. Бул натыйжаны тийиштүү мамлекеттик саясаттын үзүрү катары таануу зарыл. Анткени, билим берүүнүн мазмуну жана окутуу методикасы ар бир элдин тарыхына, маданиятына, тарбия жана билим берүүдө топтогон тажрыйбасына, жашоо шарттарына таянып калыптанат. Аталган көйгөйлөрдү жергиликтүү окумуштуулар изилдеп, тийиштүү сунуштарды берет. Ишмердүүлүктүн мындай багыттары эч качан чет өлкөлүк окумуштуулардын изилдөө объектиси жана предмети болбойт, алар жергиликтүү кыртышты жакшы билишпейт жана терең изилдөөлөргө кызыктар деле эмес.

Кетирилген каталар тууралуу сөз кылганда, алардын бардыгын бир катарга коюп кароо методологиялык өңүттө туура эмес. Анткени, алардын *орчундуу* жана *орчундуу эмеси*, *негизги* жана *коштогону*, *башкы* жана *кыйыры*, *типтүү* жана *типтүү эмес* түрлөрү болоорун, мындай каталарды ажыратып талдоо маанилүү экендигин белгилейбиз. Анткени, окуу китептеринде орун алган каталарды жоюу тартиби алардын түрлөрүнө, мүнөзүнө жана ордуна жараша аныкталат.

Окуу китептерин басып чыгаруудагы *негизги ката* иретинде жогоруда белгилеген

логистикалык этаптардын биздин өлкөдө орун алган билим берүү моделине ынанымдуу деңгээлде жуурулуша электигин айтуу зарыл. "Билим берүүнүн идеалдуу модели болбойт" деген позицияны карманып, китеп чыгарууну уюштурууда коюлган талаптардын билим берүүнүн расмий таанылган моделинин алкагында болушун жана системдүү жумуш алып барылышы абдан орчундуу роль ойнойт. Аталган шартты кармануу биздин тажрыйбада так сакталбай жатат. Анткени, дүйнөлүк тажрыйбада негизинен билим берүүнүн эки модели кеңири жайылган: биринчиси - *либералдык*, ал эми экинчиси *административдик* билим берүү модели деген аткан конгон [6].

Либералдык модель Америка Кошмо Штаттарында жана алардын таасири менен өнүккөн өлкөлөрдө орун алып, билим берүүдөгү эркиндикке басым жасалат. Эреже катары билим берүүнүн мазмуну, окуу китептери эркин калыптанат, билим берүүнүн мамлекеттик стандарты болбойт, мектеп автономиялык укукка ээ болуп, бүтүрүүчүлөргө аттестат окуу жайдын атынан берилет. Мындай документтер мамлекеттик статуска жана бирдей үлгүгө ээ болушпайт жана окуучунун мектепти бүткөндүгүн тастыктаган аттестатты таануу маселесин татаалдатат. Мисал катары АКШнын бир штатында берилген аттестат, башка штатта дайыма эле тааныла бербестигин, ушундай жагдай Германия Федеративдик Республикасына да мүнөздүү экендигин келтиребиз.

Административдик модель СССРде, Францияда жана алардын таасири менен калыптанган өлкөлөрдүн билим берүү системаларында орун алып, бекем тартиптин сакталышын шарттайт. Эреже катары, билим берүүнүн мазмунун калыптандырууну мамлекет колуна алат, мамлекеттик стандарт аркылуу билимдин минималдуу мазмуну, окуу жүктөмүнүн жогорку чеги, окуу процессине коюлуучу талаптар аныкталат жана бүтүрүүчүгө мамлекеттик үлгүдөгү жана статустагы аттестат берилет. Берилген документ бардык мекемелер, структуралык түзүмдөр жана келишимдик мамиледе болгон өлкөлөр тарабынан (мисалы,

КМШнын алкагында) кынтыксыз таанылат. Мындай жагдай саясий жактан да абдан маанилүү.

Жогоруда белгиленген моделдик айырмачылыктарды эске алып, 1992-жылы кабыл алынган алгачкы, 2003-жылы кабыл алынган жана учурда иштеп жаткан Кыргыз Республикасынын "Билим берүү жөнүндөгү" мыйзамдарын мисалга тарткым келет. Аталган мыйзамдарды иштеп чыгууга түздөн-түз катышкан адис катары тийиштүү тарыхый өбөлгөлөрдү, топтолгон тажрыйбаларды жана саясий келечекти эске алганыбызды жана мыйзамдардын духунда билим берүүнүн административдик модели негиз болуп бергендигин белгилегим келет. Билим берүү мыйзамдарынын негизги талаптарынын бири-бирине дал келиши кийинчерээк КМШ өлкөлөрүнүн жарандарынын алган билимин тастыктаган документтерин расмий таануу боюнча келишимге кол коюуга негиз болуп бергендиги да бекеринен эмес [7].

Китеп чыгаруудагы иш-аракеттердин жана талаптардын билим берүү мыйзамындагы моделге жетишээрлик деңгээлде жуурулушпай жаткандыгынын бирден бир себебин "бир мезгилде эки стулга олтурууга умтулуу" аракети катары да кабыл алса болот. Жалпак тил менен айтканда, либералдык моделдин да, административдик моделдин да жакшы жактарын алабыз деген тилектин курмандыгы болуп, аталган моделдердин айырмачылыктары бир кыртышка жатпашын сезбегендикте болууда. Тилекке каршы, билим берүү тармагына тартылган кээ бир чет өлкөлүк донорлор, консултанттар, сырттан билим алган жана башка моделдин таасирине сугарылган адистер берилген сунуштарды кылдат талдоого, мыйзамдык жоболорго дал келтирүүгө жарабай жатышат.

Натыйжада окуу китебин басып чыгаруу этаптарында бир топ кемчиликтерге жол берилүүдө.

Алгылыктуу иш аракети катары окуу китептеринин *кол жазмаларын тандоо этабында* конкурс жарыяланаарын, аны министрлик тарабынан түзүлгөн көз карандысыз комиссиянын жүргүзөөрүн,

конкурска басмалар тарабынан даярдалган үчтөн кем эмес кол жазма катышаарын, кол жазманы жана авторду тандоо чечими коомдук пикирге таянып министрликтин алдында түзүлгөн Координациялык кеңеш тарабынан кабыл алынаарын белгилесе болот. Негизинен мындай тартиптин киргизилиши түзүлгөн кырдаалдын талабына жооп берген, бирок административдик моделдин жаратылышына шайкеш келбеген тартип деп белгилөө зарыл. Аталган тартипти киргизүү кылдаттык менен даярдалды жана ишке ашырылды. 2014-жылдан тартып кээ бир чет өлкөлүк жана ага үндөш консультанттардын системдүү иш-аракетинин натыйжасында китеп чыгарууда орчундуу орду бар Кыргыз билим берүү академиясын каралоо уюштурулду, ага монополист деген баа байма бай айтылып, коомдук пикир калыптанды. Мектеп билиминде колдонулуучу 76 аталыштагы окуу китебинин 13 автору академияда иштегени орунсуз көрүнүш иретинде мүнөздөлдү. Натыйжада авторлорду жана окуу китебинин кол жазмаларын тандоодо адистик пикирге караганда коомдук пикир үстөмдүк арткан жагдай түзүлдү. Мурда колдонулуп жүргөн жобо жаңыланды, натыйжада билим берүүнүн административдик моделинин жаратылышына мүнөздүү талап олуттуу өзгөрүүгө дуушар болду [8]. Административдик моделдин алкагында орун алган тартип, мисалы тийиштүү конкурстарды Россия Федерациясында, Белорус Республикасында ж.б. бир катар өлкөлөрдө билим берүү академиялары жүргүзүп келээри, эске алынган жок. Мыкты кол жазманы тандоо максатында киргизилген жаңы тартип толук кандуу натыйжасын берген жок. Ага мисал иретинде окуу китептери боюнча курч сын пикир айтыла баштаганда жаңы киргизилген тартиптин жетишсиз жактары бар экендиги ачыкталгандыгын, кол жазмалардын салыштырмалуу жакшысын тандоого мажбур болгондуктарын келтиребиз [9]. Түпкүлүгү Координациялык кеңеш карманган позициянын кемчилиги катары окуу китебинин кол жазмасын бир күндүк мөөнөттө жана жабык режимде баалоо

тартибинин келечексиз экендигин, мындай кыска убакыт ичинде олуттуу жана жүйөлүү пикир айтуу мүмкүнчүлүгү чектелүү болоорун, окуу китебинин кол жазмасына эмес, анын жаңылануу концепциясына конкурс жүргүзүү маанилүү болоорун белгилейбиз.

Тандалып алынган *окуу китебин илимий-методикалык экспертизадан жана пилоттук мектептерде апробациядан өткөрүү этабы Кыргыз билим берүү академиясына* милдеттендирилген. Бул этаптын алкагында окуу китебинин кол жазмасынын мамлекеттик предметтик стандартка жана окуу программанын талаптарына дал келиши аныкталат. Окуу китебинде орун алган теориялык жоболордун, илимий фактылардын жана көз караштардын орундуу, негиздүү жана далилдүү болушу камсыздалат. Мындай экспертизаны расмий илимий мекеменин жүргүзүшү абдан маанилүү. Кыргызстандын практикасында аталган тартип негизинен сакталат, бирок аны бузуу тенденциясы кийинки жылдары орун ала баштады. Бул бүтүмдү бышыктоо иретинде академия бекиткен кол жазманын басма тарабынан басып чыгарган расмий вариантындагы мазмундук айырманы келтиребиз. Мындай айырмачылык кол жазманы кошумча экспертизадан өткөрүү, ага укуктук өңүттө функциясы аныкталбаган структуралардын жана долбоорлордо иштеген түшүнүктөрү тайкы адистерди тартуу, түпкүлүгү жоопкерчиликти сезбөө сезими калыптана баштаганы менен түшүндүрүлөт. Бул жагдай интернет жана массалык маалымат каражаттарында айтыла баштаган сын пикирлер орун алганда, окуу китебин чыгаруудагы бардык этаптарды кайрадан анализдеп чыкканда аныкталды.

Биз сынак иретинде окуу процессине киргизилген окуу китебинин мазмунун өзгөртүүгө олуттуу мамиле кылууну карманабыз, апробациянын жыйынтыгы ар тараптан талкууланып, мазмундук өзгөртүү расмий киргизилиши жана ошондой эле апробация өткөрүү мөөнөтү жана тартиби бекем сакталышы зарыл деп эсептейбиз. Кыргызстандын тарыхында окуу китебин пилоттук мектептерде апробациялоо акыркы

жылдары эки ирет уюштурулду: биринчи жолу башталгыч мектепте, экинчи жолу 5-6-класстарда. Бирок апробациянын мөөнөтү биринчи ирет бир чейрек менен чектелсе, экинчи ирет эки чейрек менен чектелип калды. Дүйнөлүк тажрыйбада (мисалы, Францияда) окуу китебин апробациялоо толук кандуу бир окуу жылында, бир бүтүмгө келе албаган учурда эки окуу жылынын алкагында уюштурулаары белгилүү.

Окуу китептеринин сапатына карата айтылган сын пикирлерге токтолуп, каталардын эки түрү тууралуу сөз жүрүп жаткандыгын белгилейбиз. Биринчи топтогу **орчундуу доомат** катары "География" китебинде көрсөтүлгөн планеталардын саны, дарыялардын узундугу, "Табият таануу" китебинде көрсөтүлгөн сезүү органдарынын саны туура эместигин, Менделеевдин мезгилдик системасынын акыркы толукталган варианты эске алынбагандыгын, жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн бири-бири менен тыгыз байланышта жана көз карандылыкта өсүп-өнүгүшүнө маани берилбегендигин белгилейбиз. Бул дооматтар боюнча жүргүзүлгөн кошумча талдоолор окуу китептеринин авторлорунун позициясы негиздүү экендигин, каталар кол жазманы орус тилине которуу учурунда орун алгандыгын, ага басма жооп берээрин бышыктады [10]. Экинчи топтогу орчундуу дооматтын өзөгүн окуу китебинин орус тилине начар которулушу, жетишээрлик деңгээлде редакцияланбаганы, корректуралык түзөтүүлөрдүн начардыгы, басма жана министрликтин кызматкерлеринин тыкыр текшербегендиги түзөт. Аталган дооматтарды басманын өкүлдөрү толугу менен моюнга алышы соңку жылдары кеңири сунушталып келе жаткан "жеке менчик басмаларды окуу китептерин иштеп чыгуу жумушуна кеңири тартуу" идеясында олуттуу кемчиликтер бар экендигинен, анын билим берүүнүн административдик моделине шайкеш келе бербешинен кабар берет. Анткени, административдик моделдин алкагында мамлекеттик басманын иштеп турушу максатка ылайык келээри башка өлкөлөрдүн тажрыйбасында орун алаары белгилүү.

Ал эми **кол жазманы массалык тираж менен басып чыгаруу жана мектепке жеткирүү этабы** Кыргызстандын тажрыйбасында толугу менен тендерди утуп алган басмага жүктөлөт, билим берүү жана илим министрлиги менен түзүлгөн тийиштүү келишим менен бекемделет. Өлкөнүн социалдык-экономикалык жаратылышы өзгөргөнү, мамлекеттик басмалардын ордун жеке менчик формасындагы басмалар ээлегени, алар менен түзүлгөн укуктук жана экономикалык мамилелердин өзгөрүшү мурда орун албаган жаңы көрүнүш экендиги маалым. Ага байланыштуу окуу китептерин иштеп чыгууда жана басууда рынок мамилелеринин мыйзамдары өкүм сүрүп, бир катар мамлекеттик олуттуу кызыкчылыктар экинчи катарга сүрүлө баштаганы, аталган жагдайдын окуу китебине таасир тийгизип жатканын четке кагууга болбойт. Сөз жеке менчик басмалардын бөлүнгөн каражатты мүмкүн болушунча үнөмдөп пайда табууга кызыктар экендиги, алардын штаттык бирдиктеринде дасыккан котормочулардын, адистешкен редакторлордун, корректорлордун, дизайнерлердин ишке тартылбагандыгы, жалпы жоопкерчиликти сезбегендиги тууралуу жүрүп жатат. Ага мисал катары, табият таануу жана география китептерин которгон котормочулардын, редакторлордун жана корректорлордун интернет айдыңында айтылган сын пикирлерди талдоого келбей койгонун, аларды тартипке чакыруу механизминин жоктугун белгилейбиз. Албетте аталган кызматкерлер мамлекеттик мекемеде иштеген болсо, анда аларды тартипке чакыруу механизми толук кандуу иштей турганынан шек саноого болбойт.

Дегеле окуу китептерин жана авторлорду тандоодо, окуу китебинин мазмунун калыптандырууда, апробацияны коштоодо, массалык тираж менен басып чыгарууда жана мектептерге жеткирүүдө жеке менчик басмалардын мамлекет алдындагы жоопкерчилигин аныктоо маселеси бышып жетти деп эсептейбиз. Анткени, 2017-жылдагы окуу китептерин экспертизадан өткөрүү учурунда басмалар тарабынан академиянын Окумуштуулар кеңеши белгилеген кемчиликтерди, берилген

сунуштары салкын көз караш менен кабыл алышы, аларды тез арада жоюга умтулбаганы орун алган. Бул бүтүмдү ырастоо иретинде математика китебинин академия сунуштаган вариантына көз жумулуп, көрсөтүлгөн кемчиликтерди оңдобостон эле окуу китебинин эски версиясын пилоттук мектептерге жөнөтүп жибергенин, бир катар мектептерге окуу китептери олуттуу кечигүү менен жеткирилгендигин, билим берүү тармагын мамлекеттик башкаруу органына кайрылуу натыйжа бербегендигин жана жоопкерсиздик мамиле апробациянын сапатына терс таасир тийгизгенин белгилейбиз. Түпкүлүгү сынак иретинде мектептерге жиберилген окуу китебине тийиштүү маселелерди чечүү үчүн бир мекемени так аныктоо жана жалпы жыйынтыкты ошол мекемеден суроо маанилүү роль ойнойт.

Окуу китебин толук кандуу номенклатура жана тираж менен басып чыгарууга эгемендик алган жылдардан бери мамлекет жеткиликтүү каржы бөлө албай келет. Ага байланыштуу чет өлкөлүк донорлордун ресурсун колдонууга билим берүү системасы аргасыз болууда. "Ким акчасын төлөсө, ошол бийлетет" деген учкул бүтүмгө ылайык окуу китебин басып чыгарууда чет өлкөлүк донорлордун каржы ресурстары жана тийиштүү эрежелери үстөмдүк кылууда. Мисалы, 5-6-класстар үчүн жазылган жаңы муундагы окуу китептерин массалык тираж менен басып чыгаруу укугу Дүйнөлүк банктын эрежесине ылайык тендерди уткан төрт басмага ыйгарылды. Алардын басымдуу бөлүгү чет өлкөдө жайгашканын эске алсак (Италия, Вьетнам жана Индия) Кыргызстан алган грант жана кредит бир бөлүгү башка өлкөнүн экономикасына иштеп жаткандыгына күбө болобуз. Бул жагдай мүмкүн болушунча кыска мөөнөттө өзгөртүүнү талап кылат.

2018-жылдын 24-июлунда өкмөт тарабынан окуу китептери менен мектептерди камсыз кылууну, жаңы окуу китептерин иштеп чыгууну колдоо максатында атайын чечим кабыл алганы, окуу китептерин ижарага берип кошумча

каржы табуу аракети кыргыз билим берүү системасы дуушар болгон кырдаалды жакшыртат, ал эми бизге таңууланган либералдык моделдин белгилери өзүн жетишээрлик деңгээлде көрсөтө албай жатат дегенди билдирет [11].

Окуу китебинин сапатын жакшыртуу үчүн окуу китептерин жазууга кызыктар болгон авторлорду окутуу жана даярдоо маселесин колго алуу зарыл. Анткени мурда окуу китептерин жазып жүргөн тажрыйбалуу авторлордун кээ бирлери акыркы мезгилде демилгеленип жаткан мазмундук жаңыланууну жактыра беришпейт. Ушундай эле абал окуу китебин сынактан өткөрүү учурунда көп жылдар бою иштеген кээ бир мугалимдерге да мүнөздүү. Натыйжада сынакка коюлган китептерге негиздүү да, кээде негизсиз да сын пикирлер кеңири айтылат. Аларды акыркы үч жыл ичинде жаңы муундагы предметтик стандарттарды жана окуу программаларын иштеп чыгууда, адистик чөйрөдө презентациялоо мезгилинде далай жолу угууга туура келди. Кырдаалдан чыгуунун келечектүү жолу катары адистик жана коомдук чөйрөдө тийиштүү түшүндүрүү жумуштарын уюштурууну, жаңы муундагы окуу китептери менен иштөөгө окутуу кошумча курстарын өткөрүүнү колго алуу зарыл.

Жыйынтыктоо иретинде, окуу китептерин басып чыгаруудагы акыркы мезгилде чоң жана келечектүү демилгелер жана иш-аракеттер алгачкы ирет орун ала баштаганын, аларды баалоодо эмоцияга алдырбай сын пикир айтууну сунуштаар элем. Калыптанып келе жаткан жаңы муундагы жана көз караштагы авторлорду ыгы жок катуу сындодон оолак болууга чакырам. Албетте, кетирилген кемчиликтер абдан орчундуу, аларды жоюунун үстүнөн тийиштүү иш-аракет көрүлө баштады, жеке менчик басмалар олуттуу каржылык чыгым тартуу алдында турушат [12]. Коомдук талкуунун өзү да окуу китептери менен алек болгондор үчүн чоң сабак жана тарбиялык каражат. Эгерде ачууга алдырып, административдик кескин чара көрүү үстөмдүк кылып кетсе, түйшүктүү окуу китебин жазууга кызыгуу кескин төмөндөөрү, алардын ордун башка

өлкөлөрдүн авторлору ээлеп кетээри турган иш. Мындай натыйжага кызыктар саясий жана бизнес күчтөрдүн бар экендигин танууга болбойт. Улуу орус элинде айтылып жүргөн "казнить нельзя помиловать" деген сүйлөмдүн мааниси кайсы сөздөн кийин үтүр белгиси коюлса, ошого жараша өзгөрүп кетээрин эске алууга, үтүрдү жети ойлонуп бир кесүү жолу менен коюуга чакырам.

Колдонулган булактар:

1. Орлова Мария. Ошибки в учебниках для школьников. Депутаты берут ситуацию под контроль. 24 kg. 17 октябрь, 2018 год.

2. Касыбеков Азамат. Герои Плутона, или как географ чуть глобус не пропил. - Вечерний Бишкек, 19 октября 2018 года.

3. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. Бишкек, 2010.

4. Мкртчян С.Ш. Математика. Учебник для общеобразовательных школ. - Бишкек, 2011.

5. Акматов Д., Богдасарян А. Көркөм өнөр. Окуу китеби. - Бишкек, 2011.

6. Мамытов А. Модернизация системы образования Кыргызской Республики. - Бишкек, 2014. -с. 272-281.

7. Соглашение "О взаимном признании и эквивалентности документов о среднем (общем) образовании, начальном профессиональном и среднем профессиональном (специальном) образовании (Астана, 15 ноября 2004 г.). 8.

Положение "О порядке проведения отбора учебников и/или учебно-методических комплексов для общеобразовательных организаций, их разработки, утверждения и издания в Кыргызской Республике. Приказ МОиН КР № 194/1 от 16 февраля 2016 года

9. В Кыргызстане школьные учебники перед изданием будут размещаться в открытом доступе. БилимАКИпресс, 19 октябрь, 2018 г.

10. Пресс-конференция авторов учебников "Естествознание" (5 класс) и "География" (6 класс) от 22 октября 2018 года в Информационном агентстве "Кабар".

11. Постановление Правительства Кыргызской Республики от 28 июля 2018 года "О создании учреждения "Жаңы китеп" и "О порядке аренды учебников".

12. Токторов М. Ката чыккан китептер кайрадан басылат. Кутбилим. 19-октябрь 2018, № 38(10784).

*Мамытов А.,
доктор педагогических наук, профессор,
Туребеков Б.А.,
аспирант КГУ имени И. Арабаева*

**ВЛИЯНИЕ ТРЕХРАЗОВЫХ УРОКОВ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В НЕДЕЛЮ
НА ФИЗИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ**

*Мамытов А.,
педагогика илимдеринин доктору, профессор,
Туребеков Б.А.,
И. Арабаев атындагы КМУнун аспиранты*

**АПТАДА ҮЧ ЖОЛУ ӨТКӨРҮЛҮҮЧҮ ДЕНЕ ТАРБИЯ САБАКТАРЫНЫН
БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН ДЕНЕ БОЙ ӨСҮШҮНӨ
ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ**

*Mamytov A.,
doctor of pedagogical sciences, professor,
Turebekov B.A.,
postgraduate student of KSU named after Arabaev*

**THE EFFECT OF THREE TIMES A DAY LESSONS OF PHYSICAL
EDUCATION A WEEK ON THE PHYSICAL DEVELOPMENT OF PUPILS OF THE
ELEMENTARY CLASSES.**

Аннотация. В статье рассматривается влияние трехразовых уроков физической культуры в неделю на физическое развитие обучающихся начальных классов, внедренное в практику Республики Казахстан с 2013-2014 учебного года. Предметом исследования явилась динамика показателей роста и веса тела, силы кисти, жизненной емкости легких (ЖЕЛ), объема грудной клетки, величины должной жизненной емкости легких (ДЖЕЛ) и индекс массы тела (индекс Кетле) по годам обучения в начальной школе. Полученные данные подвергнуты оценке на основе стандартизированных физиологических норм и сравнены с данными сверстников, опубликованными другими исследователями.

Аннотация. Макалада Казак Республикасындагы 2013-2014-оқуу жылынан баштап киргизилген аптада үч

жолу өткөрүлүүчү дене тарбия сабактарынын башталгыч класстардын окуучуларынын дене бой өсүшүнө тийгизген таасири каралат. Изилдөөнүн предмети катары окуучулардын бой узундугунун, дене салмагынын, манжалар күчүнүн, өпкөнүн жашоо сыйымдуулугунун, өпкөнүн милдеттүү жашоо сыйымдуулугунун, көкүрөк көөдөндүн көлөмүнүн жана дене салмагынын индексинин (Кетле индекси) динамикасы каралат. Изилдөөнүн алкагында алынган көрсөткүчтөр стандартташтырылган физиологиялык нормативдерди колдонуу менен баалаган жана башка изилдөөлөрдүн жыйынтыктары менен салыштырылгат.

Abstract. The article discusses the impact of three times a day lessons of physical education a week on the physical development of elementary students that was implemented in the practice of the Republic of Kazakhstan from

the 2013-2014 school year. The subject of the study was the dynamics of growth indicators of the growth of body, body weight, wrist strength, lung capacity (LC), chest volume, the values of the proper lung capacity (PLC) and the body mass index (Quetelet index) by the years of training in the elementary school. The obtained data were evaluated on the basis of standardized physiological norms and compared with the data from counterparts published by other researchers.

Ключевые слова: *рост тела, вес тела, сила кисти, жизненная емкость легких, должная жизненная емкость легких, окружность грудной клетки, индекс массы тела (Индекс Кетле), физиологическая норма.*

Негизги сөздөр: *бой узундугу, дене салмагы, манжалар күчү, өпкөнүн жашоо сыйымдуулугу, өпкөнүн милдеттүү жашоо сыйымдуулугу, көкүрөк көөдөндүн көлөмү, дене салмагынын индекси (Кетле индекси), физиологиялык норма.*

Key words: *growth of body, body weight, wrist strength, lung capacity, proper lung capacity, chest circumference, body mass index and (Quetelet index), physiological norm.*

Увеличение количества уроков физической культуры до трех раз в неделю в Казахстане с 2013-2014 учебного года является прогрессивным шагом, отвечающим вызовам современности, целям всестороннего воспитания подрастающего поколения и привития им навыков здорового образа жизни [1]. Однако, характер влияния увеличенного количества уроков физической культуры на физическое развитие обучающихся начальных классов до сих пор не стал предметом специально проведенных научных исследований. Исходя из вышеизложенного, нами изучалось состояние семи признаков физического развития как следствие воздействия на организм обучающихся нового содержания и увеличенного недельного объема учебной нагрузки по физической культуре в начальной школе. Констатирующий эксперимент проводился на базе ОСШ №122, ОСШ им. Н. Ондасынова, ОСШ №4

им. Ю.Гагарина, в школе-гимназии им. Б. Момышулы, ОСШ «Достык» г. Жетысай Республики Казахстан в 2017-2018 учебном году с охватом 240 учащихся 1-4 классов.

Базисный учебный план, реализуемый во время констатирующего эксперимента, структурно состоял из двух частей: базовой части (79 часов), предусматривающей занятие легкой атлетикой (12 часов), подвижными играми (40 часов), гимнастикой (27 часов), и вариативной части (20 часов), содержание которой определялось учителем физической культуры и состояло из национальных подвижных игр. Такое базовое содержание занятий физической культурой реализовывалось в первом классе (99 часов в год) и имела тенденцию увеличения до 102 часов в год, начиная со 2-го класса (базовая часть - 84 часа, вариативная часть - 18 часов).

Предметом исследования явились изменение показателей роста тела, веса тела, силы кисти, жизненной емкости легких (ЖЕЛ), объема грудной клетки, величины должной жизненной емкости легких (ДЖЕЛ) и массы тела (индекс Кетле) как следствие увеличенной недельной двигательной активности обучающихся. Полученные данные подвергнуты математической обработке с определением общепринятых параметров.

Признаки, характеризующие физическое развитие обучающихся 1-го класса представлены в таблицах 1 (девочки) и 2 (мальчики).

Исходные средние данные роста тела девочек равны 113,1 см и, с точки зрения их оценки, наши испытуемые относятся к низкорослым (в норме 7-летние девочки должны иметь длину тела, равную 116,9 - 124,8 см). К концу учебного года показатели роста тела в целом улучшаются на 8,1 см и их абсолютные значения достигают 121,1 см. Год занятий физической культурой учащимся первого класса позволил выйти из группы низкорослых (в норме 8-летние девочки должны иметь длину тела, равную 123-131 см) и войти в группу лиц, имеющих рост ниже среднего.

Таблица 1 - Показатели физического развития девочек, обучающихся в 1-ом классе, на начало и на конец 2017-2018 учебного года (n = 60)

	Признаки	М в начале	Б	М в конце	Б	Разница	Р
1	Рост тела, см	113,1	1,43	121,2	5,2	8,1	<0,05
2	Вес тела, в кг	19,5	0,73	23,0	2,8	3,5	<0,05
3	Индекс массы тела (в кг/м ²)	15,23	0,1	15,65	0,11	0,42	<0,05
4	Сила кисти, в кг	3,9	1,0	9,5	1,1	5,6	<0,05
5	Объем грудной клетки (в см)	56,5	0,8	61,2	5,1	4,6	<0,05
6	ЖЕЛ, в мл	1388	68,5	1395	141,9	7	<0,05
7	ДЖЕЛ, в мл	1092	70,1	1395	81,5	709	<0,05

Исходные средние данные веса тела девочек равны 19,5 кг. Этот показатель оценивается как ниже среднего (в норме 20,6 - 25,3 кг). Через год занятий физической культурой средние показатели веса тела улучшаются на 3,5 кг и достигают 23,0 кг. В отличие от исходного состояния в конце учебного года по показателям веса тела полученные данные оцениваются как средние.

Анализ показателей индекса массы тела (индекс Кетле) у девочек, обучающихся в 1-ом классе, позволяет отметить незначительное отставание от физиологической нормы (15,65 против 15,9).

Величина силы сгибателей кисти в начале учебного года была равна всего 3 кг, а в конце учебного года достигла 9,5 кг. Следует отметить, что абсолютные величины силы кисти в начале учебного года были крайне низкими (3,9 кг), а к концу учебного года заметны существенные улучшения (9,5 кг). Однако достигнутый результат заметно уступает данным, полученным другими исследователями. По данным Л.Л. Головиной, Ю.А.Копылова и Н.В. Полянской [1, 2009] сила кисти 7-летних девочек в среднем равняется 9,56 кг (отставание составляет 5,66 кг), а 8-милетних 10,98 кг (отставание - 1,48 кг).

Объем грудной клетки в результате перехода на трехразовые занятия физической

культурой в неделю увеличивается на 4,6 см. Исходное значение объема грудной клетки, равное 56,5 см, и конечное значение, равное 61,2 см, в основном, соответствуют значениям зоны 25-75-процентных центилей, установленных Всемирной организацией здравоохранения (далее ВОЗ) и свидетельствуют о нормальном формировании грудной клетки.

Анализ показателя внешнего дыхания (жизненная емкость легких), представленного объемом воздуха, выходящего из дыхательных путей при максимальном вдохе, произведенном после максимального выдоха, позволяет отметить, что в начале учебного года его абсолютное значение (1388 мл) существенно превышает установленные физиологические нормы (в норме 1200 мл), а показатели, полученные в конце учебного года - 1395 мл, также выше, чем физиологические нормы (в норме 1360 мл), но степень превышения несколько сокращается (188 мл против 35 мл). Если исходную величину ЖЕЛ, которая на 15,6% выше установленной ВОЗ физиологической нормы, можно оценить как хорошую, то этого нельзя сказать о конечной величине ЖЕЛ, которая указанную норму превышает всего на 2,5%.

В специальной литературе отмечается, что более полноценную индивидуальную оценку показателей ЖЕЛ

можно давать, используя специальную формулу, учитывающую ростовые данные испытуемых, и определяя ее должные величины (ДЖЕЛ). При такой методике оценки, исходная величина ЖЕЛ девочек также может быть оценена высоко, так как ее абсолютные значения выше на 22,6 % от ДЖЕЛ. Однако, в конце учебного года указанное преимущество практически нивелируется (показатели ЖЕЛ становятся равными показателям ДЖЕЛ). Установленное обстоятельство позволяет заключить о незначительных тренирующих функциональное состояние органов дыхания, возможностей трехразовых уроков физической культуры в неделю относительно учениц 1-го класса.

Исходные средние данные роста тела мальчиков равны 113,2 см и, с точки зрения их оценки, ростовые данные наших испытуемых оцениваются как ниже среднего (средний рост 7-летних мальчиков равен 116,8 - 125,0 см). К концу учебного года показатели роста тела в среднем улучшаются на 7,9 см и их абсолютные значения достигают 121,1 см. Годичные занятия физической культурой, в отличие от девочек, не позволяют мальчикам выйти из группы "ниже средних" (средний рост 8-летних мальчиков составляет 122,1 - 130,8 см).

Исходные средние данные веса тела мальчиков равны 19,6 кг и он может быть оценен как ниже среднего (средний вес 7 летних мальчиков в норме равен 21,0 - 25,4 кг). За год занятий физической культурой средние показатели веса тела улучшаются всего на 2,3 кг и его абсолютные значения становятся 21,9 кг ровно. В отличие от девочек и по этому показателю мальчикам не удается выйти из группы "ниже среднего" (средний вес 8-летних мальчиков в норме равен 23.3 - 28,3 кг).

Несоответствие темпов улучшения массы тела и длины тела мальчиков подтверждают и снижение показателя индекса Кетле с отрицательным знаком (-0,37) и его заметное несоответствие физиологическим нормам (14,92 против 16,4).

Величина силы сгибателей кисти в начале учебного года равна всего 4,1 кг, а в конце учебного года достигает 9,4 кг. Интересным является тот факт, что по силе кисти мальчики по существу не отличаются от девочек: если в начале учебного года мальчики опережали девочек на 0,2 кг, то в конце учебного года - уступают 0,1 кг. Отставание от сверстников, отмеченное нами выше по результатам исследования Л.Л. Головиной, Ю.А.Копылова и Н.В. Полянской [1, 2009], остается характерным и для мальчиков, обучающихся в 1-ом классе.

Таблица 2 - Показатели физического развития мальчиков, обучающихся в 1-ом классе на начало и на конец 2017-2018 учебного года (n = 60)

	Признаки	М	Б	М	Б	Разница	Р
		в начале		в конце			
1	Рост тела, см	113,2	1,57	121,1	6,6	7,9	<0,05
2	Вес тела, в кг	19,6	0,76	21,9	3,7	2,3	<0,05
3	Индекс массы тела (в кг/м ²)	15,29	0,1	14,92	0,11	-0,37	<0,05
4	Сила кисти, в кг	4,1	0,01	9,4	0,9	5,3	<0,05
5	Объем грудной клетки (в см)	56,6	0,81	59,5	3,8	2,9	<0,05
6	ЖЕЛ, в мл	1392	73,0	1396	1,1	4,3	<0,05
7	ДЖЕЛ, в мл	1228	60,1	1586	71,5	358	<0,05

Объем грудной клетки мальчиков в результате перехода на трехразовые занятия физической культурой в неделю увеличивается всего на 2,9 см. Более существенное увеличение объема грудной клетки, установленное нами относительно девочек (на 4,6 см), не является характерным для мальчиков. Если в исходном значении объема грудной клетки (56,6 см) мальчики опережали девочек на 0,1 см, то в конечном значении (59,5 см) мальчики начинают отставать от девочек (на 1,7 см).

Анализ показателя ЖЕЛ, полученного в начале учебного года (1392 мл), позволяет отметить некоторое его отставание от физиологических норм (в норме 1400 мл), а показатели, полученные в конце учебного года - 1396 мл (в норме 1440 мл), свидетельствуют об усилении тенденции отставания (до 44 мл). Аналогично показателям девочек величина ЖЕЛ мальчиков в начале учебного года превышала ее должные величины (1392 мл против 1200 мл), однако, спустя год занятий физической культурой картина изменилась в другую сторону: величина ЖЕЛ стала меньше на 13,6% от ее должных значений (1396 мл против 1586 мл). Указанное обстоятельство позволяет заключить о незначительных тренирующих функциональное состояние органов дыхания возможностей трехразовых уроков физической культуры в неделю

применительно и мальчикам, обучающимся в 1-ом классе.

Признаки, характеризующие физическое развитие обучающихся 2-го класса представлены в таблицах 3 (девочки) и 4 (мальчики).

Исходные данные роста тела девочек, обучающихся во 2-ом классе, составляют 125,6 см. С точки зрения физиологических норм наши испытуемые относятся к группе лиц, имеющих средний рост (в норме 123 - 131 см). За второй год занятий физической культурой темпы роста длины тела у девочек, обучающихся во 2-ом классе, по отношению к данным первоклассников, несколько замедляются (улучшение составляет всего 4,4 см против 8,1 см соответственно). Их абсолютные значения (130,0 см) позволяют отнести их к группе лиц, имеющих средний рост.

Данные веса тела девочек в начале учебного года составляют 25,5 кг и, с точки зрения их формирования, они могут быть оценены как средние. За второй год занятий физической культурой девочки прибавляют в весе тела 3,2 кг и продолжают оставаться в той же весовой группе. Следует отметить, что темпы прибавки в весе тела за второй год занятий физической культурой по отношению к первому году у девочек несколько замедляются (3,2 кг против 3,5 кг соответственно).

Таблица 3 - Показатели физического развития девочек, обучающихся во 2-ом классе на начало и на конец 2017-2018 учебного года (n = 60)

	Признаки	М	Б	М	Б	Разница	Р
		в начале		в конце			
1	Рост тела, см	125,6	6,21	130,0	5,4	4,4	<0,05
2	Вес тела, в кг	25,5	13,09	28,7	5,1	3,2	<0,05
3	Индекс массы тела (в кг/м ²)	16,16	0,2	15,2	0,1	-0,96	<0,05
4	Сила кисти, в кг	10,9	0,92	11,3	0,8	0,4	<0,05
5	Объем грудной клетки (в см)	60,6	4,84	72,4	8,3	11,8	<0,05
6	ЖЕЛ, в мл	1435,7	133,3	1450,7	129,4	15	<0,05
7	ДЖЕЛ, в мл	1560,0	40,1	1725,1	31,5	165	<0,05

Начальные показатели индекса массы тела (индекс Кетле) у девочек, обучающихся во 2-ом классе, равные 16,16 кг/м², оцениваются как ближе к норме (в норме 16,4 кг/м²), а в конце учебного года - 15,2 кг/м² заметно меньше, чем нормативные его значения (16,9 кг/м²). В отличие от достижений девочек, обучающихся в 1-ом классе, для девочек, обучающихся во 2-ом классе, характерно снижение индекса массы тела (- 0,96 кг/м²).

Сила сгибателей кисти девочек, равная в начале учебного года 10,9 кг, за второй год занятий существенно не улучшается (всего 0,4 кг). При этом ее абсолютные значения несколько лучше (11,3 кг), чем данные сверстниц (10,98 кг), обучающихся в московских школах [1].

Объем грудной клетки у девочек за второй год занятий физической культурой имеет более высокие темпы роста (11,8 см против 4,6 см). Соответственно абсолютные ее значения, составляющие в конце учебного года 72,4 см относятся к группе 90%-ных центилей и свидетельствуют о существенном влиянии на объем грудной клетки регулярных занятий физической культурой.

Показатели ЖЕЛ девочек, обучающихся во 2-м классе, в начале учебного года составляют 1435,7 мл и к концу учебного года не подвергаются существенному улучшению (всего 15 мл). Если в начале учебного года фактические показатели жизненной емкости легких отставали на 8,6% от ее должных физиологических значений, то к концу учебного года характерно еще большее

отставание (на 18,9%). Следует заметить, что отставание должных показателей жизненной емкости легких, отмеченное нами и на девочках, обучающихся в 1-ом классе, продолжает иметь место и на втором году занятий физической культурой.

Исходные данные роста тела мальчиков, обучающихся во 2-ом классе, составляют 124,7 см и с позиций физиологических норм такие данные относятся к группе ниже среднего. Двухгодичные занятия физической культурой сопровождаются с улучшением роста тела мальчиков еще на 5,3 см однако, темпы его улучшения по отношению к данным первоклассников несколько замедляются (8,1 см). Абсолютные значения роста тела мальчиков, составляющие 130,0 см, позволяют им перейти в группу лиц, имеющих средний рост.

Вес тела мальчиков в начале учебного года составляет всего 22,0 кг и в своих абсолютных значениях уступает данным девочек-сверстниц (25,5 кг). С физиологической точки зрения такие весовые значения оцениваются как ниже среднего (в норме 23,3 - 28,3 кг). Второй год занятий физической культурой позволяет прибавить в весе тела в среднем на 3,2 кг, довести его абсолютные значения до 26,4 кг и перейти в группу лиц, чей вес тела оцениваются как средние (в норме 25,6 - 31,5 кг). Следует заметить, что средние величины прибавки в весе тела за второй год занятий физической культурой и у девочек, и у мальчиков были одинаковыми.

Таблица 4 - Показатели физического развития мальчиков, обучающихся во 2-ом классе на начало и на конец 2017-2018 учебного года (n = 60)

	Признаки	М	Б	М	Б	Разница	Р
		в начале		в конце			
1	Рост тела, см	124,7	5,6	130,0	5,5	5,3	<0,05
2	Вес тела, в кг	22,0	3,0	26,4	3,4	3,2	<0,05
3	Индекс массы тела (в кг/м ²)	14,15	0,1	15,62	0,2	1,47	<0,05
4	Сила кисти, в кг	12,2	1,3	12,3	1,3	0,1	<0,05
5	Объем грудной клетки (в см)	61,1	4,6	62,2	5,2	1,1	<0,05

КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫНЫН КАБАРЛАРЫ

6	ЖЕЛ, в мл	1401,3	141,6	1538,5	90,0	137,2	<0,05
7	ДЖЕЛ, в мл	1749,0	30,1	1989,0	41,5	240	<0,05

Индекса массы тела (индекс Кетле) у мальчиков, обучающихся во 2-ом классе, составляет 14,15 кг/м² и свидетельствует об определенном недостатке мышечной массы. Второй год занятий физической культурой сопровождается улучшением величины указанного индекса до 15,62 кг/м², что позволяет отметить приближение к установленным физиологическим нормам (в норме 17,1 кг/м²).

Сила сгибателей кисти мальчиков, составляющая в начале учебного года 12,2 кг, за второй год занятий физической культурой по существу не улучшается (всего 0,1 кг.). Ее абсолютные значения, равные 12,3 кг, существенно не отличаются от данных сверстников (12,28 кг), обучающихся в московских школах [2].

Объем грудной клетки у мальчиков за второй год занятий физической культурой существенно не увеличивается (рост составляет 1,1 см) и достигает до 62,2 см, что 1,2 см превышает установленные физиологические нормы (в норме 61 см).

Показатели ЖЕЛ мальчиков, обучающихся во 2-ом классе, в начале учебного года равны 1401,3 мл и в течение учебного года увеличиваются на 137,2 мл. По отношению к данным, полученным за первый год занятий физической культурой, темпы улучшения ЖЕЛ заметно лучше (137,3 мл против 4,3 мл). Однако, данные, полученные за второй год занятий физической культурой показали обратное: если в начале учебного года ЖЕЛ характеризовалась отставанием от ее должных величин на 24,8%, то в конце учебного года такое отставание становилось еще более существенным, т.е. на 29,2%.

Вышеизложенное позволяет отметить, что трехразовые занятия физической культурой в неделю, практикуемые в течение двух лет, не оказывают значительное влияние на функциональное состояние органов дыхания.

Признаки, характеризующие физическое развитие обучающихся 3-го

класса, представлены в таблицах 5 (девочки) и 6 (мальчики).

Рост тела девочек, обучающихся в 3-ем классе, составляют 132,4 см и оценивается как ниже среднего (в норме 134,3 - 142,9 см). За третий год занятий физической культурой процесс замедления темпа роста тела девочек, обнаруженный во 2-ом классе, продолжается. Величина изменения роста тела девочек в 3-м классе составляет 3,4 см, против 4,4 см во 2-ом классе и его абсолютные значения, равные 136,1 см оцениваются как средние.

В начале учебного года вес тела девочек равен 30,1 кг и с точки зрения физиологических норм оценивается как средний (в норме 25,5 - 32,0 кг). Третий год занятий физической культурой способствует улучшению веса тела на 5,1 кг и его абсолютные значения доводят до 35,2 кг. Темпы увеличения веса тела девочек за год занятий физической культурой становится на порядок выше (5,1 кг против 3,2 кг), более того, они начинают превышать установленные физиологические нормы, что сопровождается переходом наших испытуемых в следующую весовую группу - в группу выше среднего (34,9 - 39,8 кг).

Показатели индекса массы тела (индекс Кетле) у девочек в начале учебного года равны 17,17 кг/м² и оцениваются как несколько превышающие установленные физиологические нормы (в норме 16,9 кг/м²). К концу учебного года указанный индекс улучшается на 1,82 кг/м² и его абсолютные значения также оцениваются как превышающие физиологические нормы (в норме 17,7 кг/м²). Установленное ранее снижение индекса массы тела с отрицательным значением во время обучения во 2-ом классе в 3-ем классе сменяется и начинает повышаться более устойчиво, что свидетельствует о положительном воздействии занятий физической культурой на соотношение весо-ростовых показателей занимающихся.

Таблица 5 - Показатели физического развития девочек, обучающихся в 3-ем классе на начало и на конец 2017-2018 учебного года (n = 60)

	Признаки	М в начале	Б	М в конце	Б	Разница	P
1	Рост тела, см	132,4	7,24	136,1	7,0	3,7	<0,05
2	Вес тела, в кг	30,1	6,29	35,2	5,7	5,1	<0,05
3	Индекс массы тела (в кг/м ²)	17,17	0,1	18,99	0,2	1,82	<0,05
4	Сила кисти, в кг	12,1	0,69	12,7	0,6	0,6	<0,05
5	Объем грудной клетки (в см)	63,3	5,07	65,5	4,8	0,2	<0,05
6	ЖЕЛ, в мл	1312,0	106,3	1354,5	102,0	42,5	<0,05
7	ДЖЕЛ, в мл	1815,0	20,3	1954,0	30,1	139	<0,05

Сила сгибателей кисти девочек, равная в начале учебного года 12,1 кг в течение третьего года обучения улучшается незначительно (всего на 0,6 кг), но в отличие от учащихся 2-го класса по силе кисти наши испытуемые начинают уступать своим сверстникам (12,49 кг), обучающимся в московских школах [1].

Темпы увеличения объема грудной клетки у девочек за третий год занятий физической культурой по отношению к учащимся 2-го класса имеет тенденцию снижения (4,8 см против 11,8 см). Абсолютные его значения, составляющие в конце учебного года 65,5 см относятся к группе 25% центилей и свидетельствуют о снижении влияния занятий физической культурой на формирование грудной клетки девочек.

Показатели ЖЕЛ девочек, обучающихся в 3-ем классе, в начале учебного года составляют 1312,0 мл и к концу учебного года увеличивается на 102 мл. Указанное улучшение в разы лучше, чем те перемены, которые имели место в предыдущем учебном году (102 мл против 15 мл). Однако, и эти перемены все же не способны покрывать потребности необходимого развития и не позволяют достичь нормативные значения ЖЕЛ. Такое утверждение подкрепляется сравнительным анализом показателей фактической и должной жизненной емкости легких. Если в начале учебного года показатель ЖЕЛ от ее должных величин отставал на 27,8%, то к концу учебного года такое отставание

характеризуется уровнем 30,7%. Отставание показателей ЖЕЛ девочек от ее должных величин, отмеченное нами, начиная с учащихся 1-го класса имеет тенденцию роста все последующие года.

Данные роста тела мальчиков, обучающихся в 3-ем классе, в начале учебного года составляют 131,4 см и, с точки зрения нормирования такие данные относятся к средней группе. В течение третьего года занятий физической культурой темпы улучшения показателей роста тела мальчиков по отношению предыдущим годам занятий снижаются: по отношению к данным обучающихся 2-го класса разница составляет 4,7 см (0,6 см против 5,3 см) и по отношению к данным 1-го класса разница составляет 7,5 см (0,6 см против 8,1 см). Абсолютные значения роста тела мальчиков, составляющие к концу учебного года 132,0 см, с точки зрения нормативной оценки их относят к группе лиц, имеющих рост тела ниже среднего.

Вес тела мальчиков в начале учебного года равен 30,1 кг с физиологической точки зрения такие весовые значения оцениваются как средние (в норме 25,6 - 31,5 кг). Третий год занятий физической культурой сопровождается с небольшой прибавкой в весе тела (1,6 кг), который в конце учебного года становится равным 31,7 кг, и с точки зрения нормирования учащиеся 3-го класса продолжают оставаться в группе лиц, имеющих средний вес (в норме 28,2 - 35,1 кг).

Таблица 6 - Показатели физического развития мальчиков, обучающихся в 3-ем классе на начало и на конец 2017-2018 учебного года (n = 60)

	Признаки	М в начале	Б	М в конце	Б	Разница	Р
1	Рост тела, см	131,4	4,9	132,0	6,3	0,6	<0,05
2	Вес тела, в кг	30,1	4,8	31,7	5,1	1,6	<0,05
3	Индекс массы тела (в кг/м ²)	17,43	0,3	18,18	0,2	0,75	<0,05
4	Сила кисти, в кг	14,0	0,6	14,1	0,6	0,1	<0,05
5	Объем грудной клетки (в см)	64,6	4,7	65,9	4,9	1,3	<0,05
6	ЖЕЛ, в мл	1383,3	92,4	1399,0	91,8	15,7	<0,05
7	ДЖЕЛ, в мл	2053,0	10,1	2080,0	11,5	27,0	<0,05

Индекса массы тела (индекс Кетле) у мальчиков, обучающихся в 3-ем классе, в начале учебного года равняется 17,43 кг/м², а в конце учебного года - 18,18 кг/м² и в целом, свидетельствуют о вполне гармоничном соотношении весо-ростовых признаков физического развития (в норме 17,1 кг/м²).

Сила сгибателей кисти мальчиков, составляющая в начале третьего учебного года 14,0 кг в течение учебного года улучшается незначительно (всего на 0,1 кг). Ее абсолютные значения на 1,11 кг уступают данным (15,11 кг) сверстников, обучающихся в московских школах [1].

Объем грудной клетки мальчиков, обучающихся в 3-ем классе, равен 64,6 см, который в течение учебного года увеличивается на 1,3 см и становится равным 65,9 см. С точки зрения оценки на 1,9 см превышает нормативные значения (в норме 64 см).

Показатели жизненной емкости легких мальчиков-третъёкласников в начале учебного года составляет 1383,3 мл и в течение учебного года увеличивается незначительно (всего на 15,7 мл). По отношению к данным, полученным за предыдущий учебный год, темпы улучшения ЖЕЛ заметно хуже (15,7 мл против 137,2 мл). Если в начале учебного года жизненная емкость легких мальчиков характеризуется отставанием от ее должных величин на 32,6%, то в конце учебного года такое

отставание (32,7%) по существу не меняется - 32,7%. Установленная тенденция позволяет отметить, что трехразовые занятия физической культурой в неделю, практикуемые в течение трех лет обучения, не позволяют оказывать существенное влияние на функциональное состояние органов дыхания мальчиков.

Признаки, характеризующие физическое развитие обучающихся 4-го класса, представлены в таблицах 7 (девочки) и 8 (мальчики).

Рост тела девочек, обучающихся в 4-м классе, на начало учебного года равняется 142,2 см и оценивается как средний (в норме 134,3 - 142,9 см). В течение учебного года девочки растут на 6,4 см и его темпы по отношению к предыдущим двум годам более высокие: в 3-ем классе рост тела вырос на 3,4 см и во-2-м классе - на 4,4 см. Заметим, что самый высокий темп роста тела нашими исследованиями был установлен в течение первого года обучения, т.е. на 8,1 см.

Вес тела девочек, обучающихся в 4-ом классе, в начале учебного года составил 36,7 кг и с точки зрения физиологических норм он оценивается как выше среднего (выше средним считается вес, равный 34,9 - 39,8 кг). Четвертый год занятий физической культурой сопровождается с изменением данного признака на 7,7 кг, в абсолютных значениях устанавливается вес тела, равный 44,4 кг, что по физиологическим нормам оценивается так же как выше среднего (38,9 -

44,6 кг). Тенденция повышения темпа предыдущий учебный год (составляло 5,1 кг) увеличения веса тела, установленное нами за сохранилась и в новом учебном году.

Таблица 7 - Показатели физического развития девочек, обучающихся в 4-ом классе на начало и на конец 2017-2018 учебного года (n = 60)

	Признаки	М в начале	Б	М в конце	Б	Разница	P
1	Рост тела, см	142,2	5,28	148,6	5,6	6,4	<0,05
2	Вес тела, в кг	36,7	5,61	44,4	5,0	7,7	<0,05
3	Индекс массы тела (в кг/м ²)	18,15	0,2	20,1	0,1	1,95	<0,05
4	Сила кисти, в кг	13,7	0,82	13,7	0,8	0,0	<0,05
5	Объем грудной клетки (в см)	63,0	5,58	64,1	5,4	1,1	<0,05
6	ЖЕЛ, в мл	1290,0	130,7	1305,8	122,2	15,8	<0,05
7	ДЖЕЛ, в мл	2183,0	12,3	2423,0	20,1	240	<0,05

Показатели индекса массы тела (индекс Кетле) у девочек, обучающихся в 4-ом классе, в начале учебного года равны 18,18 кг/м², и оцениваются как выше установленных физиологических норм (в норме 16,9 кг/м²). К концу учебного года указанный индекс растет и становится равным к 20,1 кг/м². Превышение физиологических норм девочками-учащимися 4-го класса, отмеченное на начало учебного года, сохраняется и в момент его завершения (в норме 17,7 кг/м²). Это обстоятельство позволяет констатировать, что двигательная активность на уроках физической культуры и физическая нагрузка, получаемая на соответствующих занятиях, в целом, недостаточны, а учащиеся-девочки к концу начальной школы начинают прибавлять в весе тела, что подкрепляются и данными индекса массы тела.

Сила сгибателей кисти девочек, равная в начале учебного года 13,7 кг, в течение четвертого года обучения практически не меняется. Следует также заметить, что наши испытуемые в величине силы кисти отстают от сверстниц, обучающихся в московских школах, которые демонстрируют результат, равный 14,32 кг [1]. Установленный факт позволяет предположить, что на уроках физической культуры недостаточны упражнения и

физические нагрузки, направленные на развитие силы занимающихся.

Объем грудной клетки девочек, обучающихся в 4-ом классе, на начало учебного года характеризуется 63,0 см (в норме 61 см), а на конец учебного года - 64,1 см (в норме 66 см). Фактическое улучшение объема грудной клетки в течение учебного года равняется 1,1 см. Если иметь виду тенденцию снижения обхвата грудной клетки, начиная со 2-го года занятий физической культурой, то, в целом, можно констатировать об устойчивом снижении влияния занятий физической культурой на формирование грудной клетки занимающихся.

Показатели жизненной емкости легких девочек, обучающихся в 4-ом классе, в начале учебного года равны 1290,0 мл и на момент завершения учебного года существенно не улучшаются. Ее абсолютные значения достигают 1305,8 мл. С точки зрения литературных физиологических норм, установленных для девочек соответствующего возраста, величина ЖЕЛ должна быть не ниже 1400 мл. Расчет показателей должных величин жизненной емкости легких позволяет отметить следующее: если в начале учебного года показатель ЖЕЛ от ее должных величин отставал на 40,9%, то к концу учебного года степень отставания (46,1%) усиливается еще больше. Отставание ЖЕЛ от ее должных

величин в течение всего периода обучения в начальной школе приобретает устойчивый и прогрессирующий характер и свидетельствует о необходимости пересмотреть содержание занятий физической культурой в целом.

Показатели роста тела мальчиков, обучающихся в 4-м классе, в начале учебного года составляют 141,4 кг и по физиологическим нормам относятся к средней группе (в норме 133,0 - 142,0 кг). Четвертый год занятий физической культурой сопровождается новыми значительными повышениями роста тела учащихся (на 5,5 см) против той тенденции снижения (0,6 см), которая была установлена нашими исследованиями в третьем классе. Очередное бурное развитие показателей роста тела, в целом, согласуется с теорией развития организма мальчиков, согласно которой в возрасте 10-11 лет имеет место так называемый "второй скачок развития" [2].

При этом, следует отметить, что по ростовым данным мальчики 4-го класса продолжают оставаться в группе, имеющей средние ростовые данные (в норме 138,5 - 148,3 кг).

Вес тела мальчиков, обучающихся в 4-ом классе, в начале учебного года составляет 37,9 кг и с физиологической точки зрения оценивается как выше среднего (вышесредним считается 35,1 - 39,7 кг). Четвертый год занятий физической культурой сопровождается более существенной прибавкой в весе тела (4,8 кг), нежели чем в предыдущий учебный год (1,6 кг). Абсолютные значения веса тела мальчиков в конце учебного года становятся 42,7 кг, что дает основание по физиологическим нормам как и в начале учебного года их отнести в группу лиц, имеющих вес тела вышесреднего (выше средним считается 39,9 - 44,9 кг).

Таблица 8 - Показатели физического развития мальчиков, обучающихся в 4-ом классе на начало и на конец 2017-2018 учебного года (n = 60)

	Признаки	М		Б		Разница	P
		в начале	Б	М	в конце		
1	Рост тела, см	141,4	6,7	146,9	7,0	5,5	<0,05
2	Вес тела, в кг	37,9	6,3	42,7	5,8	4,8	<0,05
3	Индекс массы тела (в кг/м ²)	18,95	0,2	19,78	0,1	0,83	<0,05
4	Сила кисти, в кг	16,0	0,9	16,2	0,9	0,2	<0,05
5	Объем грудной клетки (в см)	63,4	6,0	65,8	5,3	0,4	<0,05
6	ЖЕЛ, в мл	1420,7	57,3	1418,3	58,3	-2,4	<0,05
7	ДЖЕЛ, в мл	2506,0	11,0	2755,0	15,1	249,0	<0,05

Индекса массы тела (индекс Кетле) у мальчиков, обучающихся в 4-ом классе, в начале учебного года равняется 18,95 кг/м², а в конце учебного года - 19,78 кг/м². Установленная и в начале, и в конце учебного года величина индекса превышает рекомендуемые физиологические нормы (в норме 17,8 кг/м²), что, с одной стороны, объясняется проявлением теории воздействия второго скачка, но, с другой стороны, свидетельствует о недостаточности

физической нагрузки, которая дается на уроках физической культуры.

Сила сгибателей кисти мальчиков, составляющая в начале четвертого учебного года 16,0 кг, в течение учебного года, как и предыдущие учебные года, улучшается незначительно (всего на 0,2 кг) и продолжает отставать от данных сверстников (16,39 кг), обучающихся в московских школах [1].

Объем грудной клетки мальчиков, обучающихся в 4-ом классе, равный 63,4 см,

как и сила кисти сгибателей, в течение четвертого учебного года увеличивается незначительно (0,4 см.) и его абсолютные значения не дотягивают до установленных физиологических норм (в норме 66 см).

Показатель жизненной емкости легких мальчиков, обучающихся в 4-ом классе, составляющий в начале учебного года 1420,7 мл в течение учебного года уменьшается (на 2,4 мл), что свидетельствует о явном несоответствии

величины указанного признака общей логике положительного содействия двигательной активности детей на их физическое развитие. Ранее отмеченное отставание ЖЕЛ от ее должных величин имеет тенденцию усиления. Если в начале учебного года ЖЕЛ мальчиков характеризовалась отставанием от ее должных величин на 43,3%, то в конце учебного года соответствующее отставание характеризуется 48,5% уровнем несоответствия.

Таблица 9 - Темпы изменения признаков физического развития девочек, обучающихся в начальной школе и их соответствие к физиологическим нормам

Признаки	Исходное состояние	в конце 1-го класса	в конце 2-го класса	в конце 3-го класса	в конце 4-го класса
Рост тела, см	113,1 см, Низкий рост	+ 8,1 см, Низкий рост	+ 4,4 см, Средний рост	+ 3,2 см, Средний рост	+ 6,4 см, Средний рост
Вес тела, в кг	19,5 кг, Ниже средний	+ 3,5 кг, Средний	+3,2 кг, Средний	+ 5,1 кг, Выше средний	+7,7 кг, Выше средний
Индекс массы тела, в кг/м ²	15,23, Ниже нормы	+0,42, Ниже нормы	- 0,96 , Ниже нормы	+1,82, Выше нормы	+1,95 Выше нормы
Сила кисти, в кг	Крайне низкая	+5,6 кг, Низкая	+0,4 кг, Низкая	+4,8 кг, Низкая	+1,1 кг, Низкая
Объем грудной клетки, в см	56,5 см, В норме	+4,6 см, В норме	+11,8 см, В норме	+4,8 см, Ниже нормы	+1,1 см, Ниже нормы
Жизненная емкость легких, в мл	1388 мл, Выше нормы	+141,9,	+15,0,	+102,0	+15,8
Должная жизненная емкость легких, в мл	1560,0 Выше на 22,6%	Снижается и выравнивается с ЖЕЛ	Отстает на 18,95	Отстает на 30,7%	Отстает на 46,15%

В порядке подведения итогов следует отметить, что трехразовые в неделю занятия физической культурой на признаки физического развития девочек и мальчиков, обучающихся в начальной школе, оказывают

различное кумулятивное воздействие, о чем свидетельствуют отличия в темпе их изменения и соответствие общепринятым физиологическим нормам (таблицы 9 и 10).

КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫНЫН КАБАРЛАРЫ

Таблица 10 - Темпы изменения признаков физического развития мальчиков, обучающихся в начальной школе и их соответствие физиологическим нормам

Признаки	Исходное состояние	в конце 1-го класса	в конце 2-го класса	в конце 3-го класса	в конце 4-го класса
Рост тела, см	113,2 см, Ниже средний	+ 7,9 см, Ниже средний	+ 5,3 см, Средний	+ 0,6 см, Ниже средний	+ 5,5 см, Средний
Вес тела, в кг	19,6 кг, Ниже средний	+ 2,3 кг, Ниже средний	+3,2 кг, Средний	+ 1,6 кг, Средний	+4,8 кг, Выше средний
Индекс массы тела, в кг/м ²	15,29, Ниже нормы	- 0,37 Ниже нормы	+15,62 , В норме	+0,75 В норме	+0,83 Выше нормы
Сила кисти, в кг	4,1 Низкая	+5,3 кг, Низкая	+0,1 кг, Низкая	+0,1 кг, Низкая	+0,2 кг, Низкая
Объем грудной клетки, в см	56,6 см, Ниже нормы	+2,9 см, В норме	+1,1 см, Выше нормы	+1,3 см, Выше нормы	+0,4 см, Ниже нормы
Жизненная емкость легких, в мл	1388 мл,	+4,3	+137,2	+15,7	- 2,4
Должная жизненная емкость легких, в мл	1392,0 Выше на 13,3%	Отстает на 13,6%	Отстает на 29,2%	Отстает на 32,7%	Отстает на 48,5%

Трехразовые занятия физической культурой в неделю, в целом, оказывают положительное влияние на улучшение соматических признаков физического развития девочек. В частности, средние показатели роста тела девочек, характеризующиеся в момент их поступления в начальную школу как "низкий рост" (113,2 см), за четыре года занятий физической культурой увеличиваются на 35,5 см, что позволяет им перейти в группу лиц, имеющей оценку "средний рост". Средние показатели веса тела, свойственные девочкам в момент их поступления в начальную школу и оцененные как "ниже средние", ко времени завершения учебы, заслуживают оценку "выше средней". Величина прибавки в весе тела за время четырехлетнего обучения равняется 24,9 кг. Положительные изменения в величине индекса массы тела, при помощи которой формируется представление о степени пропорционального развития весо-ростовых

показателей организма детей, подкрепляют утверждение о положительном воздействии занятий физической культурой на соматические признаки физического развития девочек, т.к. первоначальная оценка "ниже нормы" со временем и, начиная с 3-го класса, сменяется оценкой "выше нормы".

Трехразовые занятия физической культурой в неделю недостаточно способствуют улучшению физиометрических признаков физического развития девочек. Такое утверждение подкрепляется "крайне низкими" и "низкими" оценками, которые даны полученным по годам обучения показателям, тенденцией ежегодного снижения величины прибавки в силе кисти (от 5,6 кг до 1,1 кг), динамикой ее изменения, имеющей хаотичную форму (в первый и третий года занятий величина прибавки более существенна), и отставанием от данных,

демонстрируемых сверстницами, обучающимися в московских школах.

Функциональное состояние системы дыхания девочек, обучающихся в начальной школе, в результате трехразовых занятий физической культурой в неделю не подвергаются положительным изменениям, которые соответствовали бы установленным физиологическим нормам. Такой вывод подтверждается высокой оценкой первоначальной величины жизненной емкости легких на момент поступления обучающихся в школу и незначительными ее улучшениями в последующие года, а также тенденцией неуклонного снижения ЖЕЛ и отставанием от должных ее величин (от 18,95% до 46,15%), имеющих устойчивый характер.

Вышеизложенное позволяет заключить о необходимости внести изменения и дополнения в содержание и методику занятий физической культурой в начальной школе, вытекающие из результатов наших исследований.

Использованные источники:

1. Приказ МОН РК № 296 от 25 июля 2013 года "О внесении изменений в приказ МОН КР от 8 ноября 2012 года № 500 "Об утверждении типовых учебных планов начального, основного среднего и общего среднего образования РК.

2. Головина Л.Л., Копылов Ю.А., Полянская Н.В. Журнал "Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. Силы мышц кисти детей с различной длиной и массой тела. Москва, 2009. Февраль.

3. Оценка роста, веса и степени ожирения для мальчиков и девочек 7-12 лет. Cole T.J., 2000.

4. Центильные величины окружности грудной клетки (см) девочек 7-12 лет. http://www.olgris.kiev.ua/ru/tr_f_o.shtml.

5. Индекс массы тела для детей и подростков. Детский ИМГ, Шеперд, 1996.

6. Окружность груди мальчиков и девочек. Ptenert, Heine, 2008.

*Токтомаматов Алмазбек Даткабекович,
п.и.к., Кыргыз билим берүү академиясы*

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ ЖАНА МЕКТЕПТЕГИ
БИЛИМ БЕРҮҮСҮНДӨГҮ ӨЗГӨРҮҮЛӨР**

*Токтомаматов Алмазбек Даткабекович,
к.п.н., Кыргызская академия образования*

**ИЗМЕНЕНИЯ В ДОШКОЛЬНОМ И ШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ КЫРГЫЗСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ**

*Toktomametov Almazbek Datkabekovich
Candidate of Pedagogical Sciences, Kyrgyz Academy of Education*

CHANGES IN PRESCHOOL AND SCHOOL EDUCATION IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Аннотация: Макалада Кыргыз Республикасындагы мектепке чейинки билим берүү, мектепке даярдоо жана мектепте билим берүү жаатында нормативдик негизде жана практикада болуп жаткан өзгөрүүлөр, бул багыттагы жаңы программаларды жаратууга жана уюмдарды көбөйтүүгө көңүл буруунун өсүшү тууралуу сөз болот. Ошондой эле анда жаңыдан иштелип чыккан базистик окуу планынын, предметтик стандарттардын, окуу-усулдук комплекстердин өзгөчөлүктөрү жөнүндө айтылат. Негизги жана предметтик компетенттүүлүктөр жана аларды калыптандыруу жолдору, сабактын максаттарын так, ченеле тургандай кылып, SMART критерийлерди колдонуу менен аныктоого коюлуучу талаптар, сабактын максаттары менен баалоонун жана сабактын жүрүшүнүн ортосундагы байланыш талкууланат. Окуучулардын жетишкендиктерин баалоонун диагностикалык, калыптандыруучу, жыйынтыктоочу түрлөрү тууралуу сөз болуп, калыптандыруучу баалоонун техникалары, алардын артыкчылыктары, пайдалуу жактары талкууга алынат.

Ошондой эле мындан аркы аткарыла турган иштер, окуучулардын жумалык, жылдык окуу жүктөмдөрүн азайтуу, окуу предметтерин жуурулуштуруу аркылуу

алардын санын оптималдаштыруу, тандоо окуу предметтерин киргизүү, кесипке багыттоону (профилдик билим берүүнү) күчөтүү, ачык билим берүү ресурстарын, интерактивдүү санариптик окуу куралдарын иштеп чыгууну күчөтүү, окуучуларды баа, мугалим же ата-эне үчүн окуу психологиясынан арылтуу жана билим берүү стандартынын базалык эмес, окуучунун мыкты үлгүсүнө (эталонуна) негизделген тибине өтүү зарылдыгы боюнча сунуштар берилет.

Макалада республикада билим берүү жаатында болуп жаткан өзгөрүүлөрдү нормативдик документтерге жана практикага таянуу менен, сыпаттоо методу колдонулду.

Аннотация: В статье речь идет об изменениях в дошкольном образовании, подготовке детей к школе и школьном образовании в нормативном отношении и на практике, об усилении внимания на разработку новых программ. А также в ней говорится об особенностях нового базисного учебного плана, новых предметных стандартов и учебно-методических комплексов. В статье обсуждаются ключевые и предметные стандарты, компетентности учащихся и пути их формирования и требования к определению целей уроков конкретными, измеряемыми, с

использованием SMART критериев и взаимосвязь между целями урока и его оцениванием. В ней также речь идет о диагностическом, формативном и суммативном оценивании, о техниках формативного оценивания, об особенностях формативного оценивания.

Также в статье даются рекомендации в части оптимизации недельной и годовой учебной нагрузки, уменьшения количества учебных предметов через их интеграции, введения учебных предметов по выбору, усиление профильного образования, улучшения разработки интерактивных, цифровых учебных материалов и учиться детям не за отметки и переходе на образовательные стандарты, основанные на эталон лучшего ученика.

В статье использовался описательный метод, опираясь на новые изменения в сфере образования.

Abstract: The article deals with the changes in the preschool education, the preparation of children for school and school in the normative and practical way, increasing attention to the development of new programs. And also it talks about the features of the new basic curriculum, new subject standards and teaching and methodological complexes. The article discusses key and subject standards, students' competencies and ways of their formation, and requirements for setting the course of the lessons of concrete, measurable, using SMART criteria and its relationship. It also deals with diagnostic, formative and cumulative assessment, methods of formal evaluation, the features of formative evaluation.

The article also gives recommendations in terms of reducing the number of subjects through their integration, introducing elective subjects, strengthening profile education, improving the development of interactive, digital teaching materials and learn from children not for marks and on the basis of the standard of the best student.

The article uses a descriptive method relying on new changes in the field of education.

Түйүндүү сөздөр: билим берүү стандарттары, базистик окуу планы, предметтик стандарттар, окуучулардын компетенттүүлүктөрү, сабактын

максаты, окуучулардын жетишкендиктерин баалоо.

Ключевые слова: образовательные стандарты, базисный учебный план, предметные стандарты, компетенции учащихся, цель урока, оценивание достижений учащихся.

Key words: standards of education, basic curriculum, subject standards, the competencies of students, purpose of the lesson, assessing the achievements of students.

Билим берүү – мамлекетти өнүктүрүүнүн негизи

Учурда өнүгүп жаткан мамлекеттердин тажрыйбасын талдоого ала турган болсок, өнүгүүнүн негизги критерийи анын билим берүү системасынын абалы экендигин көрүүгө болот. Акыркы кездеги маалыматтык-коммуникация жаатындагы абдан тез ишке ашып жаткан кескин өзгөрүүлөр мамлекеттин өнүгүүсүндө адам ресурсун биринчи орунга алып чыкты. Ал эми адам ресурсун өстүрүү негизинен билим берүү аркылуу ишке ашат. Ошондуктан өнүгүүнү каалаган өлкөлөр билим берүү системасын заман талабына ылайык реформалап, ага өзгөчө көңүл бурууда. Бул багытта Кыргыз Республикасында да бир топ иштер жасалууда.

Кыргыз Республикасынын билим берүү системасындагы өзгөрүүлөр

Алгач Кыргыз Республикасынын билим берүү системасы тууралуу сөз кылсак, ал төмөнкүдөй баскычтардан турат:

1. Мектепке чейинки билим берүү
2. Мектепке даярдоо программалары
3. Мектептик билим берүү:
  - 2.1. Башталгыч мектептик билим берүү
  - 2.2. Орто мектептик билим берүү
  - 2.3. Жогорку мектептик билим берүү
4. Кесиптик билим берүү:
  - 3.1. Атайын кесиптик билим берүү
  - 3.2. Жогорку кесиптик билим берүү

Мектепке чейинки билим берүү 6-7 жашка чейинки куракты өзүнө камтыйт. Кыргызстанда балдарды мектепке чейинки билим берүү уюмдарына тартуу Советтер Союзу урагандан кийинки 2000-жылдары 7

%га чейин түшүп кеткен, учурда ал кийинки кезде төрөлгөн балдардын саны олуттуу өсүп жатканына карабастан, 22,5 %га көтөрүлдү. Кыргызстанда кийинки кезде мектепке чейинки билим берүүгө көп көңүл бурулууда. Мектепке чейинки билим берүү жана балдарды кароо мамлекеттик стандарты [Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2012-жылдын 23-октябрындагы №742 токтому менен бекитилген. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/93990/10?cl=ky-kg&mode=tekst>, 17.09.2018. алынды] иштелип чыгып, анын негизинде вариативдүү окуу программалар даярдалып, учурда мамлекеттик, муниципалдык бала бакчалар менен катар жамааттык жана жайлоо бала бакчалары да ийгиликтүү иштеп жатат. «Балалык» 3төн 6 жашка чейинки балдарды өнүктүрүү программасы [Бишкек, 2017] иштелип чыгып, колдонулууда.

Мындан сырткары кийинки кезде балдарды мектепке даярдоо программалары ийгиликтүү иштөөдө. 2006-жылы 100 сааттык балдарды мектепке даярдоо программасы ишке кирген болсо, 2012-жылы ал 240 сааттык болуп түзүлүп, 2015-2016-окуу жылынан баштап 480 сааттык «Наристе» балдарды мектепке даярдоо программасы [Бишкек, 2014] иштеп, учурда ага 6-7 жаш курактагы балдардын дээрлик 100 %ы тартылууда.

Кыргыз Республикасында башталгыч мектептик билим берүү (1-4-кл.) 4 жылга, ортоңку мектептик билим берүү (5-9-кл.) 5 жылга, жогорку мектептик билим берүү (10-11-кл.) 2 жылга созулат. Кийинки кезде мектептик билим берүүнүн мазмунун заман талабына ылайык жаңылоого өзгөчө көңүл бурулууда.

Аткарылган иштер жана компетенттүүлүк деген эмне?

Кыргыз Республикасында жалпы мектептик билим берүүнүн мамлекеттик стандарты [КР Өкмөтүнүн 2014-жылдын 21-июлундагы №403 токтому менен бекитилген. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/96690>, 17.09.2018. алынды] иштелип чыгып, анын негизинде базистик окуу планынын (БУП) жаңы варианты даярдалып, 2018-2019-окуу жылынан баштап 5-6-класстар республикада

ушул БУП менен окуй башташты жана бардык башка окуу предметтери боюнча предметтик стандарттар, окуу программалары иштелип чыгып, 7-9-класстар үчүн окуу-усулдук комплекстер даярдалууда. Бул документтердеги негизги өзгөчөлүк билим берүүчүлүктөн компетенттүүлүк мамилеге өтүү болуп саналат.

Компетенттүүлүктүн негизин билимдер, билгичтиктер, көндүмдөр түзөт, аларсыз компетенттүүлүк калыптанбайт. «Компетенттүүлүк билимдердин, билгичтиктердин түрдүү элементтерин жана ишмердиктин ыктарын окуу, инсандык, кесиптик кырдаалда өз алдынча колдонуу боюнча адамдын жуурулушкан (интеграцияланган) жөндөмү» [Кыргыз Республикасында жалпы мектептик билим берүүнүн мамлекеттик стандарты, КР Өкмөтүнүн 2014-жылдын 21-июлундагы №403 токтому менен бекитилген. 9-п. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/96690>, 17.09.18 алынды].

Учурда маалымат абдан көп, анын баарын окуучу канча аракет кылса да, өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүгү болбойт. Ошондуктан окуучулардын компетенттүүлүгүн калыптандырууну үч багытта кароого болот. Биринчиси – окутуу процессинде баланын турмушуна керектүү материалдарды гана берүү керек. Муну предметтик стандарттарды, окуу программаларын, окуу-усулдук комплексттерди түзүүчүлөр жана мугалимдер ишке ашырышат. Экинчиси – балага керектүү материалдарды издеп табуу жолун үйрөтүү зарыл. Үчүнчү багыт – окуучулар алган билимин турмушта пайдалана алгандай кылып окутуу.

Компетенттүүлүк мамиле акыркы, сапаттуу, социалдык жактан маанилүү жана ченеле турган натыйжага багытталган окутууну уюштуруу менен байланыштуу болот. Учурда Кыргызстанда бул багытта иш жүрүп, сабактын максатын балдардын позициясынан жана ченеле тургандай кылып коюунун, аны жаңы билим берүү технологиялары менен ишке ашыруунун жана анын канчалык ишке ашкандыгын

баалоонун жаңы концепциясы ишке кирүүдө.

Сабактын максаттарын жаңыча аныктоо үчүн аларга карата бир нече талаптар коюлат:

1. Сабактын максаты баланын позициясынан коюлушу, ал окуучулар менен талкууланышы (зарылчылык болсо, түзөтүүлөрдүн киргизилиши жана көрүнөө жерге жазылып коюлушу) керек.
2. Сабактын максаты ченеле турган болушу шарт.
3. Сабактын максаты SMART критерийлерин эске алуу менен аныкталышы зарыл.

Мугалимдин позициясынан коюлган сабактын максаты менен баланын позициясынан коюлган максаттын айырмачылыгы эмнеде деген суроонун жаралышы мыйзам ченемдүү көрүнүш. Баланын позициясынан коюлган максат балага жакын болуп, аны ишмердикке тартып турат, анткени бул максат ошол баланыкы, ага тиешелүү. КР Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан кабыл алынган мугалимдерди аттестациялоо боюнча материалга ылайык, максат баланын позициясынан коюлса 1 балл, ага кошумча анын критерийлери, индикаторлору болуп, балдар менен талкууланса 2 балл, булардан сырткары, сабактын башталышында окуучулар менен талкууланып, оңдоп-түзөтүүлөр киргизилсе жана аларга жетүү даражасы талданса 3 балл берилет [Жалпы билим берүүчү мектептердин мугалимдерин аттестациялоонун материалдары. –Бишкек, 2016, 5-б.].

Сабактын максатынын ченеле турган болушу анын натыйжаларын баалоого жардам берет. Маселен, «тиешелүү материал боюнча баланын түшүнүгүн өркүндөтүү» деген максатты кантип баалоого болот? Ал канча өркүндөдү? Же болбосо «жакшыртуу», «өстүрүү», «өнүктүрүү», «көбөйтүү», «тарбиялоо» деген сыяктуу этиштер колдонулган максаттарды баалоо, ченөө деги эле мүмкүн эмес. Демек, ченелбей турган максаттар коюлган сабактарды баалоо кыйынчылыкты туудурат, андыктан

сабактын максатын аныктоодо аларды колдонууга болбойт.

Балдардын иш-аракети көрүнүп турган жана ченелүүчү төмөнкүдөй этиштерди колдонуу максатка ылайык болот: «санап берет», «атайт», «аныктама берет», «түшүндүрөт», «көрсөтүп берет», «мисал келтирет», «өз сөзү менен айтып берет», «кайра баяндайт», «чечмелейт», «санап көрсөтөт», «тандай алат», «өзгөртүп түзөт», «пландаштырат», «топторго бөлөт», «классификациялайт», «айырмалайт», «салыштырат», «тандайт», «байланыштырат», «схема түзөт», «жалпылайт», «пландаштырат», «иштеп чыгат», «далилдеп бере алат», «өлчөйт», «негиздейт», «баа берет» ж.б. Анткени бул этиштер ченелет, демек бааланат.

Эми SMART критерийлерге келе турган болсок, ал англис тилинен «акылдуу» деп которулат:

S (Specific) – конкреттүү, спецификалуу;

M (Measurable) – ченеле, өлчөнө турган;

A (Affordable) – жетишиле, ишке ашырыла турган;

R (Realistic) – реалдуу, натыйжага багытталган;

T (Time-bound) – убактысы аныкталган [«Башталгыч мектеп үчүн билим берүү стандарттары» тренингинин материалдары. –Бишкек, 2016, 1.8 таркатма материалы].

Бул ушул критерийлер менен максат койгон адам жана анын максаты «акылдуу болот» дегенди билдирет эмеспи. Чынында да максатты ушундай коюу кайсы гана иште болбосун ийгиликке, мыкты натыйжаларга жетүүнүн негизи болуп саналат.

Максат менен баалоонун жана сабактын жүрүшүнүн байланышы

Баалоо чен-өлчөм менен байланыштуу, б.а. баалай турган нерсе ченеле турган болушу шарт, ченелбей тургандын баары, анын ичинде максат да, бааланбайт. Жогоруда белгилегендей, бир нерсенин «өркүндөгөнүн», «өскөнүн», «жакшырганын» кантип ченөөгө же баалоого болот? Албетте, болбойт.

Демек, максаттар так, ченеле турган болуп, сабак менен тыгыз байланышта ишке ашат, б.а. сабакты, анын мазмунун толук ачып бериши зарыл. Максаттар сабактын мазмунунан аз да, көп да болбошу керек. Сабакта колдонулган көнүгүүлөр, ишмердиктер, ыкмалар максат менен байланышып турушу шарт.

Окуучулардын жетишкендиктерин баалоонун 3 түрү (диагностикалык, калыптандыруучу, жыйынтыктоочу) болгондугуна карабастан, калыптандыруучу (формативдик, класс ичиндеги) баалоо боюнча гана атайын тренингдер бар, ал эми диагностикалык жана жыйынтыктоочу (суммативдик) баалоо боюнча өзүнчө атайын окутуулар жок. Диагностикалык баалоо баланын конкреттүү окуу предмети боюнча билиминин, билгичтигинин деңгээлин жана эмнеде кыйынчылыктар, кемчиликтер бар экендигин аныктаганга жардам берет, ал эми жыйынтыктоочу баалоо бир теманын, бөлүмдүн же чейректин, жарым жылдыктын аягында алынып, ал боюнча баа белги (отметка) коюлат, б.а. аларды өзгөртүп жиберүүгө болбойт. Маселен, текшерүү иш «3» деген баага жазылса, ага «2» же «4», «5» деген баа коюуга болбойт эмеспи. Ал эми калыптандыруучу баалоо кайсы бир учурда гана болбостон, ал дайыма жүрүп, калыптандыруучу баалоонун техникаларынын жардамы менен окуу процессин, балдардын материалды өздөштүрүү процессин такай көзөмөлдөп, ага түзөтүү киргизип турганга мүмкүнчүлүк болот. Мисалы, «светофор», «кол менен белги берүү» ж.б. калыптандыруучу баалоонун техникалары аркылуу [Башталгыч мектептеги баалоо. «Билим берүүнүн сапатын жакшыртуу үчүн баалоо (READ)» тренингинин катышуучулары үчүн таркатма материалдар. –Бишкек, 2013, 30-31-б.] балдар өтүлүп жаткан материалды канчалык өздөштүрүп жатканын билүүгө болот. Эгерде окуучулардын көпчүлүгү өтүлгөн материалга түшүнбөй жатса, андан ары сабакты ошол нукта уланта берүүгө болобу? Албетте, жок. Мында сабактын жүрүшүнө өзгөртүү киргизүүгө туура келет.

Ошондой эле калыптандыруучу баалоодо окуучуга өздөштүргөн билимин,

жетишкендиктерин жакшыртканга, жогорулатканга мүмкүнчүлүк берилет, бул калыптандыруучу баалоонун негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири болуп саналат. Мугалимдер «Жат жазуу же текшерүү иш калыптандыруучу баалообу же жыйынтыктоочу баалообу?» - деп көп сурашат. Мына ушул жерде калыптандыруучу баалоонун бул өзгөчөлүгү жат жазуунун же текшерүү иштин кандай баалоо экендигин аныктаганга жардам берет. Эгерде бул иштерден кийин баа дароо журналга коюлса, анда бул – жыйынтыктоочу баалоо, ал эми окуучуга баасын ондогонго, билим деңгээлин жогорулатканга, жакшыртканга мүмкүнчүлүк берилсе, анда бул – калыптандыруучу баалоо. Маселен, текшерүү иштен кийин ката кеткен жерлерди көрсөтүп, аларды окуучунун өзүнүн тапканына же үлгүнүн негизинде каталарды ондогонго же болбосо окуучулар бири-биринин ишин текшерип, андан кийин өз ишин караганга мүмкүнчүлүк берилсе, анда бул, албетте, калыптандыруучу баалоо болот. Диагностикалык жана жыйынтыктоочу баалоодо мындай мүмкүнчүлүк берилбейт.

Жаңы базистик окуу планынын өзгөчөлүктөрү жана ачык билим берүү ресурстары

Жаңы иштелип чыккан базистик окуу планы окуу предметтерин жуурулуштурууга (интеграциялоого) багытталып, ал инварианттык, варианттык жана профилдик компоненттерден туруп, мектептердин каалоосу боюнча сааттарды, предметтерди окуу процессине киргизүүгө мүмкүнчүлүк берип, ошондой эле анда жаңы окуу предметтер пайда болуп, билим берүү чөйрөлөрүнүн ортосундагы сааттарды баланстоо ишке ашты.

Кыргыз Республикасында ачык билим берүү ресурстарына да көңүл бурулуп, википедиянын кыргыз тилиндеги кенири варианты, <https://translate.google.ru> котормочусу кыргыз тилинде ийгиликтүү иштеп жатат жана ачык билим берүү ресурстарынын [Lib.kg](http://lib.kg) репозиторийи ишке кирди. Башталгыч класстардын окуучулары үчүн ibilin.kg, 5-9-класстардын окуучулары

үчүн «Билим булагы» сайттары ишке кирди. Бул аткарылган иштер кыргыз тилиндеги жана башка тилдердеги электрондук материалдарды кенири колдонгонго мүмкүнчүлүк түзөт.

Жыйынтык жана сунуштар

Учурда билим берүү системасында жасалып жаткан иштерди өткөөл мезгилдеги реформа катары кароого болот. Бул иштерди мындан ары улантуу менен, окуучулардын жумалык, жылдык окуу жүктөмдөрүн азайтуу, окуу предметтерин жуурулуштуруу аркылуу алардын санын кыскартуу, тандоо окуу предметтерин киргизүү, кесипке багыттоону (профилдик билим берүүнү) күчөтүү, ачык билим берүү ресурстарын, интерактивдүү санариптик окуу куралдарын иштеп чыгууну күчөтүү керек.

Ошондой эле мындан аркы ишти эки багытка басым жасоо менен улантуу зарыл.

Биринчиден, окуучуларды баа, мугалим же ата-эне үчүн окуу психологиясынан арылтуу абзел. Муну бир гана билим берүү системасы өз алдынча ишке ашыра албайт. Бул багытта мамлекеттик деңгээлде иш жүрүүсү керек. Анткени адистер билим деңгээлинин, тажрыйбасынын, компетенттүүлүгүнүн негизинде гана жумушка орношуусу зарыл. Бул идеологияны активдүүлүк менен ишке ашыруу шарт.

Экинчиден, бүгүнкү күндө билим берүү стандарттарынын эки түрү бар. Биринчиси – окуучудан талап кылынуучу талаптардын базалык деңгээлинин аныкталышы. Кыргыз Республикасында мына ушул түрү мыйзамдар менен бекиген. Мында базалык деңгээлден өткөн бала талапка жооп берди деп эсептелет да, андан аркы талаптар так аныкталып жазылбайт. Экинчи түрү – тиешелүү курактагы (маселен, бүтүрүүчү) баланын үлгүлүү эталону аныкталат да, окуучулар ошого карата умтулушат. Көпчүлүк өнүккөн мамлекеттерде мамлекеттик стандарттын

ушул түрү колдонулат. Кыргыз Республикасы да мыйзамдык негизде ушул экинчи жолго өтүүсү зарыл. Мында баланын алдында дайыма умтулууга боло турган чек көрүнүп турат.

Мектепке чейинки жана мектептик билим берүүнү жаңылоо багыттары тууралуу кийинки макалада сөз болмокчу.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз Республикасында Жалпы мектептик билим берүүнүн мамлекеттик стандарты, КР Өкмөтүнүн 2014-жылдын 21-июлундагы №403 токтому менен бекиген.
2. Мектепке чейинки билим берүү жана балдарды кароо мамлекеттик стандарты. Кыргыз Өкмөтүнүн 2012-жылдын 23-октябрындагы №742 токтому менен бекиген.
3. «Балалык» 3төн 6 жашка чейинки балдарды өнүктүрүү программасы. – Бишкек, 2017.
4. «Наристе» балдарды мектепке даярдоо программасы. –Бишкек, 2014.
5. Башталгыч класстардагы Кыргыз тил жана окуу боюнча предметтик стандарт, КР Билим берүү жана илим министрлигинин 2016-жылдын 21-апрелиндеги коллегиясынын чечими менен бекиген.
6. Жалпы билим берүүчү мектептердин мугалимдерин аттестациялоонун материалдары. –Бишкек, 2016.
7. «Башталгыч мектеп үчүн билим берүү стандарттары» тренингинин материалдары. –Бишкек, 2016.
8. Башталгыч мектептеги баалоо. «Билим берүүнүн сапатын жакшыртуу үчүн баалоо (READ)» тренингинин катышуучулары үчүн таркатма материалдар. –Бишкек, 2013.

*Рецензент: п.и.д., профессор
Добаев К.Д.*

Супатаева Эльвира Акиновна
педагогика илимдеринин кандидаты
улуу илимий кызматкер
Кыргыз билим берүү академиясы

КЫРГЫЗСТАНАДАГЫ БИЛИМ БЕРҮҮ ААЛАМДАШУУ ДООРУНДА

Супатаева Эльвира Акиновна
кандидат педагогических наук
старший научный сотрудник
Кыргызская академия образования

ОБРАЗОВАНИЕ КЫРГЫЗСТАНА В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Supataeva Elvira Akinovna
candidate of pedagogical sciences
senior researcher
Kyrgyz Academy of education

EDUCATION OF KYRGYZSTAN IN THE ERA OF GLOBALIZATION

Аннотация: Макалада “ааламдашуу” түшүнүгү, анын өнүгүү тенденциясы (негизги ой, максаттары) акыркы илимий басылмалардын негизинде аныкталган. Билим берүүнүн ааламдашуу шартындагы өнүгүү өзгөчөлүктөрү жалпыланган.

Аннотация: В статье на основе последних научных публикаций определено понятие «глобализация», его тенденции развития. Обобщены особенности развития образования в условиях глобализации.

Abstract: The article on the basis of the latest scientific publications defines the concept of "globalization", its development trends. Features of development of education in the conditions of globalization are generalized.

Түйүндүү сөздөр: ааламдашуу, доор, өнүгүү, билим берүү.

Ключевые слова: глобализация, эпоха, глобальность, развитие, образование.

Key words: globalization, epoch, globality, development, education.

Өлкөнү өнүктүрүүгө багытталган 2012-2020-жылдардагы Билим берүү стратегиясына ылайык[1], Кыргызстан “Миң

жылдыктагы өнүгүү”, («Развитие Тысячелетия»), “Билим берүү - бардыгына” («Образование для всех») аттуу ааламдык программаларынын максаттарына жетишүүгө умтулуп, жалпы жана атайын кесиптик билгичтиктерге ээ болгон, жашоодо жана эмгек рыногунда ийгиликтерге жетише турган адистерди даярдоо үчүн билим берүүнү өнүктүрүү боюнча өзүнүн траекториясын түзүүгө жетишти. 2020-жылдардын билим берүү системасы Кыргызстандын аймактык жана эл аралык процесстердеги атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн күчөтүп, социалдык жана саясий өнүгүүсүнө түрткү болуучу эң башкы инструменти катары каралууда.

Кыргыз Республикасында «Жаңы доорго 40 кадам» (40 шагов к новой эпохе) программасын ишке ашыруу максатында[2] жана бүткүл дүйнөлүк билим берүү системасына аралашууга арналган анын «Бел болчу билим. Из калтырычу илим» (2018-2023-жж.) пунктунда: окуучулар бойго жеткен жашоого кирүүгө билим, керектүү көндүмдөрдү, жөндөмдүүлүктөрдү алуусуна керектүү шарттар түзүлөт- деп белгиленген. Ошол эле мезгилде Кыргызстандын илим

системасы коомдогу жана экономикадагы калктын керектөөсүн толук канааттандыруу жана өлкөнүн өнүгүү приориттерине ылайык иш алпарышы зарыл.

Билим берүүнүн бул стратегиялык маанилүү документтеринде анын жашоонун башка чөйрөлөрүнө караганда алдыраак темпте өнүгүүсүн талап кыларын, анткени билим аркылуу гана өлкөнүн адамдык потенциалын жогорулатып, башка сферадагы кадрларды, лидерлерди даярдап, реформаларды камсыздоого болору белгиленген. Ааламдашуу доорундагы дүйнөлүк өнүгүүнүн динамикасы билим берүүнүн жаңыланган системасынан эмгек рыногунда керектелүүчү билимдерди талап кылат. Ааламдашуу доору соода-финансылык жана маданий карым-катнаштардын, мамлекеттик турмуштагы алардын маанилүүлүгүнүн өсүшү, өлкөлөр жана калктар аралык бири-бирине, өз ара көз карандылыгынын кескин кеңейүүсү, андыктан, ар бир жеке адамдын өзүнүн гана эмес, региондун, керек болсо бүткүл дүйнөнүн экономикалык жана саясий ишмердүүлүктөгү ролунун күчөшү менен мүнөздөлөт.

Глобалдык билим берүү теориясы көпчүлүк өлкөлөрдө өткөн кылымдын 70-жылдарында калыптанган. Ааламдашуу процесстери өлкөлөр жана калктар аралык бири-бирине, өз ара көз карандылыгын кескин күчөттү. Билим берүүнүн ааламдашуусу жөнүндө сөз болгондо биз, баарыдан мурда, билим берүүнүн глобализациялык талаптардын дүйнөдөгү тенденцияларга ылайык келүүсүн түшүнөбүз.

ЮНЕСКОнун «Билим-билинбеген кенч» (Образование – скрытое сокровище) [3] аттуу отчетунда XXI кылымдын карамакаршылыктарын жеңүү процессинде билимдин мааниси жана ролу ачык айкын көрсөтүлгөн, алар:

-ааламдык менен аймактык карамакаршылыктар (дүйнөлүк жаран болуу менен улуттук өзгөчөлүктөрүн да сактап калуу);

-универсалдуулук менен индивидуалдуулуктун ортосундагы карамакаршылыктар(ааламдашууну кабыл

алуу менен жеке, бирөөнүн таасирсиз болгондук, өзүнчөлүк);

- традиция, адат, салт менен азыркы заманга ылайыктуулук карамакаршылыктары (жаңы заманда жашоого, ааламдашкан мамилелерге ыкташуу менен өзүнүн ата-теги тууралуу билип, ата-мекенинин өнүгүү тарыхын сактап калуунун ортосунда).

Ааламдашуудагы билим берүү кайсы багытта өнүгүп, ишке ашырылышы керек?

Ааламдашкан дүйнөдөгү билим берүүнүн негизги өнүгүү багыттары ЮНЕСКОнун линиясы боюнча түзүлгөн эл аралык документтерде белгиленген. Мисалга, Миң жылдыктын 2015-жылдын аягына чейинки өнүгүү максаттарын алмаштырган, көбүнчө расмий белгилүү болгон «Биздин дүйнөнү өзгөртүү: 2030 – жылга чейинки мезгилде туруктуу өнүгүүнүн күн тартиби» («Преобразование нашего мира: повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года» (Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development) деген Туруктуу өнүгүүнүн максаттары (Цели устойчивого развития, Sustainable Development Goals) [4] аттуу эл аралык кызматташтыктын келечектеги максаттарынын жыйындысында бул максаттарга жетүү 2015– 2030 жылдарга мерчемделген.

“Биздин дүйнөнү өзгөртүү: 2030 – жылга чейинки мезгилде туруктуу өнүгүүнүн күн тартиби” аттуу жыйынтыктоочу документ 17 глобалдуу максатты жана 169 тиешелүү милдеттерди камтыйт.

Бул жаңы максаттар жана милдеттер комплекстүү жана бөлүнгүс мүнөзгө ээ болуп, туруктуу өнүгүүнүн үч компонентинин: экономикалык, социалдык жана экологиялык тең салмактуулугун камсыз кылары, базалык билим берүүнүн мүнөзүнүн өзгөрүлүшү күтүлөт.

Азыркы мезгилде коомдо энциклопедиялык билим анча мааниге ээ болбой, анын баалуулугу төмөндөп калган, ошондуктан бир катарда милдеттүү билим берүүнүн концепциясын интернационализациялоо жана

информатизациялоо жагына тынымсыз өзгөртүүлөр киргизилип, маданий өзүнчөлүгүн сактоо, башка маданияттардын өзгөчөлүгүн сыйлоо менен космополитизм духунда тарбиялоо зарылдыгы келип чыгууда.

Окумуштуу О.Б. Иванов жазгандай (Global Risks Report, 2017) [5] Давостогу Бүткүл дүйнөлүк экономикалык форумдагы эксперттердин докладдарында (бул болсо ар кайсы профилдеги жана деңгээлдеги 700 ашык адистер) өткөн жылдын жыйынтыктары талданып, ааламдык тобокелдиктерди болжолдуу аныкташканда, алар төмөнкүлөр болуп чыккан:

- экология чөйрөсүндөгү үч кооптуулук (аба ырайынын экстремалдык шарттары, масштабдуу табигый кырсыктар жана антропогендик экологиялык кыйроолордун болуу мүмкүнчүлүгү);

- үч геополитикалык кооптуулук (ири террордук актылар, мамлекеттер аралык чыр-чатактар жана натыйжасыз мамлекеттик башкаруу);

- эки технологиялык коркунучтар (жеке жана кызматтык маалымат базаларын уурдоо, аларды пайдалануу менен эбегейсиз масштабдагы ири алдамчылыктар, ошондой эле масштабдуу кибератакалардын болушу);

- социалдык-экономикалык чөйрөдөн эки глобалдык кооптуулук (масштабдуу аргасыз жер которуу (миграция) жана контрабанданы, контрафактылык продукцияларды өндүрүү жана жайылтууну камтыган мыйзамсыз соода жүргүзүү, финансылык каражаттардын мыйзамсыз кыймылы, салыктарды төлөөдөн качуу, акчаларды адалдоо, эл аралык уюшкан кылмыштуулук картелдерин жана синдикаттарын түзүү).

Акыр аягында – биз ушундай тездик менен бара жаткан келечектеги дүйнө кандай болот деген суроо туулат.

Азыркы окумуштуулар (Ч. Фейдл, М. Бялик, Б. Триллинг) [6] белгилегендей, биз VUCAдан турган турмушта жашап жатабыз (бул акроним, аббревиатуранын бир түрү) Volatility (туруксуздук), Uncertainty (аныксыздык), Complexity (татаалдык) жана Ambiguity (талаштык) деген англис

сөздөрүнөн турат.

Ч. Фейдл, М. Бялик, Б. Триллингдер: «Бул акронимди 1990-жылдардын аягында аскерий чөйрөдө колдоно башташкан. Кийинчерээк бул идея мекемелердин кеңири диапазонунун- коммерциялык корпорациялардан баштап билим берүү мекемелерге чейин стратегиялык жетекчилик жөнүндөгү түптөлгөн түшүнүккө таасирин тийгизген.

Жалпылап айтканда, биздин дүйнөнү болжолдоо жана аны жөнгө салуу барган сайын татаалдашып бараткандыгы жөнүндөгү эскертүүдөй сезилет.

Биздин келечегибиз биздин баалуулуктарыбыздан дагы көз каранды. Кандайдыр бир узак мөөнөттүү келечектеги кыйратуучу тенденциялар мурун эле калыптанган консьюмеризм жана материализм маданияттары менен болжолдонгон, демек, маданияттык баалуулуктар жылышса, алар менен алмашып кетиши мүмкүн.

Антагонизм жана сабырдуулук, индивидуализм жана социалдык бириккендик, баш кошкондук, материализм жана терең маанини издөө параметрлери менен белгиленген көп өлчөмдүү мейкиндикте кандайдыр бир маданият кайсы орунда экенин социалдык баалуулуктар белгилейт.

Көпчүлүк адамдар азыркы баалуулуктардын багыттары кайда алып барарына тынчсызданууну билдирип жатышат, айрымдары башка баалуулуктарга негизделген социалдык уюштурууларды карап көрүүнү сунушташууда. Ааламдык (глобалдуу) туруктуулуктагы баалуулуктарды тандап алуу үчүн бардыгыбыз алардын мүмкүн болгон альтернативаларын талкуулаганда гана, бул адамдардын пикирин эске алышыбыз мүмкүн. [6, с. 34].

VUCA абалын сүрөттөө үчүн бир нече цифраны келтирели:

- дүйнөдөгү информациянын 90 % акыркы 2 жылда пайда болду;

- 1 Гб информацияны сактоонун баасы 1980-жылдан баштап 1 миллиард эсеге арзандады; 1 адамдын геномун талдап чыгуу (секвенирование) 100 миң эсеге арзандады;

- планетанын калкынын 75% мобилдик байланыш менен камсыз болгону менен таза сууга жетпей келет.

90–жылдары муундар теориясы түзүлгөн, авторлору жана негиздөөчүлөрү окумуштуулар Нейл Хоув жана Вильям Штраус бири бири менен байланышпай туруп, параллелдүү түрдө ар кандай муундарды активдүү изилдешкен. Аларды курактык пикир келишпестикти эске албастан, чоң-кичине дебей, дегеле адамдардын ортосундагы чыр-чатактарды талдоо кызыктырган.

Бир топ адистер тарабынан төмөнкү алты муундан турган орус коомун аталган теорияны колдонуп изилдеп көрүү аракети көрүлгөн [7]:

- аман калгандар же шарттуу «G1 мууну» деп аталган, башкача айтканда, «жеңүүчүлөр мууну»- 1901—1922-жылдардын күзүндө туулгандар;

- жоош муун, 1923 - 1942 жылдары туулгандар, («кыш», «сүрөтчүлөр») же «унчукпаган муун» деп аталган;

- жеңип чыккандар, же бэби-бумерлердин мууну, («жаз» 1943-1964 жж, «пайгамбалар») согуштан кийинки дүркүрөп өскөн төрөлүүгө карата аталган.

- өз алдынчалар, X мууну («белгисиз муун», «мойнуна ачкыч тагынган балдар») 1965—1982жж. туулгандар («жай», «көчмөндөр»);

- аман калгандар, Y мууну, 1983—2000 жж. «күзүндө» туулгандар («баатырлар»);

- Z-мууну (2001— «кыш», «сүрөтчүлөр»).

Индустриалдык доордо сабаттуулукту аныктаган негизги көндүмдөр арифметика, жазуу, окуу болгон -деп эсептейт Мельбурн университетинин профессору, XXI кылымдын компетенцияларын жана көндүмдөрүн үйрөтүү жана баалоо боюнча Эл аралык долбоордун жетекчиси Патрик Гриффин [8].

XXI кылымда болсо, сындуу көз караш менен ой жүгүртүүгө, коммуникацияга жана өз ара аракеттешүүгө, ишке чыгармачылык менен мамиле кылууга көбүрөөк көңүл бурулууда.

Ушу күнгө чейин бир топ

өлкөлөрдөгү билим берүү системасы окуучуларды көп билгендиги үчүн баалап, окутуу билимди топтогонго гана максатталган.

Азыр болсо индустриализация доорунан өтүп кеттик. Эми бул өтө майда нерселер роботтор же санариптик технологиялар аркылуу автоматтык түрдө аткарылат. Демек, адамдарды мурун окуткан нерселерге үйрөтпөстөн, же билимди топтоп, анан эске тутуп калууга гана эмес, ой жүгүртүүгө, өз алдынча маалыматтарды издөөгө жана аларды сын көз караш менен баалоого үйрөтүү зарыл. Изилдөөчүлөр [9] белгилегендей, азыркы цивилизация өнүгүүнүн түп тамырынан берки жаңы информациялык стадиясына кирди.

Коомдун маалыматташтыруусун (информатизацияны) өнүгүүнүн үч аспектиси - маалыматты тез топтоо, жаңы технологияларды иштеп чыгуу жана информациялык каражаттарды, эсептөө техникасын коомдогу жана инсандын жашоо деңгээлиндеги жаңычылдыктар менен байланыштырышууда.

Информатизация эмнеден турарын анализдеп көргөндө, жигердүү өркүндөгөн, гүлдөгөн өлкөлөр каражаттарын илим-билимге салып, адамдык потенциалды максималдуу пайдаланууга жана өнүккөнгө умтулушары аныкталды.

Чоң ийгиликке жетишүү үчүн XXI кылымда адам кандай көндүмдөргө ээ болушу керек?

Күнүмдүк маселелерди чечүүгө базалык көндүмдөр: окуу жана жазуу, математикалык сабаттуулук, финансылык сабаттуулук, табигый-илимдер боюнча билимдер, маалыматтык-коммуникациялык технологиялар боюнча сабаттуулук, маданий жана жарандык сабаттуулук ж.б. керек.

Андан да татаал маселелерди чечүү үчүн: сындуу ой жүгүртүү, чыгармачылык ой жүгүртүү, мамиле түзө билүү, жамаатта чогуу иштөө компетенциялары керектелет. Бизди курчап турган айлана чөйрөдөгү өзгөрүүлөргө туруштук берүүгө жардам бере турган мүнөздөр: талаптануучулук, билүүгө тырышуучулук, ар бир нерсени билүүгө умтулуучулук, демилгелүүлүк, тырышчаактык, адаптацияга

жөндөмдүүлүк, лидерлик сапаттар, социалдык жана маданияттык кабардар болуу зарыл экендиги белгилүү.

Кандай VUCA-жоопторду белгилесе болот?

Алар: Vision – проблеманы түптамырынан бери көрүү, ишке көзү жетүү (коммуникация); Understanding - түшүнүү(билимге умтулуу + акылы зиректик); Clarity–оюн ачык-айкын билдире алуу (системдүү ой жүгүртүү); Agility – чыйрактык, тыңдык, бышыктык (чечкиндүүлүк + жаңычылдык + кызматташтык).

Класстык карамакаршылыктар билим жагынан айырмачылыктар менен гана байланыштуу болот деп окумуштуу Ф. Фукуяма [10] тура белгилегендей, азыркы коом билимдүү, турмушка бардык жагынан даяр, социомаданият мейкиндигин жакшы өздөштүргөн жана жашоодо өзүнүн ордун туура түшүнүп, аныктай алган адамга муктаж.

Азыркы замандагы билимдин антропологиялык негиздериндеги акцент “билген адамдан” “билимдүү адам, турмушка толугу менен даяр адам” деген түшүнүккө алмашылган.

90-нунчу жылдардын башында бул проблемага көп деле көңүл бурулбаса, анын аягында бул тема социалдык илимдерде жана коомдук дискуссияларда өтө көп талкуулана баштаган.

Айрым учурда, ааламдашуу процессине көз караштар түп тамырынан бери айырмаланып, ал гана эмес бири – бирин такыр эле жокко чыгаргандар да болгон. Азыркы мезгилде деле бул маселеге бирдей көз караштын жоктугу оң же терс кубулуш экени белгисиз. Бир эле жери кыйшайуусуз туура экендиги белгилүү-ааламдашуу(глобализация)процессинен эч кайда качып кутула албайбыз. Бул биз каршы тура алгыс процесс экени белгилүү. Ааламдашуу доору ар бир инсандын өзүнүн гана өлкөсү эмес, региондогу, керек болсо бүткүл дүйнөдөгү экономикалык жана саясий ишмердүүлүктөгү ролун күчөтүүгө

алып келери тастыкталууда.

Улуттук боёктордун гаммасын сактап калуу менен бирге, дүнүйө жүзү барган сайын бирдиктүү жана бири-бирине көз каранды болууда. Кыргызстан дагы ошондой өзгөрүүлөр жараянынын ичинде, анткени биз дагы бул процессте четте калбашыбыз керек.

Адабияттар

1. Стратегии развития образования на 2012-2020 годы // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/92984/10?cl=ru-ru>
2. «Жаңы доорго 40 кадам (40 шагов к новой эпохе). – Бишкек, 2017.
3. Делор Ж. Образование – скрытое сокровище. - ЮНЕСКО, 1996.
4. Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года // <http://globalcompact.ru/index.php?id=158>
5. Иванов О.Б. Глобальные риски и тенденции современного мира // Этап: экономическая теория, анализ, практика. – М., 2017. - № 1. – С. 7-20.
6. Фейдл Ч., Бялик М., Трилинг Б. Четырёхмерное образование. – 2015. – 212 с.
7. Теория поколений в России // <https://dramtezi.ru/prochie/teoriya-pokolenijj.html>
8. Гриффин П. «Навыки XXI века»: новая реальность в образовании // <http://hr-portal.ru/article/navyki-xxi-veka-novaya-realnost-v-obrazovanii>
9. Супатаева Э.А. Основные направления педагогической науки в эпоху глобализации. – НИР. – КАО, Бишкек. – 2017. – 90 с.
10. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. – М., 2004. – 588 с.

*Рецензент: п.и.д., профессор
Муратов А.Ж.*

А.Р.Абакирова
Билим берүүнүн жана тарбиялоонун теориясы
жана практикалык лаборатория педагогика
илими жана кесиптик билим берүү
борборунун
илимий кызматкер

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ИНКЛЮЗИВДИК БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ПАЙДА БОЛУУ
ТАРЫХЫ ЖАНА АНЫН ӨНҮГҮҮСҮ

А.Р.Абакирова
Научный сотрудник
Лаборатории теории и практики образования и воспитания
Центра педагогической науки и профессионального образования

ОБ ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В
КЫРГЫЗСТАНЕ

A.R.Abakirova
Researcher of
Pedagogy Laboratory
And Professional Education
Abakirova Aigul Riskulovna
Senior researcher
Kyrgyz Academy of education

THE HISTORY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF INCLUSIVE
EDUCATION IN KYRGYZSTAN

Аннотация: в статье освещается цель, сущность и особенности инклюзивного образования, рассматривается история становления, этапы и развитие инклюзивного образования в Кыргызской Республике.

Аннотация: бул макалада Кыргыз Республикасындагы инклюзивдик билим берүүнүн пайда болушу, этаптары жана өнүгүүсү каралат.

Annotation: the goal is covered in the article, the essence and features of inclusive education, the history of formation, stages and development of inclusive education in the Kyrgyz Republic is considered.

Ключевые слова: дети с ограниченными возможностями здоровья, инклюзивное образование, адаптация, инклюзия, интеграция, сегрегация, изоляция.

Түйүндүү түшүнүктөр: мүмкүнчүлүгү чектелген балдар, инклюзивдик билим берүү, адаптация, инклюзия, интеграция, сегрегация, изоляция.

Key words: children with disabilities, inclusive education, inclusion, integration, adaptation, segregation, isolation.

Мамлекеттин негизги маселелеринин бири – бул мүмкүнчүлүгү чектелген балдардын башкалар менен бирге жалпы билим алуусун ишке ашыруу. Мүмүнчүлүгү чектелген балдардын билим алуусу – Кыргызстандагы актуалдуу проблемалардын бири. Мыйзам чегинде алар билим алууга укуктуу. Мамлекет мүмкүнчүлүгү чектелген адамдардын билим алуусуна бардык шарттарды түзүп берүүгө милдеттүү. Кыргыз Республикасында Мамлекеттик

билимди өнүктүрүү программасына караганда 2020- жылга инклюзивдик билим берүү үчүн мектептердин саны көбөйөт жана ыңгайлуу шарттар түзүлөт [3].

Л.С. Выготский биринчилерден болуп интеграцияланган билим берүү идеясын иштеп чыккан. Интеграциялык процесстерди баштоодо биринчилерден болуп Скандинавия өлкөлөрү саналат (Н.Э.Бенк Миккельсен-1950;Б.Нирье-1968). ХХ кылымдын 60-ж.балдардын чогуу билим алышынын жолдорун издешкен, бул издөөлөр ошол эле убакта Европа өлкөлөрүндө(Скандинавия өлкөлөрү), АКШ да жана Японияда жүргөн [4.с.223].

Инклюзивдик билим берүү бул – баардык балдардын физикалык, психикалык, интеллектуалдык, маданий, тилдик, этникалык өзгөчөлүктөрүнө карабастан бирдей билим бере турган процессти уюштуруу.

Мүмкүнчүлүгү чектелген балдар өзү курактуу балдар менен жашаган жериндеги мектепте билим алышат. Мындай чогуу мектептер өзгөчө болушу керек жана балдарга өзгөчө шарттарды түзүү менен бирге аларга атайын колдоо көрсөтүшү зарыл. Өнүгүүсүндө өзгөчөлүктөрү бар балдар инклюзивдүү билимди өздөрү менен тең курактуу балдар менен алышат. Бул ар түрдүү балдарды атайын бөлүнгөн группада эмес чогуу бир класста окутуу.

Инклюзивдик билим берүүнүн мааниси мүмкүнчүлүгү чектелген балдарды коомдун жашоосуна ылайыкташтыруу эмес, тескерисинче айлана чөйрөнү, коомду бул балдардын керектөөсүн канааттандырган шарттарды түзүү жана өз потенциалын өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк берүү.

“Интеграция” менен “инклюзия” терминдеринин айырмасы тууралуу түшүндүрмө берип кетиш керек. Интеграция – бул балдар билим берүү системасында адаптацияланышы керек деген ойду билдирет, инклюзия – бул система баланын муктаждыктарына адаптацияланат. Бүгүнкү күндө Кыргызстанда 26 672 мүмкүнчүлүгү чектелген балдар бар. Жыл сайын бул категориядага балдардын саны өсүүдө. Эгерде 2004 жылы мындай балдардын саны 17 103 болсо, 2006 жылы 18 жашка чейинки

мүмкүнчүлүгү чектелген балдардын саны 19 931 түзүп, өсүү тенденциясынын сакталганын көрсөткөн[2.с.4].

Кыргыз Республикасында билим берүү мамлекеттик саясаттын негизги стратегиялык багыты болуп эсептелини менен көбүнчө майып балдар мамлекет жана Конституция менен гарантияланган ылайыктуу билим алышпайт.

Ар бир адамдын дискриминациясыз билим алуу укугун ишке ашыруу максатында дуйнөнүн көптөгөн мамлекеттеринде инклюзивдик билим берүү жайылтылып жана өнүгүп келет.

Инклюзивдик билим берүү өзүнүн тизмесине мектептерден гана эмес бала бакчаларды, сыртагы атайын орто билим берүү мекемелерин орто-кесиптик жана жогорку билим мекемелерин да камтыйт. Бул системанын максаты билим алууда тоскоолсуз чөйрөнү түзүү. Мүмкүнчүлүгү чектелген балдар билим алууда эркин кирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп андан ары билим алуусун улай алыш керек.

Бул программаларды ишке ашыруу үчүн төмөндөгү бүтүн комплекстүү чараларды колдонуш керек: билим берүү мекемелерин техникалык жактан чагылдыруу, тоскоолсуз, эркин кирүү зоналарын түзүү, атайын окуу пландарын иштеп чыгуу, педагогдор үчүн атайы курстарды даярдоо, ошондой эле мүмкүнчүлүгү чектелген балдарын билим берүү мекемелеринде адаптациялоо процесстерин жеңилдетүүгө багытталган атайын программаларды түзүү зарыл.

Кыргызстанда инклюзивдик билим берүү пайда болуу жана өнүгүү тарыхында социалдык-маданий, экономикалык, саясат тармактарында мүмкүнчүлүгү чектелген балдарга карата коомдук идеологиянын тез алмашып турушу байкалды.

Инклюзивдик билим берүүнүн пайда болуу жана өнүгүүсүндө төмөндөгү этаптарды белгилей кетебиз:

- ХХ кылымдын ортосуна чейин – мүмкүнчүлүгү чектелген балдардын билим алууга болгон укугун толук жокко чыгаруу(социалдык жана педагогикалык бөлүү жана сегрегация);

- XX кылымдын 90ж. балдарды атайын мектептерде окутуу;
- XX кылымдын 90ж. башталышы – инклюзивдик билим берүү тармагында эксперименталдык изденүүлөрдүн мезгили. Алдыга жылуу майып балдардын ата-энелери, коомдук уюмдар жана эл аралык уюмдар чоң салымын кошкон. Азыркы учурда Кыргызстанда өзгөчө билим алуу муктаждыктарына ээ болгон балдарды окутууда бир эле учурда торт ыкма колдонулат:
- сүйлөө, угуу, көрүүсү бузулган балдардын, таянып-кыймылдоо аппараты, аң-сезими бузулган, психикалык өнүгүсү кечиккен, аутикалык бузулуулары бар балдарды коррекциялык мекемелерде дифференциялык окутуу;
- жалпы билим берүү мекемелеринде атайын класстарда (группаларда) балдарга интеграциялык билим берүү;
- үйдө өз алдынча окутуу;
- билим алууда өзгөчө муктаждыктары бар балдар кадимки балдар менен бир класста окуганда инклюзивдик окутуу.

Азыр Кыргызстандагы инклюзивдик билим берүү орноо стадиясында. Кыргызстанда инклюзивдик билим берүү пайда болуу жана өнүгүүсү көз карандысызга ээ болуусу жана бир канча Эл аралык уюмдардын функционалдуулугун менен байланыштуу. Бул уюмдар майып балдардын сапатуу билим алуу укугун алдыга түрткүмөөдө биринчилерден болушкан. Биринчи орунда бул “ Балдарды сактагыла” фондунун жана билим берүү Министирлигин билим берүү башкармалагынын маалымат Системасы проектисинин (EMIS) иш аракеттери болгон. Жана ПИКС (AED менен кызматташтыкта, Сорос-Кыргызстан фонду ЮСАИД менен каржылануучу. Ошондой эле бул фонд инклюзивдик билим берүүнү өнүктүрүү үчүн үч орто Азиялык мамлекеттерге багыт алынган [1.с. 24].

Бул эл аралык уюмдар аркылуу көптөгөн жумуштар аткарылган, мисалы, физикалык чөйрө уюштурулган – бул

пандустарды куруу. Билим берүү системасында жалпы инклюзия түшүнүгүн алдыга жылдыруу үчүн 2015 жылдын сентябрь айында билим берүү илим Министирлиги “Save Children”(“Наристе” программасы – 480 саат). Бүткүл Дуйнөлүк банк менен каржыланат. Москва районундагы мектепке чейинки мекемелерди жана баардык мектептерге колдоо көрсөтөт. “Инициатива Розы Отунбаевой” эл аралык коомдук фондунун жардамы менен 2015 декабарында “ Инклюзивное образование – путь в будущее” аттуу проект старт алган. 2016 жылдын 16 декабрында Бишкекте билим берүүнүн ЖОЖаралык инклюзивдик билим берүүнүн лабораториясы ачылган. Бул лаборатория Ишеналы Арабаев атындагы Университеттин базасында негизделген. Инклюзивдик билим берүү боюнча адистердин даражасын жогорулатуу үчүн программа бекитилген (педагогдор үчүн 72 саат). Сорос-Кыргызстан Фондунун каржылоосу менен (ОШГПИ Ош ш.,НГУ Нарын ш.,ЖАГУ Жалалабат ш.) инклюзивдик окутуунун процессинде майып балдарды колдоо проектиси ишке ашкан. Ошондой эле пилотук ВУЗдардын окуу программасына ”Инклюзивдик билим берүү” курсу киргизилип азыркы учурда апробация стадиясында атайын мектептердин 1-4 классынын психофизикалык өнүгүүсү бузулган балдар үчүн куррикулум иштелип чыккан. Андан тышкары жалпы билим берүүчү пилоттук мектептерге балдарга жолдомо берүүгө жана аныктоо үчүн 19 Психологиялык-медициналык-педагогикалык консультация борборлору түзүлгөн. Бишкек шаарында 3 ресурстук борбор түзүлгөн. Бишкек шаарында 2016 жылдын “Мүмкүнчүлүгү чектелген балдар менен иштөөдө инновациялык жолдор Кыргыз Республикасы менен чет өлкөлөрдүн тажрыйбайсы” Конференциясы өткөрүлгөн. 2017 жылы биринчи жолу Иссык –Көл обласында Бостери айылында Евросоюздун каражат колдоосу менен эл аралык “Жетиген” лагери 150 майып баланы кабыл алган. Демократия лагери IFES колдоосу менен жыл сайын өлкөбүздүн бардык региондорунан балдарды кабыл алат.

2017- жылдын 3-7 июлда Бишкекте Борбор Азиядагы Америка Университетинде (АУЦА) Сорос-Кыргызстан фондунун колдоосу менен эл аралык жайкы мектептин максаты-атайын билим берүү муктаждыктардын азыркы системасын өзгөртүү жана медициналык моделден өтүү жана тажрыйбалар менен алмашуу.

Азыркы убакта Кыргызстанда 69га жакын мамлекеттик уюм, Психология-медицина-педагогикалык комиссия – 26, реабилитациялык борборлор – 70, ата-энелердин коомдук бирикмелери – 68, балабакчалар – 27 колдоо көрсөтүүчү мектептер жана интернаттар –19, коррекциялык класстар –13, профессионалдык окутуу – 1, укук коргоо уюмдары – 21, китепкана –2[7].

Бүгүнкү күндө билим алууда өзгөчө муктаждыктарга ээ болгон балдарга билим берүү системасы сөзсүз өзгөрүүлөрдү талап кылат. Аягында гуманизм, чыдамдуулук, сергектик сыяктуу моралдык түшүнүтөр жөнүндө айткым келет. Ар бир бала нын жашаган жери, улуту жана диний ишенимине көз карандасыз толук жашоого укугу бар.

Адабияттар:

1. Джумагулов Р. Борбор Азияда инклюзивдик билим берүүнү өнүктүрүү. Бишкек 2003-150с.
2. Психология-медицина-педагогикалык консультациянын иши боюнча маалымат-методикалык пособие. 2016с. 64.
3. Акыйкатчынын атайы доклады (Кыргыз Республикасынын Омбудсмени) “Кыргыз Республикасындагы мүмкүнчүлүгү чектелген адамдардын абалы”.
4. Атайын педагогика: окуу пособиеси / авт. О.П. Демиденко.
5. Электрондук ресурстар <http://www.inclusive-edu.ru>
6. Электронные ресурсы . <http://standart.edu.ru>
7. Электронные ресурсы <http://www.kelechek.kg/>

*Рецензент: п.и.к., доцент
Иманкулов М.К.*

*М. А. Адылова,
Кыргыз билим берүү академиясынын аспиранты*

**«МАНАС» ЭПОСУНУН ОКУУ ПРОГРАММАЛАРЫНА, ОКУУ КИТЕПТЕРИНЕ
КИРҮҮ ТАРЫХЫ
(XX кылымдын биринчи жарымы)**

*М. А. Адылова,
аспирант Кыргызской академии образования*

**ИСТОРИЯ ВХОЖДЕНИЯ ЭПОСА «МАНАС» В ШКОЛЬНЫЕ УЧЕБНЫЕ
ПРОГРАММЫ И УЧЕБНИКИ
(первая половина XX века)**

*М. А. Adylova,
a graduate student of the Kyrgyz Academy Education*

**THE HISTORY OF THE INTRODUCTION OF THE MANAS INTO THE SCHOOL
CURRICULA AND TEXTBOOKS
(First half of the 20th century)**

Аннотациясы. Макалада документалдык материалдардын жана кеңири тарыхый-педагогикалык фактылардын негизинде 20-кылымдын биринчи жарымында “Манас” эпосунун мектептин окуу программаларына кирүү тарыхы ачылып берилет.

Аннотация. В данной статье на основе историко-педагогических и документальных материалов рассматривается история вхождения эпоса “Манас” в школьные учебные программы и учебники в период первой половины XX века

Annotation. In this article, based on historical, pedagogical and documentary materials, the history of the introduction of the Manas epos into school curricula and textbooks during the first half of the 20th century.

Ачкыч сөздөр: Мектеп, окуу-тарбия процесси, окуу программасы, окуу китеби, фольклор, эпос, методика, педагогика, “Манас” ж.б.

Ключевые слова: Школа, учебно-воспитательный процесс, учебная программа, учебник, фольклор, эпос, методика, педагогика, “Манас” и др.

Key words: school, educational process, training program, textbook, folklore, epos, technique, pedagogy, “Manas” and others.

“Манас” эпосунун коомдо аткарган социалдык функциясы жөнүндө Кыргыз Республикасынын “Манас” эпосу жөнүндөгү мыйзамында төмөндөгүдөй деп айтылган: “Манас” эпосу-дүйнө элдеринин оозеки поэтикалык чыгармаларынын алтын казынасына кирген кыргыз улутунун эпикалык маданиятынын урагыс зор эстелиги. “Манас” эпосу-кыргыз элинин эркиндигин жана биримдигин, ата-журттун бүтүндүгүн баскынчы душмандардан коргогон баатыр Манастын, анын улуу Семетейдин жана небереси-Сейтектин жасаган эрдиктери жөнүндө баяндаган улуу чыгарма. “Манас” эпосу кыргыз элинин жана Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышында пайдубалдык улуттук идеология катары, таалим-тарбиялык жана тарыхый-маданий мааниси бар улуу мурас. “Манас” эпосун миндеген жылдардан бери манасчылар айтат, сактайт жана аны манасчылар гана муундан муунга жандуу

өткөрүп берүү салтын ишке ашырат”(Кыргыз республикасынын “Манас” эпосу жөнүндөгү мыйзамынан). Мыйзамдын бул философиясын бүгүнкү күндө турмушка ашыруу муктаждыгы өлкөбүздүн биоим берүү системасында улуттук мурас болуп эсептелген “Манас” эпосун окуу стандарттарына, окуу программаларына, окуу китептерине, тарбия системасына активдүү түрдө киргизүү зарылдыгын аныктайт. Бул нерсе азыркы учурдун билим берүүсүнүн актуалдуу милдети.

Бирок, “Манас” эпосунун жаш муундарды окутуп тарбиялоо процессиндеги фундаменталдуу маанисин аңдап түшүнүү кыргыз агартуусунда өткөн ХХ кылымдын 20-жылдарынан эле башталган. “Манас” эпосун эл оозунан жыйноо жана агартуу ишинде пайдалануу демилгесинин башында алгачкы агартуучу Ишенаалы Арабаев турган. (Илгерки Тыныбек манасчынын оозунан жазылып алынган “Семетейден бир бөлүм” аттуу үзүндүнү 1925-жылы Москвадан өзүнчө китеп кылып бастырган жана ага баш сөз жазган И. Арабаев болгон). 1920-жылы Түркстан АССРинин Жети-Суу областында И. Арабаев жетекчилик кылган жергиликтүү калктардын элдик чыгармачылыгынын байлыктарын жыйнап кагазга түшүрүү ююнча комиссия түзүлүп, иштей баштаган. 1922-жылдан баштап улуу манасчы Сагымбай Орозбаковдун айтуусунда кыргыздын улуу дастанын жазып алуу иши башталган. Ошол учурда Сагымбай Орозбаков жазып алуучу Ыбырайым Абдрахмановго эпосту кагазга түшүрүүнүн зор мааниси жөнүндө мындай деген: “Азыркыбызга келбейли, кийинки укум-тукумубуз үчүн кейийли. Жүр нарыга салбай жакшылап айтып, жакшылап жазалы. Азыркылар билбесе, кийинки калыс өспүрүмдөр билер. Бизге рахмат айтышар”. (Бул жөнүндө караңыз: Байгазиев С. “Манастануу”-Бишкек, “Учкун”, 2000-ж. 7-б.

Мына ушинтип, улуу манасчы С. Орозбаков “Манас” эпосунун муундар үчүн тарбиялык маанисин ошол кезде эле даанышмандык менен түшүнгөн. Жаштардын аң-сезимин, рухий дүйнөсүн тарбиялоодо жана калыптандырууда элдик

мурастардын ролуна совет бийлиги да чоң маани берген. Бул нерсе айрыкча агартуу ишинде дана көрүнгөн.

1923-24-жылдары түркстан эл агартуу комиссариатынын мамлекеттик окумуштуулар кеңешинин алдында Кара Кыргыз илимий-методикалык комиссиясы түзүлөт. кыргыз тилинде окуу программарын, окуу китептерин, окуу-тарбия ишине керектелүүчү ар кандай окуу куралдарын түзүү комиссиянын милдетине кирген. 1926-жылы аталган илимий-методикалык комиссия Академиялык борборго айландырылып, кеңейтип түзүлгөн.

Кыргызстан обкому 1932-жылы 17-сентябрда “ВКП” (б) БКнын “Башталгыч жана орто мектептеги программа жана тартип жөнүндөгү” токтомунун эл агартуу системасынын практикасында ишке ашышы туурасында” токтом кабыл алган. Ушул токтомдун негизинде башталгыч класстар үчүн биринчи жолу кыргыз адабиятынын программасы түзүлгөн. 1933-жылы алгач жолу жаралган адабият программасына кандай чыгармалар киргендиги тууралуу тарыхый-педагогикалык фактыны көз алдыга келтирүү биздин тарыхый эс-тутумубуз үчүн маанилүү деп ойлойбуз. Ал чыгармалар төмөнкүлөр: А. Токомбай уулу “Көрүк ыры”, “Москва жүрөк”, “Пионер ыры”, М. Элебай уулу “Күз”, “Кең талаа”, “Фабрика”, “Пакта бышты”, табышмактар, С. Сасыкбай уулу “Коммунисттер партиясы”, А. Токомбай уулу “От араба”, “Жумушчу”, “Лениндин орду-Ленинчил”, “Сен даярдан”, Ж. Турусбек уулу “Пахта сыры”, “Ак алтын өлкөсү”, С. Сасыкбай уулу “Үнү угулуп турду”, М. Элебай уулу “Ырым-бештик”, К. Тыныстан уулу “Биздин темп”, К. Малик уулу “Айлуу түндө”, А. Токомбай уулу “Чайханши”, табышмактар, А. Токомбай уулу “Даяр бол”, “Кызыл аскер”, М. Элебай уулу “Жаңы заман”, “Совхоз маалы”, “Маданият жаңырды”, “Жаз”, “Биздин аскер”, Т. Байжи уулу “Күрөш”.

Бул чыгармалардын катарында азырынча “Манас” эпосу жок. Бирок, окуу программасына биринчи жолу адабий чыгармалардын киришинин өзү эле чоң педагогикалык жаңылык болгон. Жогоруда аты аталган чыгармалар аркылуу кандай

максат коюлгандыгы жөнүндө педагогика илимдеринин доктору, профессор Назаркул Ишекеев мындайча жазат: “Аталган чыгармалар сунуш этилип, булар аркылуу төмөнкүдөй максаттар коюлган: окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө, акылына карай сулуулук тарбиясын берүү; балдардын тил көрөңгөсү байыта алган жана өркүндөтө турган материалдарды сунуш этүү; адабий чыгармалардын көп түрдүүлүгү менен тааныштыруу; көркөм токулмалардагы тап күрөшүнүн табиятын түшүндүрүү; адабият дарсын саясий сабактарга байланыштыруу; ар кайсы таптын сүрөткерлеринин идеологиясы ар башка болорун байкатуу; көркөм адабият социалчыл күрөштүн бир бөлүгү экендигин туйгузуу; адабияттын мазмуну жана формасы менен тааныштыруу. Албетте, бул тариздүү идеологиялык, таптык “иммунитетти” күчтүү жоболорго ушу азыр сын көз менен кароо парз, акыйкатта ал да болсо тарыхый-конкреттүү шарт-жагдайдын туундусу эле, ошону менен катар билим берүүдөгү, тарбиялоодогу эски-жаңынын, оң-терстин, прогресс-регресстин ортосундагы түбөлүктүү күрөштүн бир эпизоду өңдүү”.(Ишекеев Н. Кыргыз адабиятынын окуу программаларынын мазмунун жана проблемалары.-Бишкек, “Учкун”, 2010-ж. 14-15-б.б.).

Адабият боюнча программанын экинчи басылышында түзүүчүлөр тарабынан элдик оозеки чыгармаларга көңүл бурулган. “Бекбекей”, “Шырылдан”, менен катар эле “Манас” эпосунун “Көкөтөйдүн ашы”, “Тал чокуда” аттуу темалары боюнча биринчи жолу 5-6-класстардын окуучуларына үзүндүлөр сунушталган. Бул фактыдан улам “Манас” эпосунун үзүндүлөр түрүндө биринчи жолу окуу программасына кириш тарыхы өткөн кылымдын 30-жылдарынын биринчи жарымында башталган деп айтууга негиз бар. Программада фольклор, элдик оозеки чыгармачылык, анын түрлөрү жөнүндө кыскача түшүнүктөр берилген. Бирок, “Манастын” үзүндүлөрүн окутууга байланышкан кандайдыр бир методикалык көрсөтмөлөр, ойлор берилген эмес.

“Манас” эпосунун окуу программаларына кирүү тарыхынын андан аркы жүрүшүн сыпаттоодон мурда мына бул

фактыга да көңүл буруу зарыл деп ойлойбуз. Тарыхта болуп өткөн нерсени унуткарып, аттап кетүүгө болбойт. Совет бийлигинен мурда, революцияга чейин “Манас” мектеп, медреселерде окутулганбы деген суроо коюлса, мындай соболго көптөр шектенүү менен карашы мүмкүн. А чындыгында, “Манастын” революцияга чейин окуу процессине тартылгандыгы жөнүндө тарыхый маалыматтар, фактылар бар. Мына ошол уникалдуу фактыларга көңүл буралы. Профессор С. Байгазиев “Нурмолдонун педагогикасы” деген эмгегинде төмөндөгүдөй деп жазат: “Биз бүгүнкү күнгө чейин кыргыз агартуусунун башталышын негизинен ХХ кылымдын баш жактарындагы мезгил менен байланыштырып келдик. Агартууну баштаган туңгучтардын, алгачкылардын атын атаганда, адат катары биринчи иретте Ишенаалы Арабаевдин жана Касым Тыныстановдун ысымдарын айтабыз. Бирок, педагогикадагы соңку изилдөөлөр жана тарыхый фактылар кыргыз агартуусунун тарыхы Арабаев менен Тыныстановдон алда качан эле мурда башталгандыгын айгинелейт. Буга 1938-жылы Ала-Букада жарык дүйнөгө келген атактуу акын Нурмолдо уулунун ХІХ кылымдын башындагы агартуучулук-педагогикалык ишмердиги күбө өтүп турат. Биз көп учурда мугалимдер журтчулугуна батыштын педагогикасын жана методикасын пропагандалап келебиз. Ал эми өзүбүздүн улуттук кыртышыбызда, элдик казынабызда чөгүп жаткан “сакадай бою сары алтын” педагогикалык, дидактикалык дөөлөттөрүбүздү дайыма унутта калтырабыз. Нурмолдонун агартуучулук ишмердиги, педагогикасы буга дейре мезгил катмарларынын көмүндүсүндө калып, эстен чыгарылган. бул улуу инсан тарыхта биринчи жолу мечит-мектепке эне тилди, “Манасты” кыргыз эл адабиятын киргизгендиги менен да кызыгууну туудурат.

Нурмолдо кезегинде бүткүл Түркстанга атагы чыккан, билимдүүлүгү жагынан алдына киши салбаган, акындыгы жагынан аргымактай чуркаган, ар түркүн жөндөмгө эгедер феноменалдуу инсан болгон. Анын сокурлардын көзүн айыктырып, жарык

дүйнөнү көргөзгөн, дүлөйдүн кулагын ачкан, шал болгондорду бутуна тургузган бөтөнчө дарыгерлик, табыпчылык таланты, болочокто боло турган окуяларды алдын ала айткан олуялык касиети да болгон экен. Нурмолдонун барбаган эли, көрбөгөн жери калган эмес. Орто азияны түрө кыдырган, Кыргызстандын түштүгү менен түндүгүн сыдырган, чыгышы Үрүмчү менен Кашкардан, батышы Казанга чейин саякаттаган, а түгүл Индиянын Кашмирине 5 жыл жашап, өнөр-билим үйрөнгөн, андан ары Мекке менен Мединага чейин жеткен, бир нече тилде сүйлөй да, ырдай да билген, билбегенди билип, көрбөгөндү көрүп көсөм болгон, кругозору кең, масштабы чоң философ инсан болгон”(Байгазиев С. Этика жана этнопедагогика.-Бишкек, “Алтын тамга”, 2015-жыл, 126-128-беттер). С Байгазиев өзүнүн “Нурмолдонун педагогикасы” эмгегин Ала-Букалык тарыхчы мугалим, фольклорист, Нурмолдонун адабий мурастарын жыйноочу Калмурат Рыскултегиндин чогулткан биографиялык, эскерме-мемуардык, архивдик-тарыхый материалдарына таянып жазган. Калмурат Рыскултегин өткөн кылымдын 50-жылдарында көздөрү тирүү учурунда Нурмолдонун мечит-мектебинен окуган шакирттердин эскерүүлөрүн жазып алган. Ал эскерүүлөрдө акын-мударис нурмолдонун мечит-мектептин окуу-планына “Манас” эпосун киргизип, кыргыздын улуу дастаны боюнча улуу дарстарды окугандыгын, дарстарды окугандан кийин “Манастын” каармандарына байланышкан жерлерге балдарды саякатка алып чыккандыгын Калмурат Рыскултегине айтып беришкен. К. Рыскултегиндин Нурмолдонун шакирти Токмолдонун оозунан жазып алган материалына көңүл буралы. Бир кездеги окуучу Токмолдо мындай деп эскерген: “Акырында бир апталык саякат-дарс кылды. Эмки жума күндүн эртеси тондонуп-аттанып келгиле. Саякат-дарска чыгабыз. Аталышын билип алып үй-бүлөнөргө айтып түшүндүргүлө: “Өзүбүздүн аймактагы Манас атанын кадамжайларына бир апталык саякат-дарс”. Бара турган жерлерибиздин дареги мындай: Аккелте-Улакчы хандын ордосу,

Манас атанын Ажыдарынын дөбөсү, Сыргакдөбө, Миңжашар Чанач мазары, Шаакептер мазары. Бийерлер жагдайында мурда айтып бергемин. Эми кайерге барсак дагы-ошердин таржымалын силерден сураймын-имтихан ушул деди олуя Нурмолдо дамылда. Эгерде, бир суроого жооп кайтара албай калсак болду-эмики жылы өзүбүздөн кичик балдарга кошулуп саякат-дарска чыгабыз. Анда жуда уят болобуз. Ушу жөнүндө моодо балдар чогулуп, тиги аталган жерлердин мурда уккан тарыхын кацталай баштадык. Кимибизге кайсы суроо келерин кайдан билет элек?! Бардыгын өйрүнөш керек”. (К. Рыскултегин. Нурмолдо жана биздин таржымалыбыз. Китепте: - Нурмолдо.- Бишкек, “Учкун”, 2003, 540-541-беттер). Ошол эле шакирт Токмолдо саякат-сабак учурунда Нурмолдонун манас айтканын мындайча эскерген: “Нуракем талаага чыкканда мурдагыдан да чечен болуп кетет экен. Кийинки күнү Алабука кыштагынын этегиндеги “Ыйык чалдыбарга” келдик. Ушул “Манастагы” эр Сыргактын атасы Улакчы хандын ордосу деди мударис куран түшүрүп. Анан “Манастан” Улакчы хан жөнүндө ашбышым айтып күпүлдөдү, зорго басылды” (Ошондо, 542-бет). Демек, бул эскерүү фактысынан акын-мударис Нурмолдонун “Манас” эпосун агартуунун тарыхында биринчи жолу мечит-мектептеги окуу-тарбия процессине киргизгендиги жана дастан боюнча дарстарды окугандыгы ачык-айкын көрүнүп турат. Нурмолдо өзүнүн нускаларында “Акылдын кенчи Манаста” деп эсептеген. Демек, Нурмолдо мударис өзүнүн педагогикалык көз-карашында “Манас” эпосун балдарды элдик руханиятка жана мекнчилдикке тарбиялоонун куралы катары санаган. Революциядан кийин биздин интеллигенциябыз, илим-билим чиновниктерибиз далайга чейин талашып-тартышып, “Манасты” мектептерге киргизе албай келишти. “Манас” манасчылар жөнүндө окуу китебин жаза салам деп, идеологиялык жактан айыпталып, алгачкы интеллигенттерибиздин бири Ташым Байжиев 1949-жылы камалып, Карагандынын түрмөсүндө каза тапты. Андан кийин “Манас” жөнүндө канча

күрөштөр өттү. Ал эми Нурмолдо мударис болсо, “Манастын” педагогикалык тагдырын революцияга чейин эле даанышмандык менен чечип койгон. Улут сыймыгы-улуу эпосу бузду тарыхта биринчи жолу мектепке окууга киргизип, сабак өткөн Нурмолдо мударистин бул зор атуулдук эрдиги бизде өзүнүн татыктуу баасын алышы керек. Тунгуч патриот-агартуучу болгон Нурмолдонун мындай педагогикалык патриотизми бүгүнкү дүйнөлүк глобалдашунун оп тартып койчу коркунучу алдында турган кыргыз жамаатынын мугалимдер журту үчүн үлгү ала турган чоң өрнөк” (Байгазиев С. Этика жана этнопедагогика, 258-б.).

“Манастын” окутулушуна байланышкан жогорудагы уникалдуу тарыхый фактыны калыбына келтирген кфыскача экскурстан кийин улуу эпостун советтик доордун учурундагы педагогикалык таржымалына кайрадан кайрылып келсек, анда төмөнкүлөрдү белгилемекчибиз. Жогоруда сөз болгон “Манас” эпосунун чакан үзүндүлөрүн камтыган 1932 чи жана 1934-жылдарда жарык көргөн “Айыл-кыштак башталгыч мектептеринин программасы” деп аталган алгачкы окуу педагогикалык документ улам өркүндөтүлүп, 1940-жылга чейин колдонулган. 1941-жылдан баштап адабиятты окуп үйрөнүүгө арналган төмөнкүдөй программалар жарык көргөн:

1. Толук эмес орто жана орто метептер үчүн программа.-Ф.: Кыргызмамбас, 1941.-23-36-б.б.

2. Толук эмес орто жана орто метептер үчүн программа: Кыргыз тили.-Фрунзе.: Кыргызмамбас, 1943.-35 б.

3. Кыргыз адабиятынын программасы: 8-10-класстар үчүн.//Окутуучуларга жардам, 1941, №6.-8-21-б.

4. Кыргыз адабиятынын программасы: 8-10-класстар үчүн.-Фрунзе: Кыргызмамбас, 1943.-30 б.

Бул программалардын жаңылыгы Кыргыз ССРинин аймагында жети жалпы билим берүүчү орто мектептердин ачыла баштагандыгына байланыштуу түзүлгөндүгүндө. Аталган программалардын жалпы педагогикалык, адабий-методикалык

жаратылышына адабиятты окутуунун тарыхына арналган илимий эмгектерде кандайча мүнөздөмө берилгендигин белгилей кетели: “Окуу программасынын кириш сөзүнүн түзүлүшү жана мазмуну бир кыйла чыйрак иштелиптир. Анда адабияттын окуу предмети катары өзгөчөлүгү, курстун милдети, максаты, принциптери, курамы жана көлөмү, методикалык көрсөтмөлөрү, класстан тышкары иштердин формалары, айтмакчы; керектүү адабияттардын тизмесине чейин кошо тиркелген экен. Ошону менен катар программада адабий билимди окуучуларга жеткирүүнүн оптималдуу методдору, формалары айрыкча ар кандай жанрдагы, стилдеги чыгармаларды окутууга карата адабий-методикалык мүнөздөмөлөрдүн, багыттамалардын берилиши кубаттоого гана арзыйт” (Ишкеев Н. Кыргыз адабиятынын окуу программаларынын мазмуну жана проблемалары. – Бишкек, “Учкун”, 2010-27-28-б.).

1941-жылы 5-7-класстар үчүн жарык көргөн программада 30-жылдардын программаларына караганда “Манас” эпосу боюнча үзүндүлөрдү берүү сан жагынан өскөн, кеңейген. Маселен, V класстын программасына “Манастан” “Манастын сымбаты”, “Коңурбайдын сымбаты”, “Жердин сүрөтү”, “Алмамбеттин жолдош тандаганы”, “Чоң Казат” сыяктуу үзүндүлөр жайгаштырылган. V класстын программасында мурдагыга караганда, “Манас” эпосуна мына ушинтип көбүрөөк көңүл бурулушу, албетте саамалык. Бирок, кубанарлык мыкты жаңылыкты 8-10-класстар үчүн түзүлгөн адабият программасы алып келген. 8-10-класстар үчүн түзүлгөн программа адабияттын системалуу курсун, башкача айтканда, көркөм сөз өнөрүн адабий-тарыхый негизде, адабият тарыхынын тарыхый өсүп-өнүгүш контекстинде үйрөнүүнү сунуштаган. Бул албетте, РСФСРдагы орус адабият программасынын түзүлүш өрнөгүн ээрчиген прогрессивдүү көрүнүш болчу. Адабияттын түпкү башаттарынан баштап үйрөнүүнү көздөгөн программада 8-класстын окуу материалдары негизинен фольклорду үйрөнүүгө багышталган. Элдик оозеки

адабияттын жомоктордон баштап, эмгек, адат-салт, үрп-адат, элдик сүйүү ырларынын үлгүлөрү, элдик тамсилдер, мифтер, легендалар жана “Эр Төштүк”, “Курманбек”, “Кедейкан”, “Саринжи-Бөкөй”, “Кожожаш” сыяктуу кенже эпостор киргизилип, программанын түшүнүк катында, чыгармалардын аннотацияларында фольклордун бөтөнчөлүгү, анын профессионалдык адабияттан өзгөчөлүгү элдик оозеки чыгармачылыктын эстетикалык табияты, тарбиялык мааниси боюнча кыскача багыттама түшүндүрмөлөр, элдик акылмандыкты камтыган фольклордун “алтын казынасын” терең билип өздөштүрүүнүн зарылдыгы белгиленген.

Мурдагы программаларда үзүндүлөр түрүндө берилип келген “Манас” эпосунун адабияттын системалуу курсунда (VIII класс) өз алдынча бүтүн чыгарма катары өзүнчө саат энчиленип жайгаштырылышы кубантарлык көрүнүш болгондугу талашсыз. Программаларда “Манас” эпосун сюжетин, каармандардын образдарын, эпостун поэтикалык сулуулугун, ошону менен бирге манасчылардын (Сагымбай, Саякбай), өмүр баянын, алардын манас айтуучулук чеберчиликтерин өздөштүрүүгө карата берилген педагогикалык-методикалык багыттама окуучуларды этнобаалуулукка тарбиялоону көздөгөн патриоттук умтулуш болгон. 1941-жылкы программанын 1943-жылы кайрадан иштелип чыгып, Кыргыз ССРинин Агартуу эл комиссариаты тарабынан бекитилиши, анда “Манас”, “Курманбек”, “Эр Төштүк” сыяктуу баатырдык эпостордун борбордук орунга коюлушу согуштук кырдаалга терең байланыштуу болгон десек болот. Ошол кыйың-кезең мезгилдеги “Бардыгы жеңиш үчүн, бардыгы фронт үчүн!” деген ураандын алдында мектеп да иштеген. Мектептердин окуу планына аскердик окуу киргизилген. Улуу Ата Мекендик согуш күндөрүндө Совет өкмөтүнүн башчыларынын бири Михаил Калинин Советтик көркөм интеллигенциянын өкүлдөрүнө төмөндөгүдөй чакырык менен кайрылган: “Ар бир адам, ошонун ичинде орустар да өз улуту менен сыймыктанат, сыймыктанбоого мүмкүн дагы эмес, анткени-ал өз элинин

баласы. Ушул нерск абдан чоң мааниге жана агитация ишинде аны дайыма эске тутуу керек. Биздин адамдарда совет патриотизмин, улуттук сыймыкты тарбиялагыла, ар бир жоокерге анын элиндеги баатыр ата-бабаларын, укмуш сонун эпосун, адабиятын, улуу адамдарын – жетекчилерин жана полководецтерин, калк массасын азат кылуу үчүн күрөшчүлөрүн эстетип тургула”(Калинин М. И. Избранные статьи. М., 1955, 106-б.). Калининдин чакырыгынын духунда согушуп жаткан элди тарыхтын баатырдык салттарында тарбиялоонун зарылдыгына учурунда Кыргызстан компартиясы бөтөнчө көңүл бөлгөн. Кыргызстан КП БК нын жана республиканын өкмөтүнүн демилгеси менен Жоомарт Бөкөнбаев баш болгон чыгармачыл топ түзүлүп, аларга “Манастын уулу Семетей” деген көркөм фильм тартууга атайы тапшырма берилген. Борбордук комитеттин мындай камкордугу драматургияда элдик мурастарга кызыгуунун күчөшүнө кошумча стимул берген. Согуш учурунда адабиятыбызда К. Жантөшевдин “Курманбек”, К. Маликов менен А. Куттубаевдин “Жаңыл”, Т. Сыдыкбеков менен К. Рахматуллиндин “Манас менен Алдмамбет” драмалары, А. Токомбаев менен К. Маликовдун “Манас”, К. Маликовдун “Сейтек” либреттолору сыяктуу чыгармалар жаралды. Бул чыгармалар согуш мезгилинде элдин патриоттук ой-сезимин ойготууда маанилүү роль ойногон(Бул жөнүндө караңыз: Кыргыз совет адабиятынын тарыхы.-Фрунзе, “Илим”, 1987.-341-б.).

Ата-бабалардын баатырдык үлгүлөрүндө жаштарды тарбиялоо компаниясына агартуу тармагы да тартылган. Адабияттын системалуу курсун негиз кылып алаган жогорудагы программаны 1943-жылы кайрадан иштеп чыгууга Калим Рахматуллиндин тартылгандыгы бекеринен эмес. Калим Рахматуллин “Манас” боюнча билерман изилдөөчү болгон. 1942-жылы ал “Манасчылар”, “Улуу Манас, укмуштуу эпос” деген китептерин басмадан чыгарган. “Манас менен Алмамбет” аттуу драмасын жазган. К. Рахматуллин “Манас” эпосунун

жалындуу жактоочусу жана үгүтчүсү болучу. Адабият программасын М. Калининдин чакырыгына ылайык патриоттук, баатырдык мазмундагы чыгармалар менен байытуу муктаждыгы, демек, эл-жерин душмандардан коргогон, эркиндиктин, жеңиштин пафосун алып жүргөн Манас баатырды окуу процессине толук киргизүү зарылчылыгы манас таануучу жана адабиятчы, сынчы Калим Рахматуллинди Агартуу эл комиссариатына алып келген. “Манастын” сюжетинин (“Семетей”, “Сейтектен” башкасы) VIII класстын адабият программасына киргизилиши эпостун сюжетин жакшы билген жана “Манастын” активдүү пропагандисти, патриот окумуштуу Калим Рахматуллиндин ысымы менен тыгыз байланышкан болгон десек жаңылышпайбыз.

Бирок, ал кезге тиешелүү чындыкты айтып коюш керек, “Манастын” сюжетин окуучулардын толук өздөштүрүшүн камсыз кылуу жөнүндөгү алды жактагы программалык талаптын ишке ашышы кыйын эле. Себеби, 1943-жылга чейин “Манас” эпосунун кээ бир үзүндүлөрү гана айрым кичинекей китепчелер түрүндө жарык көргөн. Азыр эл-журтка белгисиз ошол тарыхый фактыларды эске салсак, анда ал кичине китепчелер төмөнкүчө аталат: Сагымбай Орозбаковдун айтуусу боюнча: Манастын балалык чагы, Фрунзе, 1940-жыл. Алооке кан, Фрунзе, 1941-жыл. Макел дөө, Фрунзе, 1941-жыл. Алгачкы айкаш, Фрунзе, 1942-жыл. Биринчи казат, Фрунзе, 1944-жыл. Саякбай Каралаевдин айтуусу боюнча: Каныкейдин жомогу, Фрунзе, 1940-жыл. Каныкейдин Тайторуну чапканы, Фрунзе, 1941-жыл. Манастын өлүмү, Фрунзе, 1940-

жыл. Тоголок Молдонун айтуусу боюнча: Майдан, Фрунзе, 1942-жыл. Акмат Рысменде уулунун айтуусу боюнча: Үргөнч, 1941-жыл.

Ушул фактылар көрсөтүп тургандай, 1930-40-жылдарда “Манас” С. Орозбаковдон, С. Каралаевден жаңы эле жазылып алынып, толугу менен жарыкка чыкпай, кол жазма түрүндө илимий мекеменин папкасында жаткан. Абал ушундай болсо, окуучулардын колунда “Манастын” сюжетинин толук тексти, окуу китеби, хрестоматия жок болсо, эпостун сюжетин, поэтикалык ажарын терең өздөштүрүү талабы кантип ишке ашмак? Бирок, мындай жагдайга карабастан улуу мурасты өзүнчө бүтүн чыгарма катары баштан аяк үйрөнүү үчүн окуу процессине киргизүү демилгеси чоң патриоттук кадам болгон.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Байгазиев, С. “Манастаануу” - С.Байгазиев.- Б.:”Учкун”, 2000ж. (7-б.)
2. Байгазиев,С. Этика жана этнопедагогика. - С. Байгазиев.-Б.:”Алтын тамга”, 2015ж.,(126-128-беттер.)
3. Ишекеев, Н. Кыргыз адабиятынын окуу программаларынын мазмуну жана проблемалары.- Н. Ишекеев.-Б.:”Учкун” 2010ж., (14-15-беттер.)
4. Нурмолдо.- Бишкек, “Учкун”, 2003ж., (540-541-беттер.)
5. Калинин М. И. Избранные статьи. М.,1955, 106-бет.
6. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы.- Фрунзе, «Илим» 1987-жыл., (341-бет.)

Рецензент: п.и.к., Токтомаматов А.Д.

ОКУТУУНУН ТЕХНОЛОГИЯСЫ

ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ

TEACHING TECHNOLOGY

*Сейдекулова Күлсүн Сейдекуловна
п.и.к., доцент, Кыргыз билим берүү
академиясынын мектепке чейинки жана
баиталгыч мектепте билим берүү
лабораториясы*

**СЕНСОРДУК ТАРБИЯЛООДО МУЛЬТИМЕДИЯЛЫК КАРАЖАТТАРДЫ
КОЛДОНУУНУН МААНИСИ**

*Сейдекулова Күлсүн Сейдекуловна
к.п.н., доцент, Кыргызская академия
образования лабораторией дошкольного и
начального школьного образования*

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ СРЕДСТВ В СЕНСОРНОМ
ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ**

*Seydekulova K.S.
Candidate of pedagogical sciences Kyrgyz
Academy of Education Head of
preschool and primary school education*

THE USE OF MULTIMEDIA IN THE SENSORY EDUCATION OF CHILDREN

Аннотация: Макалада балдарды көрсөтмө материалдарды топтон, кенже курактан баштап сенсордук классификациялап иштеп чыгып, тарбиялоонун мааниси жана максаттары мультимедиялык каражаттар аркылуу жөнүндө сөз болот. Сенсордук тарбиялоо окуу-тарбия ишмердүүлүктөрүндө боюнча тарбиячынын учурдун талаптарына балдардын акыл-эс, көңүл буруу, кабыл алуу, ылайык ар кандай алдыңкы методикалык угуу, эске тутуу ж.б. жөндөмдүүлүктөрүн ыкмаларды пайдалануу менен окуу-тарбия өркүндөтүүдө пайдалануу боюнча иштерине керектүү электрондук проблемалар каралат. мультимедиялык материалдарды иштеп чыгып, сенсордук интерактивдүү доскалар аркылуу көрсөтмөлүүлүктү окуу-тарбия иштеринде чыгармачылык менен *Аннотация:* В статье рассмотрены проблемы сенсорного воспитания детей с раннего возраста. С учётом современных реалий времени воспитатель должен использовать передовые методические приёмы, в том числе электронные колдонуусу чоң мааниге ээ экендиги программалык талаптарга ылайык мультимедийные материалы по сенсорному воспитанию детей в организации учебно-

воспитательной работе. С учётом возрастных особенностей детей каждый воспитатель должен разработать мультимедийные материалы по сенсорному воспитанию и их творчески использовать для развития ребёнка дошкольного возраста, чтобы научить детей точно и полно и расчлененно воспринимать предметы, их свойства и отношения (цвет, форму, величину, высоту звуков и т.д.).

Annotation: *In the article the problems of sensory education of children are considered from early age. Taking into account modern realities of time an educator must use front-rank methodical receptions, including electronic multimedia materials on sensory education of children in organization to educational upbringing work. Taking into account the age-related features of children every educator must work out multimedia materials on sensory education and them creatively to use the child of preschool age for development, to teach children exactly and full and dismembered to perceive objects, their properties and relations (color, form, size, height of sounds etc.).*

Түйүндүү түшүнүктөр: *тарбиялоо, билим берүү, өркүндөтүү, инсандык, психология, педагогика, маданият, акыл-эс, калып алуу, туюу, интеллектуалдык, эталон, стандарт, программа, пландаштыруу, өнүктүрүүчү чөйрө.*

Ключевые слова: *сенсорное воспитание, психология, педагогика, образование, культура, умственное развитие, восприятие, чувство, эталоны, стандарт, программа, планирование, развитие, среда.*

Key words: *sensory education, psychology, pedagogy, education, culture, mental development, perception, feeling, standards, standard, program, planning, development, environment.*

Коомубузда болуп жаткан социалдык, экономикалык, саясий жана маданий өзгөрүүлөр билим берүү анын ичинде билим берүүнүн баштапкы звеносу болгон мектепке чейинки тарбиялоого да чоң таасирлерин тийгизүүдө. Билим берүүнүн башатын түзгөн мектепке чейинки тарбиялоо системасы педагогдор, ата-энелер жана коомчулук менен бирдикте балдарды ар

тараптан өнүктүрүүгө, инсандык негиздерин калыптандырууга жана аны өркүндөтүүгө, мектепте окууга балдарды даярдоого чакырылган.

Мамлекетибизде мектепке чейинки тарбиялоо системасын өркүндөтүүдө чоң салым кошкон адистерибиз Н.Н.Палагина, М.Р.Рахимова, Ж.М.Жумалиева, Ж.К.Асанова, Л.В.Усенко, К.С.Сейдекулова, Э.К. Өмүралиева, Т.А.Орусбаева, А.Тентимишова ж.б. өзүлөрүнүн илимий изилдөөлөрүндө чет элдик жана КМШ мамлекеттеринин педагог-окумуштууларынын психолого-педагогикалык изилдөөлөрүндөгү жыйынтыктарга жана жергиликтүү тажрыйбага таянуу менен мектепке чейинки курактагы балдарды өнүктүрүүнүн потенциалдык мүмкүнчүлүктөрү жогору экендигин өздөрүнүн изилдөөлөрүндө көрсөтүшкөн.

Изилдөөлөрдүн жыйынтыктарына таянсак балдарды окутуп-тарбиялоодо, мектепке ийгиликтүү даярдоодо жана ар тараптан өркүндөтүүдө, алардын таанып билүү ишмердүүлүктөрүн калыптандырууда, сенсордук тарбиялоо чоң мааниге ээ экендиги айтылат. Баланын көрүүсү, көзүнүн курчтугу, түстөрдү айрымалоо, угуу жана үндүн бийиктигинин өзгөчөлүктөрүн аныктоо мүмкүнчүлүктөрү ар бир жаш куракта жогорулайт. Сенсордук тарбиялоо-бул кенже курактагы балдардын таанып билүүсүн, сабактарда балдардын туюу-сезимдерин уюштуруунун жана күндөлүк турмушта инсандык сапаттарын ар тараптан өнүктүрүү, байытуунун негизи болот.

Эрте жаш курак-бул баланын баардык органдарынын жана системаларынын, өзгөчө мээнин функциясынын калыптанып жана сенсордук өнүгүүсү интенсивдүү өнүккөн: буюмдардын, кубулуштардын, айлана-чөйрөнүн тышкы касиеттерине жана убакытка анын багыт алуусун өркүндөтүүчү мезгил. Буюмдарды көрүп, колдору менен кармалап сезип кабыл алуу жана аны менен аракеттенүү аркылуу, бала анын түсүн, формасын, чоңдугун, салмагын, температурасын, тышкы сапаттарын тагыраак баалай баштайт. Музыканы кабыл алууда бала обондун, күүнүн бийиктиги, угулушу, ритмикасы жана алардын

айкалыштары, ырлардагы сөздөрдү кабыл алууда абдан назик угулган айрымачылыктарын уга жана сезе билүүгө үйрөнөт. Балдар мейкиндикте, айлана-чөйрөдө багыт алууга үйрөнүшөт, буюмдардын бири-бирине карата өз ара жайланышын, окуялардын жана аларды бөлгөн аралыктын иреттүүлүгүн аныктоо боюнча көндүмдөргө ээ болушат.

Мектепке чейинки курактагы балдарды сенсордук тарбиялоо, бири-бирине байланышкан эки багытты камтыйт: буюмдардын ар кандай касиеттери, буюмдардын жана кубулуштардын катышы жөнүндө түшүнүктөрдү өздөштүрүү; айлана-чөйрөнү толук жана бөлүп кабыл алуу аракеттерине үйрөтүү, жаңы кабыл алуу көндүмдөрүнө ээ болуу. Анткени, сенсордук тарбиялоо баланын таанып билүү ишмердүүлүгүнүн калыптанышына, мектепте ийгиликтүү окуусуна жана турмушка даярдык көрүүсүндө чоң мааниге ээ. Сенсордук тарбиялоо-бул ар тараптан баланы максаттуу өркүндөтүүнү жана сенсордук процесстердин балада өнүгүшүн билдирет (сезүү, түшүнүп кабыл алуу, элестетүү ж.б.), ошондуктан кол активдүү сезүү органына айланат. Сенсордук тарбиялоо-бул буюмдардын тышкы касиеттерин өнүктүрүү боюнча сенсориканын белгилүү бир системасын калыптандыруу: формасы, түсү, өлчөмү, мейкиндиктеги орду, жыты, даамы ж.б. Сенсордук процесстер сезүү органдары менен тыгыз байланышта, анткени биз карап жаткан буюмдар көзүбүзгө таасир этет; колубуз менен буюмдардын катуу же жумшак, жылма же быдыр ж.б. касиетин сезебиз; ар кандай үндөрдү кулагыбыз менен угабыз; ачуу-тагтууну тилибиз менен даамдайбыз; жыттарды мурдубуз аркылуу сезебиз.

Мектепке чейинки курактагы балдар сезүү жана кабыл алуусу аркылуу айлана-чөйрөдөгү ар кандай нерселерди таанып билүүгө үйрөнөт, бирок биз баланын ой жүгүртүүсү, анын сезүү жана кабыл алуусунан бир топ артта өнүгөрүн эсибизден чыгарбашыбыз керек. Анткени балдар 4-5 жаш курагында да өз алдынча буюмду карап, анын мүнөздүү белгилерин көрө билүүгө али толук үйрөнүшө элек

болот, үстүртөдөн гана кабыл алышат. Мектепке чейинки курактагы баланын ар тараптан өнүгүүсү үчүн анын организминин нормалдуу өнүгүшү жана биологиялык шыгы жетишсиз, анын өнүгүшүнө айлана-чөйрөсүндөгү чоң кишилердин активдүү таасири, көрсөтмөлүүлүк зарыл. Буюмду карап жатканда бала анын баардык тарабын бирдей кабыл албайт, ошондуктан улуу адамдар аны менен буюмду баардык тарабынан карап, мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө көңүлдөрүн буруулары керек. Балдардын жаш курактарына ылайык, ойлонулуп уюштурулган окуу-тарбия ишмердүүлүктөрүнүн натыйжасында алар керектүү сенсордук тажрыйбага, кыймыл-аракетке, сүйлөөгө, жашоодогу зарыл көндүмдөргө ээ болушат. Төрөлгөндөн баштап алты жашка чейинки курактагы балдарды сенсордук тарбиялоо боюнча төмөнкүдөй негизги максаттарды аныктасак болот:

-биринчи жаш курак-бул баланын сезимдерин таасир калтыруучу билим жана көндүмдөр менен байытуу. Бөбөктөр үчүн ачык түстөгү, ар кандай формадагы жана чоңдуктагы оюнчуктардын кыймылын байкоого, кармоого шарт түзүү; -экинчи-үчүнчү жаш куракта балдарды түстөрдү айырмалоого, буюмдун өзгөчө белгиси катары формасын жана чоңдугун айырмалоого, түшүнүүгө үйрөтүү; -төртүнчү жаш курактан баштап балдарда сенсордук эталондор: түстөр жөнүндө туруктуу, кебинде бекемделген түшүнүктөр, геометриялык фигуралар жана бир нече буюмдардын чоңдуктары боюнча катыштары жөнүндө түшүнүктөр калыптана баштайт.

Төрөлгөндөн баштап баланы ар кандай каражаттарды пайдалануу менен тарбиялоонун баалуулугун ар бир улут өзүнүн жашоо-шартына ылайык илгертеден эле байкап жана билип келишкен: наристе курактагы балдарга арналып бешик ырлары, бешиктерин кооздоочу оюнчуктар, кооз шылдырактар, буюмдар, кыймылдуу жана сөздүк (сал-сал-сал билек, куурчак, чүкө, манжа ж.б. дидактикалык) оюндар пайдаланылган. Мындай көнүгү-оюндар аркылуу балдардын сенсордук тажрыйбасы

өнүгүп, айлана-чөйрө жөнүндө түшүнүктөрү өркүндөп, эне тилинде туура сүйлөө көндүмдөрү калыптанган. Ошондуктан кыргыздар тээ илгеритеден бери эле балдардын өнүгүүсүнө таасир этүүчү оюнчуктарды жана каражаттарды: мисалы, боёлгон чүкөлөр, таштар, жыгачтардан кесип жасалган оюнчук-буюмдар, өсүмдүктөрдүн данектери ж.б. айлана-чөйрөдөн чогултулган нерселерди балдарды өнүктүрүүдө ийгиликтүү пайдаланышып, сенсордук сезимдерин, кабыл алуусун, дүйнө таанымын өркүндөтүүгө чоң таасир этишкен. Улуулар айлана-чөйрөдөгү жандуу жана жансыз жаратылыштын көрүнүштөрү, бири-биринен айрымаланган өзгөчөлүктөрү, буюмдардын түстөрү, түзүлүшү, формасы, сапаты жана касиеттери менен тааныштыруу, салыштыруу аркылуу балдардын сенсордук тажрыйбасын байытышкан, айлана-чөйрөдөгү кубулуштарды, көрүнүштөрдү кабыл алуу учурунда алардын кызыгууларын өнүктүрүүгө, жакшы эмоциялык маанайды түзүүгө, дүйнө таанымдарын байытууга шарт түзүшкөн.

Сенсордук чөйрөнү түзүү аркылуу тарбиячы балдардын кабыл алуу, көңүл буруу, эске тутуу, кыялдануу, ой жүгүртүү жана буюмдар менен аракеттенүү ишмердүүлүктөрүн жана түстөрдү, форма, чондуктарды, үндөрдү (добуштарды) кабыл алуу, айрымалоо боюнча багыт алууларын өркүндөтөт. Мисалы, бөбөктүн куурчакты, топту ж.б. оюнчук-буюмдарды өзүнө тартып алуусу, алар менен аракеттенүүсү жана бири-бирине салыштыруусу. Балдардын колдорунун манжаларынын кыймылдарын, сенсомотордук жактан өркүндөтүү максатында “көз-колдун” кыймылын дидактикалык оюндарда жана күндөлүк турмуштук аракеттерде айкалыштырып бекемдөө боюнча атайы уюштурулган көнүгүүлөрдүн мааниси чоң. Мисалы, угуу жөндөмдүүлүктөрүн өркүндөтүүдө үн, добуш чыгарган ар кандай буюмдар, оюнчуктар менен тааныштыруу жана алектентүү (коңгуроо, темирден, жыгачтан ж.б. нерселерден жасалган буюмдар, таякчалар, үн чыгаруучу оюнчуктар, музыкалык оюнчуктар) ж.б.

Сенсордук тарбиялоодо тарбиячынын учурдун талаптарына ылайык-стандарттуу

эмес электрондук мультимедиялык материалдарды, сенсордук интерактивдүү доскалар аркылуу көрсөтмөлүүлүктү окуу-тарбия иштеринде активдүү колдонуусу чоң мааниге ээ: анткени баардык жазуулар, сүрөттөр дароо экранга чыгат (түстүү маркерлер менен иштесе да ыңгайлуу). Балдардын курактык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен иштелип чыккан мультимедиялык каражаттар балдардын акыл-эс, көңүл буруу, кабыл алуу, угуу, эске тутуу жөндөмдүүлүктөрүн өркүндөтөт. Сабактарга болгон кызыгуулары артылат, сабакты чыдамсыздык менен күтүшөт, анткени учурда балдар кенже курактан баштап эле электрондук жаңы каражаттар менен тааныш, ага болгон кызыгуулары чоң. Сенсордук аппараттарынын катышуусу аркылуу балдар ар кандай буюмдар, нерселер тууралуу көп жаңы түшүнүктөргө ээ болушат: кандай аталат, эмнеге керектүү, сырткы түзүлүшү, түсү, чондугу, формасы, салмагы, сапаты ж.б. Тарбиячы балдардын жаш курагын эске алуу менен электрондук мультимедиялык материалдарды сабактарда активдүү колдонуп, табияттын кубулуштары, анын өзгөчөлүктөрү, адамдардын эмгеги, турмуш-тиричилик шарты, айлана-чөйрөдөгү көрүнүштөр жөнүндө ар кандай билим, түшүнүк бере алат жана мультимедиялык каражаттар менен аракеттенүү жолдоруна, ыкмаларына үйрөтөт.

Адамдын дүйнө таанымын өркүндөтүүгө жардам берүүчү беш сенсордук система бар. Айлана-чөйрөдөгү чындыкты кабыл алууга багытталган сенсордук тарбиялоо, баланын дүйнө таанымына негиз болуп, анын алгачкы баскычы болгон сезип-туюу тажрыйбасы калыптанат. Акыл, физикалык, эстетикалык тарбиялоодогу ийгиликтер белгилүү бир деңгээлде баланын сенсордук өнүгүүсүнүн биринчи баскычы болгон сезип-туюу тажрыйбасы болот. Ар бир жаш куракта бала тигил же башка таасирлерди өзгөчө кабылдайт. Ушуга байланыштуу ар бир жаш курак баланын нервдик-психикалык жана ар тараптан өнүгүшүнө ыңгайлуу. Бала канчалык жаш болсо, жашоосунда сезип-туюу тажрыйбасы чоң мааниге ээ.

Сенсордук процесстер сезүү органдарынын ишмердүүлүктөрү менен ажырагыс байланышта болуп, буюмдардын ар кандай касиеттерин көзү менен көрүп, колу менен кармалап сезүүгө, даамдоо, жыттоо жана тигил же бул буюмдун добуш чыгарышын угуп, кабыл алууга тарбиялайт. Эрте жаш куракта балдарды буюмдардын касиеттери менен тааныштыруу, аныктоочу мааниге ээ. Колубузга алып карап жаткан буюм биздин көрүү сезимибизге таасир этет; колубузду манжалары аркылуу анын учурдагы абалын сезебиз (катуу, жумшак, жылма, бодуракай ж.б.); айлана-чөйрөдөгү үндөрдү кулагыбыз аркылуу угуп кабыл алабыз. Тарбиячы балдарды буюмдардын түсү, формасы жана чоңдугу менен гана тааныштырбастан, ошондой эле кебине тыбыштык анализ жүргүзүүнү өркүндөтүп, музыкалык кабыл алуусун, булчуң ж.б. сезимдерин калыптандыруу жана өркүндөтүүгө чоң көңүл буруусу керек. Буюмдардын, кубулуштардын сапаты, мүнөздүү өзгөчөлүктөрү ар түрдүү болот, ошондуктан кенже курактагы балдарды баардык өзгөчөлүктөр, кубулуштар менен чектөөсүз тааныштыруу, ар бири жөнүндө түшүнүк берүү мүмкүн эмес. Балдарды айлана-чөйрөдө туура багыт алууга үйрөтүүдө, буюмдардын өзгөчөлүктөрү болгон: чоңдугун, формасын, түсүн туура аныктоо аркылуу жетишүүгө болот. Мисалы, оң жактагы кызыл желекти көздөй бурул, сол жактагы орундука куурчагыңды олтургуз ж.б. Буюмдардын чоңдугун жалпы баалоодон “чоң-кичине”, балдар алардын параметрлерин бөлүп көрсөтүүгө өтүшөт: бийиктиги, жазылыгы, узундугу ж.б. Баланын таанып билүүсүнүн баардык формалары образдарды кабыл алуусунун негизинде курулат, аларды анализдеп иштеп чыгуусунун жыйынтыгы болуп эсептелет. Тактап айтканда, сенсордук тарбиялоо кенже курактагы баланын жалпы акыл-сезимдеринин өнүгүүсүнүн фундаментин түзөт. Ар бир жаш куракта сенсордук тарбиялоонун астында өзүнүн максаттары болуп, сенсордук маданияттын белгилүү бир звенолору калыптанат. Сенсордук тарбиялоо балдардын сезүү органдарын улам жаңы таасирлер менен өркүндөтүүгө гана эмес, балдардын физикалык жана

психикалык жактан жалпы нормалдык өнүгүшүнө да абдан керектүү. Белгилүү болгондой эгерде баланын таасирденүүсү чектелүү болсо баланын жалпы өсүп-өнүгүүсү жайланып, “сенсордук жетишсиздикке” кабылат.

Сенсордук тарбиялоодо таанып билүүнүн максаттарын чечүү каражаты катары сенсордук эталондор-буюмдардын жалпы сырткы мүнөздүү үлгүлөрү кабыл алынат. Кенже курактагы балдар көп убакытка чейин сенсордук эталондорду кабыл алуунун каражаты катары пайдаланышат, үйрөнүшөт жана алар бир нече этаптардан турат:

1-этабы-эталонго чейинки мезгилде, баланын 3-чү жаш курагында пайда болот. Бөбөк үч бурчтук форманы-үйдүн чатырына, тегерек нерсени топко, күнгө окшоштуруп, бир буюмду кабыл алууда, башкасын үлгү катары колдонот.

2-этабы-кабыл алуунун каражаты катары белгилүү гана буюм алдыга чыкпастан, кандайдыр бир касиеттеринин үлгүлөрү алынат. Мисалы, балдар спектрдин негизги түстөрүн күндөлүк турмушта жана дидактикалык оюндардын материалдарынын негизинде өздөштүрүшөт. Чоңдуктун эталондору өзгөчө орунду ээлейт, анткени алар шарттуу мүнөзгө ээ, салыштыруу аркылуу гана чоң, кичине деген сапатка ээ болушат. Мисалы: дарбыз чоң, ал эми алма кичине.

3-этабы-4-5 жаш куракта балдар сенсордук эталондорду колдонуу менен буюмдардын өзгөчөлүктөрүн системалаштыра башташат.

Мисалы, мультимедиялык каражаттар аркылуу геометриялык формалар менен тааныштырууда балдардын көңүлү “кыска” жана “узун” жактарынын катышына бурулса, буюмдардын чоңдугун жалпы баалоодо “чоң-кичине” деп балдар аларды параметрлерге бөлүп көрсөтүүгө өтүшөт: бийиктиги, жазылыгы, узундугу боюнча. Наристе курактагы балдар сенсордук эталондорду өздөштүргөнгө толук даяр болушпаса да, көнүгүлөр аркылуу түстөр, форма, чоңдук жана буюмдардын башка касиеттери жөнүндө түшүнүктөрү пайда боло баштайт. Мультимедиялык каражаттарды колдонуу аркылуу кенже курактагы балдарды буюмдардын тигил же

бул касиеттери менен тааныштырууда: спектрдин алты түсү (көк, ак, кара, кызыл, жашыл, сары), формалар-квадрат, тегерек, сүйрү, тик балдарды алардын аталыштарын эстеп калууну жана кебинде колдонууну талап кылбоо керек. Балдардын “форма”, “түстөр”, “ушундай эле”, “окшош” деген сөздөрдү туура түшүнүүлөрү жетиштүү болот. Чондуктар менен тааныштыруу гана “абсолюттук” мааниге ээ эмес, анткени бир чондук экинчи чондук менен салыштыруу аркылуу гана “чоң” же “кичине” деп кабыл алынып, сөз түрүндө гана белгиленет. Баланын үч жаштагы курагында сенсордук тарбиялоого даярдоо этабы аяктайт, андан ары алардын сенсордук маданиятты системалуу өздөштүрүүсүнүн уюштуруу этабы башталат. Анткени, сенсордук тарбиялоодо балдарды жалпы кабыл алынган эталондор жана аларды колдонуунун жолдору менен тааныштыруу этабы негизги орунду ээлейт. Түстөрдү кабыл алууда сенсордук эталондор болуп хроматикалык түстөрдүн спектрлери (кызыл, кызгылт сары, сары, жашыл, көгүш, көк, сыя түс) жана ахроматикалык: ак, боз (сур), кара түстөр каралат. Хроматикалык түстөр спектрде ирети менен жайгаштырылып, эки топко бөлүнөт-жылуу (кызылдан-сарыга чейин) жана суук (муздак) жашылдан-сыя көк тонго чейин. Ар бир хроматикалык түстөр жана анын спектрлери белгилүү бир ачык же каныккан түскө ээ. Башында балдарда ак жана кара түстөр жөнүндө түшүнүктү калыптандырып, түстөрдүн аталыштарын өздөштүрүүгө, бекемдөөгө керектүү шарт түзүлөт. Алгачкы убакытта жети эмес алты түстү киргизип, көгүш түстү кийинчерээк берүү керек, анткени ал түстү балдардын кабыл алуусу кыйынчылыкты туудурат. Тарбичы мультимедиялык каражаттарды колдонуу менен балдарга түстөр жана алардын аталыштарын үйрөтүп, ар кандай оюнчук, буюмдардын сүрөттөрүн көрсөтүү аркылуу жакшы өздөштүрүүлөрүнө жетишүүгө болот. Жогорку тайпаларда кээ бир түстөрдүн ачыктары ар кандай аталарын да балдарга түшүндүрүүнү эсибизден чыгарбашыбыз керек (кызылдын ачык түсү-гүлгүн, көк- ачык түсү көгүш).

Бала балдар бакчасында сүрөт тартууга, ийлеп чаптоого, конструкциялоого, кесип чаптоого үйрөнүшөт, жаратылыш кубулуштары менен таанышышат, сабат ачууга алгачкы кадамдарды таштайт. Бала тарткан сүрөтүндө буюмду окшош чагылдыруу үчүн анын формасынын, түсүнүн өзгөчөлүгүн таамай баамдай алышы керек. Конструкциялоо буюмдун формасын, түзүлүшүн изилдөөнү талап кылат. Бала мейкиндикте буюмдун бөлүктөрүнүн бири-бирине болгон катышын билет, үлгүнүн касиеттерин колундагы материалдын касиеттери менен салыштырат, окшоштуктарын белгилейт. Такай буюмдардын тышкы касиеттерине багыт албаса, жаратылыштагы жандуу жана жансыз кубулуштар жөнүндө ачык-айкын элестөөлөрдү алуу мүмкүн эмес. Жөнөкөй математикалык түшүнүктөрдү калыптандыруу баланы геометриялык формалар жана алардын ар түрдүүлүгү менен тааныштырууну болжолдойт, объектилерди чондуктары боюнча салыштырууну карайт. Сабатка үйрөтүүдө баланын фонематикалык угуу жөндөмдүүлүгүн өркүндөтүү, кебиндеги үндөрдү угуп жана көрүп кабыл алууларын так дифференциялоодо мультимедиялык материалдардын мааниси чоң.

Баланын мектепте окууга болгон даярдыгы бир кыйла деңгээлде анын сенсордук өнүгүүсүнө байланыштуу болору талашсыз. Келечекте баланын турмушундагы сенсордук өнүгүүнүн мааниси мектепке чейинки тарбиялоонун теориясында жана практикасында каралат, жаңы, эффективдүү каражаттарды жана методдорду иштеп чыгууда колдонулат. Сенсордук тарбиялоонун эң негизги багыты баланы сенсордук маданиятка тарбиялоо. «Сенсордук маданият» деген термин мектепке чейинки тарбиялоо боюнча педагогикага Монтессоринин эмгектеринин натыйжасы аркасында кирген. Сенсордук тарбиялоонун маанисин мектепке чейинки тарбиялоо педагогикасынын көрүнүктүү өкүлдөрү Ф.Фребель, М.Монтессори, О. Декроли, Е.И.Тихеева ж.б. жакшы түшүнүшкөн. Балдардын көрүү, угуу, жыт билүү, сезүү органдарынын сезимталдыктарын өркүндөтүү үчүн бир топ

көнүгүү, оюндарды сунушташкан. Бирок мектепке чейинки курактагы балдардын кабыл алуусунун өнүгүүсүнүн чыныгы мыйзам ченемдүүлүгүн терең изилдешпегендиктен сенсордук тарбиялоонун мазмунун жана методдорун толук иштеп чыга алышпаган.

Мектепке чейинки тарбиялоо системасынын алгачкы авторлорунун бири Фридрих Фребель алгачкы билим берүүнүн максаты окутууда эмес, баланын оюнун уюштурууда деп ишенген. Белгилүү окумуштуу-изилдөөчү, Мария Монтессори да өзүнүн изилдөөлөрүндө оюн балдарды жаңы нерсеге үйрөтүүгө багытталбаса, ал убакытты максатсыз текке кетирип, баланын өнүгүүсүнө таасир тийгизбегендигин белгилеген. Сенсордук тарбиялоо боюнча көптөгөн изилдөө иштерин жүргүзүшкөн окумуштуу психолог жана педагогдор: Л. С. Выготский, Б.Г. Ананьев, С. Л. Рубенштейн, А. Н. Леонтьев, А. В. Запорожец жана мектепке чейинки тарбиялоо боюнча белгилүү окумуштуу-изилдөөчүлөр Е.И. Тихеева, А.П. Усова, Н.П. Сакулина ж.б. сенсордук тарбиялоо бир жагынан жалпы акыл өнүгүүсүнө фундамент болуу менен бирге эрте жаш куракта балдардын сенсордук өнүгүшү үчүн өз алдынча мааниге да ээ анткени, толук кандуу кабыл алуу баланын бакчада ийгиликтүү билим алуусуна зарыл деп белгилешкен. Окумуштуу-психологдор мектеп жашына чейинки балдардын ойлоосу көрсөтмөлүүлүккө байланыштуу болгону менен окуу-тарбия ишмердүүлүктөрү туура методикалык ыкмаларды пайдалануу менен уюштурулса гана, көрсөтмө-образдуу форманы, ыкмаларды колдонуу аркылуу балдар заттын тышкы саналуу касиеттеринен башка жалпы белгилерин, ортосундагы байланыштуулуктарды, бири-бирине болгон көз карандылыктарды табууга үйрөнүшөрүн айтышкан.

Мектепке чейинки курак балдардын буюмдардын тышкы касиеттери жана алардын бири-бирине мейкиндикте, убакытта болгон катыштары жөнүндөгү түшүнүктөрүнүн, сенсордук өнүгүүлөрүнүн интенсивдүү өркүндөп жаткан мезгили. Буюмдарды кабыл алуу жана аны менен аракеттенүү аркылуу бала алардын түстөрүн,

формасын, чоңдугун, салмагын, ысык-сууктугун, бетиндеги касиеттерин тагыраак баалай баштайт. Музыканы уктурууда балдар анын ыргагын тыңшаганды, бийиктиктерин айрымалоого, ритмикалык өзгөчөлүктөрүн байкоого, ырдын сөздөрүндөгү үндөрдүн эң назик айрымачылыктарын уга билүүгө үйрөнүшөт. Айлана-чөйрөдө туура багыт алуу, буюмдардын бири-бирине карата жайланышы, окуялардын иреттүүлүгү, убакытты айрымалоо жөндөмдүүлүктөрү бир кыйла өркүндөйт.

Сенсордук тарбиялоо-күндөлүк турмушта инсандык сапаттарды байытат, өнүгөт, анткени ал биологиялык тукум кубалоодон айрымаланып, тубаса жөндөмдүүлүктөрдү көнүктүрүү эмес, бул коомдук тажрыйбаны өздөштүрүүдө жаңы жөндөмдүүлүктөргө ээ болуу. М. Монтессори системалуу түрдө балдардын сезүү органдарын көнүктүрсө (формасы, түсү, чоңдуктар жана буюмдардын башка сапаттары) сенсордук маданиятка ээ болууга шарт түзүлөт деп эсептеген. Бул көз караш жаңылыш болгон, анткени баланын өнүгүшү жаныбарлардан айрымаланып “социалдык тукум куучулук” жолу менен өнүгөт, анткени бала коомдук тажрыйбаны үйрөнүү аркылуу жаңы жөндөмдүүлүктөргө ээ болот. Эгерде өздөштүрүү педагогикалык жетекчиликсиз, стихиялуу түрдө болсо, ал көпчүлүк убакытта үстүртөдөн, толук баалуу эмес болуп калат.

Баланын сенсордук жактан өнүгүүсү, анын ой жүгүртүүсүнөн бир топ алдыда болот. 5-7 жаш курагындагы балдар көргөн буюмдарынын формасын, чоңдугун, түсүн ж.б. сапаттарын өз алдынча айырмалай алышат. Бирок, баланын кызыгуусу, көңүл буруусу али жетиштүү деңгээлде өнүгө электигин эске алып, балдар менен буюмдарды, нерселерди кароодо анын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн көрө билүүгө үйрөтүү керек. Ал үчүн балдарды айлана-чөйрөдөгү кубулуштар, буюмдар менен гана тааныштырбастан, ар кандай сүрөт, слайд, схемалар, моделдер, компьютердик көнүгү-оюндар, адабий чыгармалар жана фильмдерди да активдүү колдонуу аркылуу, тааныштырып жаткан материалдын жалпы көрүнүшүн гана

бербестен, ар кандай абалдагы ички түзүлүшүнөн бери көрсөтүп, баланын түшүнүгүн калыптандырса, бекемдесе жана өркүндөтсө болот. Ошондуктан ар бир тарбиячы техниканы жакшы өздөштүрүп, окуу-тарбия ишмердүүлүктөрүн мультимедиялык материалдарды активдүү колдонуу менен кызыктуу уюштурса чоң ийгиликтерге жетишет. Тарбиячы интернеттеги сүрөттөрдү алып, өз алдынча Power Point программасынын жардамы менен мультимедиялык база түзө алат. Power Point программасын колдонуу менен темалар боюнча слайддарды, оюн-көңүлөрдү, видеороликтерди иштеп чыгып, балдардын сенсордук өнүгүүлөрүнө керектүү кызыктуу материалдарды топтосо жана колдонсо тарбиячы сөзсүз мыкты ийгиликтерге жетишет, өзүнүн адистик жөндөмдүүлүгүнө болгон ишеними жогорулайт.

Адабияттар:

1. “Мектепке чейинки билим берүү жана балдарды кароо” Мамлекеттик стандарты., Б.; 2012.

2. «Руководство по раннему развитию детей от рождения до 3 лет», Авторы-разработчики: Исакова Ф.Б., Молдогазиева А.С., Нажимидинова Г.Т., Усенко Л.В., Масликова Н.А., Камалова А.Э., Б.; 2016.

2. Мектепке чейинки балдарды тарбиялоо, окутуу жана өнүктүрүүнүн базистик (жалпы өнүктүрүүчү) программасы (толукталып иштелип чыккан)., Автор-түзүүчүлөр: Усенко Л.В., Сейдекулова К.С., Б.; 2016.

3. А.К. Бондаренко. «Дидактические игры в детском саду», Просвещение - 1991 год.

4. Сенсорное воспитание в детском саду. Под редакцией: Н.Н.Подьякова, В.Н.Аванесова., М., “Просвещение”; 1981.

5. Дидактические игры и упражнения по сенсорному воспитанию дошкольников., Под ред. Л.А.Венгера., М., “Просвещение”; 1973.

*Рецензент: п.и.д., профессор,
Бабаев Д.Б.*

*Муратов Садирбек Рахманбердиевич,
Табигый-математикалык билим берүү тармагынын
маселелери лабораториясынын аспиранты,
Кыргыз билим берүү академиясы;
Мурзаibraимова Бибисара Бекмаматовна,
Табигый-математикалык билим берүү тармагынын
маселелери лабораториясынын жетектөөчү
илимий кызматкери,
Кыргыз билим берүү академиясы*

**ФИЗИКАНЫ ОКУТУУДА ОКУУЧУЛАРДЫН ИЗИЛДӨӨЧҮЛҮК
ЖӨНДӨМДҮҮЛҮКТӨРҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ**

*Муратов Садирбек Рахманбердиевич,
аспирант лаборатории Проблем естественно-математической
образовательной области,
Кыргызская академия образования;
Мурзаibraимова Бибисара Бекмаматовна, ведущий научный сотрудник
лаборатории Проблем естественно-математической образовательной области,
Кыргызская академия образования.*

**ФОРМИРОВАНИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ
УЧАЩИХСЯ В ОБУЧЕНИИ ФИЗИКЕ**

*Muratov Sadirbek Rahmanberdievich,
graduate student laboratory of natural-mathematical education,
Kyrgyz Academy of education;
Murzaibraimova Bibisara Bekmatovna,
leading researcher
of laboratory natural-mathematical education,
Kyrgyz Academy of Education*

**FORMATION OF RESEARCH ABILITY OF STUDENTS IN THE
TEACHING OF PHYSICS**

Аннотация: Бул макалада физиканы окутуу процессинде окуучулардын изилдөөчүлүк жөндөмдүүлүктөрүн калыптандыруу маселесинин бүгүнкү күндө актуалдуулугу баяндалды жана бул боюнча көйгөйлөрдү чечүүнүн айрым жолдору сунушталды.

Аннотация: В этой статье изложено актуальность проблем формирования исследовательских способностей учащихся сегодняшнего дня и предложены некоторые пути решения проблем.

Abstract: This article outlined the relevance of the problems of research abilities

of students today and suggests some ways to solve problems.

Түйүндүү түшүнүктөр: Илим, физика илими, билим, физиканы окутуу, илимий изилдөө, окуучунун изилдөө жөндөмдүүлүктөрүн калыптандыруу, физиканы окутуу методикасын өнүктүрүү.

Ключевые слова: Наука, физическая наука, знание, обучение физике, научное исследование, формирование исследовательских способностей учащихся, развитие методики обучения физике.

Keywords: science, physical science, knowledge, teaching physics, scientific

research, formation of research abilities of students, the development of methods of teaching physics.

Илим – бул жаратылыштын, коомдун жана ой жүгүртүүнүн, ошондой эле алардын айрым тармактарынын өнүгүшүнүн законченемдүүлүктөрү жөнүндөгү билимдердин системасы. Илим ар кандай тажрыйбалар, турмуштан алынган сабактар аркылуу жаратылыш жана коом жөнүндөгү объективдүү билимдерди үйрөнүп системалаштырат. Бул иш-аракеттин негизинде фактыларды топтоо, аларды такай жаңылоо жана системалаштыруу, сынчыл көз караш менен талдоо жана анын негизинде жаңы билимдерди же жалпылоолорду синтездөө жатат. Жаңы билимдер же жалпылоолор жаратылышта же коомдо байкалган кубулуштарды түшүндүрүү менен гана чектелбестен, алардын себептик-натыйжалык байланыштарын да прогноздойт. Фактылар жана тажрыйбалар менен далилденген илимий божомолдор жаратылыштын же коомдун закондору катары формулировкаланат.

Билим – инсандардын кызыгуусуна жана максатына жетүүсүнө мотивация берип туруучу, адам затынын жаралганынан ушул күнгө чейинки маалыматтардын топтому. Бардык билимдин түрлөрү ааламдын бир бөлүгүн өзүнө бир тема катары тандап, тажрыйба менен жана чындыкка таянуу аркылуу жаңы закондорду чыгарууга аракет кылат. Билимдин негизги максаты кайсы бир маселени чечүүнүн жаңы ыкмаларын табуу гана болбостон, ошол эле учурда белгисиз ачылыштарды ачуу жана жаңы нерселерди үйрөнүү менен адамдардын жакшы жашоосуна салым кошуу, жардам берүү.

Дүйнө жүзүндө илим менен техника аябай бат ылдамдыкта өнүгүп жаткан азыркы мезгилде атаандаштыкка татыктуу келечек муундарды даярдоо билим берүү системасынын башкы милдеттеринин бири болуп саналат. Россиялык-советтик педагог жана психолог, педагогикалык психологиянын негиз салуучусу П.Ф.Каптерев: «...биз адамдын акылы, жүрөк-сезими, эрки деп эсептегендин баары адамдагы жекече өнүгүүнүн эмес, коомдук өнүгүүнүн жемиши,

анткени анын 9/10 бөлүгүн коомдук элементтер түзсө, 1/10 бөлүгү гана жеке өзүнүн көрөңгөсү. Башка сөз менен айтканда, коом өзүнүн келечектеги мүчөлөрүн өзү тарбиялайт. Демек, биздин коомдун келечеги бүт бойдон жана толугу менен өлкөдөгү билим берүүнүн кандай уюшулганынан көз каранды”, - деп белгилеген [1].

Учурда илимий-техникалык өнүгүүнүн базалык негизин түзгөн физика илимине жаштарды тартуу, ал үчүн мектеп окуучуларын физика сабагына кызыктыруу бүгүнкү күндө эң эле маанилүү жана оор жумуштардын бири болуп калды. Мунун негизги себептери катары: окуу жүктөмдөрүн азайтуунун бир жолу катары окуу сааттарынын кыскартылышын; окуу материалдарынын көптүгүнөн эң негизги темалардын үстүртөн өтүп кетүүгө туура келип жаткандыгын; окуучуларды кызыктыруучу жагдайлардын жетишсиздигин; окутуунун методикасы учурдун талабына ылайык өнүктүрүлүүгө муктаждыгын белгилөөгө болот.

Акыркы он жылда өлкөбүздө физика жана айрым табигый-математикалык предметтерге мектеп окуучуларынын кызыгуусу бир топ басаңдап турду. Мындай экендиги окуучуларды ар түрдүү мектеп олимпиадаларына, жалпы республикалык тестирилөөлөргө даярдоо процесстеринде, олимпиадалар менен тестирилөөлөрдүн жыйынтыктарында, анкеталык сурамжылоолордо ж.б. ачык байкалды.

Ошондой эле олимпиадалардын эксперименталдык турларынын тапшырмаларын аткаруу көпчүлүк окуучулар үчүн кыйынчылыкты жаратаары да ачык байкалат.

Жогорудагы фактылар окуучулардын изилдөөчүлүк жөндөмдүүлүктөрүнүн жетишсиздигин, демек, орто мектепте физиканы окутуу процессинде окуучулардын изилдөөчүлүк жөндөмдүүлүктөрүн калыптандыруу физиканы компетенттик негизде окутуунун актуалдуу проблемаларынын бири экендигин далилдейт.

Илим изилдөөчүлүк ишмердүүлүктүн максаты билимдүү, гармониялуу өнүккөн жана чыгармачыл инсанды тарбиялоо эсептелет. Илим изилдөөчүлүк ишмердүүлүк төмөнкү милдеттерди чечүүгө шарт түзөт [2]:

- Атайын жана илимий адабияттар менен иштөөдө, байкоолорду жана тажрыйбаларды жүргүзүүдө өз алдынчалуулукту өнүктүрөт.

- Окуучулар үчүн зарыл болгон абстрактуу ой жүгүртүүнү өнүктүрөт;

- Өзүнүн оюн калыптандыруу же андан аң сезимдүү түрдө кайтуу жөндөмдүүлүгүн өнүктүрөт;

- Конференцияларда, кружоктордо доклад жасоо аркылуу аудитория менен баарлашуу билгичтиги өнүгөт;

- Тапшырылган ишти аткарууда жоопкерчилик сезими калыптанат;

- Аткарылган иштин маанилүүлүгүн сезип, өзүнө-өзү ишенимдүүлүгү калыптанат;

- Келечекте илим изилдөө ишин улантууга карат а каалоосун пайда кылат.

Изилдөөчүлүк жөндөмдүүлүккө ээ болуу үчүн окуучулар чечүүнү талап кылган кайсы бир маселени алгач коё билүүгө, андан кийин коюлган маселени чечүүнүн жолдорун табууга, андан кийин ошол жолдор аркылуу коюлган маселени чече билүүгө тийиш. Бул проблеманы чечүүнүн бир нече жолдорун санап көрсөтүүгө болот. Алсак:

- физика боюнча программалык окуу материалдарынын эң негизгилерин тактап алуу, б.а. окутуунун мазмунун оптималдаштыруу;

- физиканы окутуунун методикасын заманбап деңгээлде өнүктүрүү, мисалы, окуу материалдарын проблемалуу баяндоо методун окуучулардын изилдөөчүлүк жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү аспектинде өнүктүрүү;

- окуучуларды олимпиадаларга даярдоонун (машыктыруунун) ыкмаларын өнүктүрүү;

- окуучулардын изилдөөчүлүк жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүчү тапшырмалар топтомун иштеп чыгуу ж.б.

Булардын ичинен олимпиадаларга даярдоо маселесине кененирээк токтолсок, Кыргызстанда предметтик олимпиадаларды уюштуруп-өткөрүү 4 этаптан турат: 1-этап регионалдык, 2-этап райондук, 3-этап областык жана шаардык, 4-этап жыйынтыктоочу республикалык болуп өткөрүлөт. Регионалдык жана райондук

олимпиада жалпысынан бир күн болуп, олимпиаданын маселелерин жергиликтүү билим берүү башкармалыктары даярдашат. Областык жана шаардык олимпиада эки күн болуп, биринчи күн теориялык жана экинчи күн эксперименталдык тур болот. Бул олимпиаданын теориялык жана эксперименталдык маселелери баардык областа жана шаарда бирдей болот. Республикалык олимпиаданын жыйынтыгынан кийин тандоо туру болуп андан өткөн окуучулар эл аралык APhO (Азиялык физика олимпиадасы) жана IPhO (эл аралык физика олимпиада) олимпиадаларына жолдомо алышат.

Азиялык физика олимпиадасына сегиз окуучу катыша алат. Бул олимпиададан алдыңкы беш орунга ээ болгон окуучулар эл аралык олимпиадага жолдомо алат. Мындан сырткары Алматы шаарында өтүлүүчү эл аралык Жаутыков (IZhO) олимпиадасы бар.

Физика предметинин олимпиадасына окуучуну даярдоо аркылуу келечектеги күчтүү окумуштууларды, инженерлерди жана илимий изилдөөчүлөрдү чыгарса болот. Себеби олимпиадага даярданып жатка учурда окуучу темалар боюнча тапшырмаларды чыгарып жатып, изилдөөчүлүк жөндөмүн өркүндөтөт. Эксперименталдык турга даярданганда алардын аң сезиминде изилдөөчүлүк жөндөм бекемделет. Анткени, эксперименталдык тапшырмаларды аткарууда окуучу бир гана маалыматты алуу менен чектелбестен, аны ар кандай кырдаалдарда практикалык колдоно билүүгө көнүгөт. Башкача айтканда, олимпиадалык тапшырмаларды аткарып жатканда окуучулардын чыгармачыл ой жүгүртүсү өнүгөт.

Физика предмети боюнча олимпиадага катышуучулар мурунку жылдагы олимпиаданын суроолоруна жооп берип, маселелерин чыгаруу менен кезектеги олимпиадага тажрыйба топтоосу зарыл. Катышуучулардын математика сабагын да жакшы өздөштүрүүсү талап кылынат. Ошондуктан, физикалык олимпиадаларга 10-11-класста гана даярдануу жетишсиздик кылат. Ошондуктан олимпиадага даярданууну 7-8-класстардан баштаганы туура болот.

Тилекке каршы бизде 7-8-класстар үчүн физика предмети боюнча олимпиада

жок. Мугалимдер да окуучулар төмөнкү класстардан баштап предметтик темаларды улдам кайталап, жогорку деңгээлде өздөштүрүшү керек болот.

Бизде олимпиадага даярдоодо боюнча туруктуу, бирдиктүү система жок. Мисалы, коңшулаш Казакстан өлкөсүн алсак, аларда мамлекет ичинде боло турган олимпиаданы уюштуруп өткөрүү боюнча жоопкерчиликти Казакстандын илим билим министрлигинин макулдугу менен “Дарын” илимий борбору алган. “Дарын” илимий борбору республика ичиндеги жөндөмдүү окуучуларды тандап алып, аларды эл аралык аренага жетелеп чыгат. Натыйжада, Казакстан акыркы 5 жылда физика предметинен 25 мүмкүнчүлүктөн 24 медалга жетишкен. “Дарын” илимий борборунда бир предметтен бир эле мугалим сабак өтпөйт, бир нече мугалим темаларды бөлүп алышып өтүшөт. Окуучуну олимпиадага даярдап жатканда биринчи кезекте ар бир мугалимден тийиштүү темаларды терең түшүнүп, ал боюнча бардык шарттагы маселелерди чыгара билүүсү талап кылынат.

Россия, Белоруссия жана Туркия жана башка өлкөлөрдө да Казакстандын “Дарыны” сымал илимий борборлор олимпиадага даярдап жана аны өткөзүп келет.

Ал эми Кыргызстанда, окуучуларды ар бир мектеп өз алдынча олимпиадага даярдашкандыктан, эч кандай системалуу даярдыктар жүргүзүлбөйт. Эгерде мындай жол менен улантса берсек келечекте эч кандай ийгиликке жетпей калуу коркунучу бар. Бул болсо окуучулардын олимпиадага жана предметке болгон кызыгуусун солгундатат.

Кыргызстанда окуучуларды олимпиадаларга даярдоо проблемасына арналган эмгектер өтө аз. Атайын диссертациялык изилдөөлөр жүргүзүлгөн эмес. Табигый-илимий билим берүү аймагына кирген предметтердин ичинен акыркы он жылда болгону Р.М.Султаналиеванын “Физика боюнча олимпиадалык маселелер жыйнагы” даярдалган. Ошол себептен олимпиадага даярдануучу окуучулар көбүнчө тесттик тапшырмалар жыйнагын, кадимки маселелер жыйнагын жана көбүнчө россиялык, беларуссиялык авторлордун эмгектерин пайдаланышат.

Практикалык абалдарды жана теориялык эмгектерди талдоонун жыйынтыгында төмөнкүдөй проблемалар такталды:

- мектеп окуучуларын олимпиадаларга даярдоо жана мектеп олимпиадаларын уюштуруп-өткөрүү боюнча бирдиктүү методикалык системанын жоктугу;

- мектепте олимпиаданы бир эле жогорку класстар үчүн эмес, 7–9-класстарда да, башкача айтканда физиканы окуутунун биринчи баскычынан баштап өткөрүүнүн зарылдыгына көңүл бурулбаганы;

- окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлүүчү мектептерден олимпиадага катышкан окуучулардын жетишкендигинин деңгээлдери байкалаарлык төмөндүгү;

- элеттик мектептерде окуучуларды физикалык олимпиадаларга даярдоонун методикасы негизги теориялык билимдерди окутуу-үйрөтүү жагынан жеткире иштелбегендиги, аларда физикалык маселелерди чыгара билүү жана эксперименталдык изилдөөлөрдү жүргүзүү билгичтиктеринин жетишсиздиги;

- окуучулардын предметке болгон кызыгуусун, илим изилдөө жөндөмдүүлүгүн арттыруу боюнча олимпиадалар, долбоорлук изилдөөлөр менен байланышкан жаңы методикалык ыкмалардын иштелип чыгып, сунушталбагандыгы;

- физика предметин бир кыйла жогорку деңгээлде окуп-үйрөнүү олимпиадалык ийгиликтерден башка окуучунундагы кандай компетенттүүлүктөрүн калыптандыраары жөнүндө маалыматтардын жетишсиздиги;

- жогорудагыдай жетишсиздиктердин натыйжасында физикалык олимпиадаларга даярдап, катыштырууга канчалык аракеттер көрүлбөсүн, жыйынтыктын аздыгы.

Биздин изилдөөлөр ушул проблемаларды чечүүнүн жолдорун издөөгө багытталат.

Адабияттар:

1. Каптерев П.Ф., Педагогическая литература, Москва, «Директ-Медиа», 2012.
2. Юрова С.А. Роль научно-исследовательской деятельности в формировании творческой личности <http://festival.1september.ru/articles/646158/>

*Рецензент: п.и.д., профессор
Мааткеримов Н.*

Аманова Г.М.
кандидат педагогических наук
Кыргызская академия образования

Жолчиева А.А.
кандидат педагогических наук
Международный университет «Алатоо»

ФОРМИРОВАНИЕ ПРЕДМЕТНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ У УЧАЩИХСЯ КЫРГЫЗСКОЙ ШКОЛЫ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Amanova G.M.
Candidate of Pedagogical Sciences
Kyrgyz Academy of Education

Zholchieva A.A.
Candidate of Pedagogical Sciences
International University "Alatoo"

FORMATION OF SUBJECT COMPETENCES IN STUDENTS OF THE KYRGYZ SCHOOL IN THE RUSSIAN LANGUAGE LESSONS

Аннотация: Статья посвящена проблеме формирования предметных компетенций у учащихся кыргызской школы на уроках русского языка. Компетентностный подход предполагает продуманность при отборе и применении учителем методов и приемов обучения. Предметные компетенции учащихся должны быть осознанными и успешно применяться в практической деятельности.

Аннотация: Бул макала кыргыз мектептериндеги орус тили сабагында окуучулардын предметтик компетенциясын калыптандыруу көйгөйүнө багытталган. Компетенттүү мамиле мугалимдин окутууда усулдарды жана ыкмаларды ойлонуп туруп туура тандоосу жана колдонуусу. Окуучулардын предметтик компетенциясына алардын туура ой жүгүртүүсү жана алган билимдерин практикада ийгиликтүү колдонуусу.

Annotation: The article is devoted to Kyrgyz school students problem of subject competencies' formation at Russian language lessons. Competent approach involves a deliberate selection and use of teaching methods by the teacher. The subject

competencies of students should be conscious and successfully applied in practice.

Ключевые слова: компетентностный подход, предметные компетенции, знания, умения, навыки.

Түйүндүү сөздөр: компетенттүүлүк мамиле, предметтик компетенциялар, билим, билгичтик, көндүмдөр.

Keywords: competence-based approach, object competences, knowledge's, skills, habits.

Современное общество требует от школы подготовку личности, способную применять свои знания и умения, приобретенные в процессе обучения, в реальной действительности. В настоящее время основным содержанием образования и его результатами должны быть компетенции, т.е. знания, умения и навыки, которыми владеет ученик. Важны не только знания учащихся в области русского языка, а важно в процессе обучения формировать умения применять полученные на уроках знания в жизни. Компетентностный подход предполагает переход от усвоения учениками знаний на формирование у них социальной компетентности. Русский язык, будучи языком официальным, играет

большую роль в социальной жизни республики. Следовательно, обучение кыргызских учащихся должно быть направлено на социализацию их в обществе, так как представители многих национальностей, живущие в нашей стране, общаются между собой на русском языке, и владение русским языком будет способствовать социальной адаптации ученика.

Стандартом предметных компетенций в школе является программа по русскому языку. Специальными целями преподавания русского языка в школе является формирование лингвистической (языковой), речевой, коммуникативной, социокультурной компетенций. Предметная компетенция – это совокупность *знаний, навыков, умений*, формируемых у учащихся в процессе обучения русскому языку. Предметная компетенция приобретает в процессе изучения языка как учебного предмета и характеризует определенный *уровень владения языком*, включает следующие виды компетенций: лингвистическая (языковая), речевая, коммуникативная, социокультурная, стратегическая [1].

К сожалению, школьная практика показывает, что формированию предметных компетенций учащихся на уроках русского языка в кыргызской школе уделяется недостаточно внимания. Проявляется это в том, что значительное количество учеников допускают в речи ошибки, они затрудняются при выражении своих мыслей на русском языке, не понимают лексическое значение слов и не могут его объяснить.

Теоретические системные знания о русском языке способствуют формированию у учащихся предметных компетенций. Но необходимо не только усвоить знания, но и овладеть необходимыми умениями. Нужна практическая направленность компетенций, так как «компетенция является сферой отношений, существующих между знанием и действием в человеческой практике» [2, с. 59].

При овладении предметными компетенциями возникают противоречия между: соотношением предметного курса русского языка и реальным речевым опытом

конкретного школьника, между процессом приобретения знаний о языке и процессом овладения русским языком.

Тщательное планирование учителем поурочных тем, применение соответствующих методов и приемов обучения, своевременное реагирование на затруднения учащихся способствует успешности овладения школьниками предметными компетенциями. Формированию предметных компетенций у школьников способствует применение разнообразных методов и методических приемов: различные виды пересказа (сжатый, подробный), изложения и сочинения разных форм, доклады, сообщения; наблюдение над языковыми явлениями, конструирование синтаксических единиц и т.д.

Для формирования лингвистической (языковой) компетенции, предполагающей усвоение кыргызскими учащимися фонетических норм литературного русского языка, обогащение словарного и фразеологического запаса, учителю необходимо в зависимости от успеваемости и подготовленности ученика усложнять или упрощать задания, предложенные в учебниках, использовать все возможные ресурсы для того, чтобы теоретические знания и практические умения усваивались в комплексе. Лингвистическая компетенция предполагает усвоение комплекса понятий, связанных с единицами и категориями разных уровней системы языка, на этой основе происходит формирование учебно-языковых умений.

При применении системы заданий и упражнений необходимо учитывать взаимосвязь изучения разных уровней русского языка: фонетики, лексики, морфологии, синтаксиса. Результатом последовательной и систематической работы по формированию предметных компетенций должно явиться свободное использование в речи учащихся кыргызской школы слов, словосочетаний, разнообразных синтаксических конструкций в соответствии с литературной нормой.

Коммуникативная компетенция предполагает способность к полноценному речевому общению во всех сферах

человеческой деятельности, с соблюдением социальных норм речевого поведения. На уроках русского языка осуществляется овладение всеми видами речевой деятельности, учащиеся приобретают навыки речевого общения в разных ситуациях. Школьники должны уметь создавать и воспринимать тексты – продукты речевой деятельности. Формируют коммуникативные навыки: метод проектов, различные виды разборов, языковой анализ текстов и т.д.

На уроках русского языка необходимо формировать правописную, информационную компетенции учащихся. Правописная компетенция предполагает усвоение системы орфографических и пунктуационных понятий, а также овладение системой правописных умений, обеспечивающих уровень орфографической грамотности.

Необходимость формирования информационной компетенции на уроках русского языка диктуется временем, развитием информационных технологий. Школьники должны уметь пользоваться необходимой справочной литературой (словарями, энциклопедиями), информационными технологиями (Интернетом) при поиске информации. Существует широкий спектр цифровых образовательных ресурсов: интерактивные таблицы, анимационные ресурсы, электронные тренажеры, тесты, задания и т.д. При объяснении нового материала уместна работа с включением интерактивных таблиц и схем. На этапе закрепления и контроля целесообразно использование электронных тестов и заданий. Особо значима индивидуальная работа с электронными заданиями, использование Интернет-ресурсов при организации проектной и исследовательской деятельности учащихся. Возможна

следующая тематика творческих проектов на уроках русского языка: «Моя семья в жизни моей родины», «Моя любимая книга», «История названий улиц родного города (села)», «Мое любимое животное» и т.д.

Социальному взаимодействию способствует овладение стратегической компетенцией. «Стратегическая компетенция – это способность использовать вербальные и невербальные средства, к которым прибегает человек в случае, если коммуникация не состоялась (переспрос, запрос нового слова, повторное прочтение фразы, непонятного места в тексте, использование жестов, мимики и т.д.)» [3].

Технология формирования предметных компетенций учащихся предполагает использование компетентностно-ориентированных заданий в системе. Компетентностный подход в образовании может быть реализован только в процессе выполнения конкретным учеником определенного комплекса действий.

Литература:

1. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – М.: ИКАР, 2009.
2. Леднев В.С. Государственные образовательные стандарты в системе образования: Теория и практика / В.С. Леднев, Н.Д. Никандров, М.В. Рыжаев. – М.: 2002. – С. 59.
3. Методика преподавания иностранных языков: общий курс [учеб. пособие] / отв. Ред. А.Н. Шапов. – М.: АСТ-Москва: Восток-Запад, 2008.

*Рецензент: д.п.н., профессор
Асипова Н.А.*

*Б.А. Абдухамидова
п.и.к., доцент, КББАнын мамлекеттик, расмий
жана чет тилдер лабораториясынын
жетектөөчү илимий кызматкери*

БАШТАЛГЫЧ КЛАСТТАРДЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН СӨЗ БАЙЛЫГЫН ӨСТҮРҮҮ ЖОЛДОРУ

*Абдухамидова Б.А.
ведущий научный сотрудник
Кыргызской академии образования,
к.п.н., доцент*

РАЗВИТИЯ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

*Abdukhamidova B.A.
Leading Researcher
Kyrgyz Academy of Education,
Ph.D., associate professor*

DEVELOPMENT OF DICTIONARY RESERVES OF PUPILS OF INITIAL CLASSES

Аннотация. Макалa башталгыч класстардын окуучуларынын сөз байлыгын өстүрүү маселесине арналган. Анда окуучулардын эне тилиндеги кебин өнүктүрүү, сөздүк корун байытуу, чыгармадагы окуяларды өз сөзү менен эркин баяндап айтып берүү, адабий ой жүгүртүүсүн өстүрүү багытында көнүгүүлөр топтому талданып, алар атайын мисалдар аркылуу түшүндүрүлгөн

Окуу жылдын аягында 1-4-класстардын окуучуларынын сөз байлыгы компоненти боюнча жетишүү деңгээлине жана компетенттүүлүктөрүнө коюлуучу базалык талаптар берилген.

Аннотация. Данная статья посвящается вопросам развития речи учащихся начальных классов. В ней анализируются упражнения на развития речи, свободное интерпретация текста, свободный пересказ своими словами, на развития литературного мышления, они разъясняются через специальные примеры.

К концу учебного года даются базовые требования на компетентностям и по уровням речевых компонентов учащихся 1-4 классов.

Abstract: This article is dedicated to questions of speech development of primary school pupils in literary reading. The exercises on speech development, a free interpretation of the text, a free retelling in own words, on the development of literary thinking are discussed they are explained through a special examples.

By the end of the school year there are given the basic requirements for the competencies and the levels of speech components in grades 1-4.

Түйүндүү сөздөр: окуу, адабий окуу, адабий билим, окуу ишмердүүлүгү, сөз байлыгы, кеп маданияты, көнүгүүлөр системасы

Ключевые слова: чтение, литературное чтение, литературное знание, читательская деятельность, словарный запас, культура речи, система упражнений.

Key words: reading, literary reading, literary knowledge, reading activity, vocabulary, the culture of speech, system of examples

Башталгыч класстарда окуучулардын кебин өстүрүүгө, ошону менен бирге, китеп

окуу ишмердүүлүгүн түптөөгө арналган бирден-бир окуу предмети Адабий окуу болуп саналат.

Адабий окуу предметин окутуунун максаты – кенже мектеп окуучусунун адабий билимин түптөө, окурмандык ишмердүүлүккө багыттоо, эне тилинде кебин өстүрүү, сөздүк корун көбөйтүү менен жазуу-оозеки байланыштуу кеби менен кеп маданиятын өстүрүү, ошону менен бирге, көркөм ойлоо жөндөмдүүлүгүн калыптандыруу болуп саналат.

Аталган предметти өз максатына жетерлик деңгээлде уюштуруу, сабакты талаптагыдай жүргүзүү үчүн анын окуу китеби менен иштөөгө карата мугалимдер үчүн методикалык колдонмо жана кошумча дидактикалык материалдары керек. Окуучунун эне тилинде кебин өстүрүүгө жетишүү мугалимдин чыгармачылык менен иштөөсүн, түрдүү булактардан изденүүсүн жана педагогикалык чеберчилигин талап кылат.

«Адабий окуу» китеби балдарга алгач ирет көркөм чыгарма, анын адабий табияты, ыр аңгеме, жомок, алардын маани-маңызы, түзүлүшү тууралуу маалымат берер каражат экени белгилүү. Андан көркөм чыгарманын эстетикалык тарбиялык табиятын да алгач ирет түшүнүп кабыл алышат. Атап айтканда, ырдын түзүлүшүн таанып-билишет, андагы ойду түшүнүшөт, көркөм, сезимдүү окуганга машыгышат. Аңгемеден эмне ой айтыларын андашат, каармандарынын мүнөзүн, алар аркылуу адамдардын ар түрдүү мүнөзүн, сапаттарын, оң-терс жоруктарын баамдашат. Жомоктордун табиятын да биринчи ирет иликтенет, алардын аңгемеден айырмасын, эмне менен башталып, эмне менен бүтүшүн,

жомоктогу образдарды, адамдардын кыял-жоруктарын билишет.

Мындан сырткары, элибиздин макал-лакаптарын андагы түз же каймана айтылган ойлорду, алардын тарбиялык таасирин талдап үйрөнүшөт. Табышмактардагы катылган ойлорду табышат, жаңылмачтарды окуп-айтып, тилдерин жатыктырып, көркөм сүйлөөгө аракеттенишет.

«Адабий окуудагы» дагы бир маанилүү нерсе балдар элибиздин көркөм дөөлөттөрүнөн жана ата-мекендик жазуучу-акындарбыздын чыгармаларынан башка да, дүйнөнүн мыкты жазуучуларынын балдар үчүн жазган аңгеме-жомокторунан да эне тилинде маалымат ала алышат.

Баарыдан мурда бул китеп аркылуу балдардын сөздүк корун байытуу, байланыштуу кебин өстүрүү, сүйлөө маданиятына үйрөтүү, окуу техникасын өрчүтүү, ж.б. түрдүү жумуштарды жүргүзүү мүмкүнчүлүгү бар.

Окуучунун эне тилинде кебин өстүрүү адабий окуу предметин окутуунун негизги милдеттеринин бири болуп саналат [5, 5-б.]. Мында китепте берилген көркөм тексттерди окуу менен, окуучулардын эне тилиндеги кеби өнүгөт, сөздүк кору байыйт, чыгармадагы окуяларды өз сөзү менен баяндап, сүрөттөп жана ой жүгүртүп айтып берүү менен, адабий ой жүгүртүүсүнө негиз болот.

Башталгыч класстардын окуучуларынын окуу боюнча жылдын аягындагы жетишүү деңгээлине жана компетенттүүлүктөрүнө коюлуучу талаптарында сөз байлыгы компоненти боюнча [3, 12-13-бб.] төмөнкүлөр белгиленген:

Сөз байлыгы			
1-класс	2-класс	3-класс	4-класс
1. Жашоо-турмушу (үй-бүлөсү, достору, оюнчуктар жаныбарлар, мектеп) менен байланышкан материалдардагы сөздөрдүн маанисин айта алат.	1. Өтүлгөн материалдардагы сөздөрдүн маанисин түшүндүрө алат.	1. Сөздөрдүн маанисин туура колдонуп сүйлөм түзө алат.	1. Сөздөрдү ылайык кебинде колдонот.

2. Мааниси карама-каршы болгон айрым сөздөрдү айтат (мисалы: чоң-кичине, ачуу-таттуу ж.б.).	2. Тексттен маанилери карама-каршы айрым сөздөрдү таба алат.	2. Маанилери карама-каршы сөздөрдү пайдаланып сүйлөм түзөт.	2. Мааниси карама-каршы болгон сөздөрдү кебинде пайдалана алат.
3. Маанилери окшош айрым сөздөрдү айтат (мисалы: бөрү-карышкыр, эне-апа ж.б.).	3. Өтүлгөн материалдардан маанилери окшош сөздөрдү таба алат.	3. Маанилери окшош сөздөрдү кебинде колдоно алат.	3. Ылайыгына жараша маанилери окшош сөздөр менен алмаштыра алат.
	4. Айтылышы жана жазылышы бирдей, бирок мааниси ар башка болгон сөздөрдү айта алат (мисалы: ат. 1. ат – адамдын ысымы, 2. ат – жылкы, 3. ат – мээлеп атуу ж.б.).	4. Айтылышы жана жазылышы бирдей, бирок мааниси ар башка болгон сөздөрдүн маанилерин контекстке жараша түшүндүрө алат.	4. Айтылышы жана жазылышы бирдей, бирок мааниси ар башка болгон сөздөрдү маанисине ылайык кебинде колдоно алат.
4. Өзүнүн жашоо-турмушу менен байланышкан сөздөрдү кебинде туура колдонот.	5. Өтүлгөн материалдардагы жаңы сөздөрдү кебинде колдонот.	5. Өтүлгөн материалдардагы жаңы сөздөрдү кебинде колдонот.	5. Өтүлгөн материалдардагы жаңы сөздөрдү кебинде колдонот.
5. Жекелик жана көптүк түрдөгү сөздөрдү айырмалай алат.	6. Жекелик жана көптүк түрдөгү сөздөрдү туура айтат.	6. Жекелик жана көптүк түрдөгү сөздөрдү кебинде туура колдонот.	6. Текст жаратууда жекелик жана көптүк түрдөгү сөздөрдү туура колдоно алат.
	7. Образдуу сөздөрдү тексттен таба алат.	7. Өтүлгөн тексттеги айрым образдуу сөздөрдү кебинде колдоно алат.	7. Өтүлгөн тексттеги образдуу сөздөрдү кебинде колдоно алат.
6. Айрым макалдарды айта алат.	8. Айрым макалдардын маанисин тексттин мазмунуна жараша түшүндүрө алат.	8. Айрым макалдардын маанисин талдай алат.	8. Айрым макалдарды маанилерине ылайык кебинде колдоно алат.
7. Зат, буюм, нерселерди аталыштарына, өңүтүсүнө ж.б. жараша сүрөттөн таап көрсөтө алат.	9. Сүрөт эмне тууралуу экендигин айта алат.	9. Сүрөттүн фрагменттерин баяндап айтат.	9. Сүрөттөн көргөнүн баяндап айта алат.
8. Сүрөттөн көргөн нерселерин атайт.	10. Сүрөткө карата берилген суроолорго жооп бере алат.	10. Сүрөткө карата суроолорду түзө алат.	10. Сүрөттөн көргөндөрүн баяндап текст түзө алат.
	11. Тааныш эмес сөздүн маанисин башка булактардан алат (окуу	11. Тааныш эмес сөздүн маанисин башка булактардан алат (мугалимден	11. Тааныш эмес сөздүн маанисин башка булактардан алат (мугалимден

	китебиндеги сөздүктү колдонот, мугалимден сурайт).	сурайт, китебиндеги сөздүктү колдонот, башка балдардан сурайт).	окуу	сурайт, китебиндеги сөздүктү колдонот, башка балдардан сурайт, кошумча сөздүктөрдөн карайт).
--	--	---	------	--

Жогоруда белгиленген базалык талаптарды аткаруу үчүн адабий окуу сабагында мугалим менен окуучулардын ортосунда кандай иш-аракеттер жүргүзүлүүгө тийиш? Дегеле, башталгыч класстардын окуучуларынын сөз байлыгын өстүрүү үчүн кандай көнүгүүлөр аткарылат? Эмесе, ушул багытта сөз кылып көрөлү.

Окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүнүн жолдоруна ылайык төмөнкү көнүгүүлөр топтому менен иштөө жакшы натыйжа берерин белгилөөгө болот:

1. Чаташкан логикалык чынжырлар.

Мугалим чыгармага тиешелүү кайсы бир сүйлөмдү, же абзацты кагаз тасмаларына жазып алат да, аны бир нече бөлүктөргө бөлүп коет. Окуучулар логикалык бир бүтүндүктү сактап, аны топтоштурууга тийиш. Мында балдар ар бир сөздүн маанисин туура түшүнүү менен, аларды сүйлөмдөгү, же абзацтагы катар орду боюнча жайгаштырышат.

2. Макалдарды толуктоо. Өтүлгөн темага байланыштуу бир нече макалдарды алып, алардын баштапкы, же акыркы бөлүгүн гана жазып коюп, калган бөлүгүн табуу тапшырмасы берилет. Мында макалдын жашырылган бөлүгүн туура табуу менен бирге, анын маанисин чечмелөө да баланын сөз байлыгын өстүрүүгө жардам берет. *Мисалы: Бата менен эл көгөрөт, ... (жамгыр менен жер көгөрөт), же болбосо .... (Жакшы кыз жакадагы кундуз), жакшы жигит көктөгү жылдыз ж.б.д.у.с.*

3. Сүйлөмдөрдү толуктоо.

Карточкаларда сүйлөмдөгү айрым сөздөр атайын калтырылып берилет. Окуучулар сүйлөмдүн маанисине ылайык тиешелүү сөздөрдү табууга тийиш. Мугалим кашаанын ичине атайын бир нече сөздөрдүн тизмесин берип коюшу мүмкүн. Сүйлөмдөгү калтырылган сөздү туура табуу менен бирге, анын маанисин чечмелеп берүү да баланын ой жүгүртүүсүн жана сөз байлыгын өстүрүүгө түрткү болот. *Мисалы: Түндүк менен керегени бириктирүүчү чабак жыгачтарды ... дешет*

(бакан, уук, ача жыгач, чий). Боз үйдүн уук бекитилүүчү, таяныч жыгач жасалгасы ... делинет (кырчоо, бакан, түндүк, кереге) [6, 14-б.]

4. Уйкаштыктарды табуу. Адабий окуу, Класстан тышкары окуу китептеринде уйкаштыктарга тиешелүү бир нече чыгармалар топтому берилген. Мектеп практикасында айрым мугалимдер бул чыгармаларды тек гана жаттатуу менен чектелишерин белгилешет. Ыр түрүндөгү чыгармадан уйкаштыктарды табуу менен бирге, окуучуга өз алдынча дагы башка уйкаштыктарды табуу тапшырмасын берүү, алардын маанисин түшүндүрүү тапшырмасы сөз байлыгын өстүрүүдө абдан маанилүү. Мисалы, акын Ы.Кадыровдун сөздүк ырын карап көрөлү:

Байыркы мезгил – **алмустак**,

Бал татыган – **балмуздак**.

Семичкенин кабыгы – **бөчөк**,

Сайманын бир аты – **көчөт**.

Куштун тырмагы – **текөөр**,

Конокко эт тарткыч – **бөкөөл** ж.б. [4, 15-б.]

5. Сөздүк-табышмактар.

Бул чыгармалар балдардын ой жүгүртүүсүн, сөз тапкычтыгын гана өстүрбөстөн, табылган сөздүн маанисин түшүнүп, сөздүк запасын кеңейтүүгө да өбөлгө түзөт. Албетте, бул максат мугалимдин багыт берүүсү, жетекчилиги астында ишке ашат. Адабий окуу китебинде бул багытта бир нече чыгармалар берилген. Айрымдарына көңүл бөлүп көрөлү:

Суюк болсо **.уу**,

Ысытса **.уу**,

Чурулдаса **.уу**,

Кол чабылса **.уу**,

Учса **.уу**,

Көтөрсөн **.уу**. (суу, буу, чуу, дуу, куу, туу)

Же болбосо,

Карышкырдан кичине,

Анын аты **ч.** болот.

Атчан адам эгерде,

Аттан түшсө ж. болот. (чөө, төө) ж.б. [2, 131-б.].

6. Сөз куроо. Мында балдар бир сөзгө мүчөлөрдү жалгоо, же бир сөз менен экинчи сөздү айкалыштыруу, же аралашкан ариптерден бир нече сөздөрдү куроо менен жаңы маанидеги сөздөрдү табышат, алардын маанилерин түшүндүрүп беришет. Мисалы:

БУЛга кошсом **БУЛ**ду,
Болуп чыкты **БУЛ****БУЛ**.

Б ордуна **Д**ны койсоң,

Кадимки эле **ДУЛДУЛ**. (А. Кыдыров) [1, 81-б.].

же

“**Төртөө**” деген жазуунун

Тапсаң сыры ачылар.

Кичинекей бул сөздө

Үч нерсенин аты бар. (*төрт, өрт, төө*) ж.б.

(Т. Самудинов) [4, 87-б.].

7. Сөз оюндары. Өз оюндары аркылуу окуучуларды тапкычтыкка, ой жүгүртүүгө, кебин өстүрүүгө толук мүмкүнчүлүктөр бар. Мындай чыгармаларга логогрифтер, метаграммалар, шарадалар, анаграммалар жана акро ырлар кирет.

Мугалим сабакта бул сөз оюнунун шартын балдарга так, жеткиликтүү түшүндүрүп, багыт берүүсү зарыл. Мисалы, анаграммада, адегенде, табышмакталган сөздү таап, андан кийин ал сөздөгү айрым тамгалардын ордун алмаштыруудан жаңы сөздү алынат. *Мисалы:*

Качырата кар басып,

Кыш мезгилде киесиң.

Алмаштырсаң тамгасын

Өкүнүчтү билесиң. ж.б. (*өтүк, өкүт*) [2, 129-б.].

8. Сөздүк менен иштөө. Бул иш-аракет ар бир сабак сайын жүргүзүлүүгө тийиш. Жаңы чыгарманы өтүүдө балдар үчүн бейтааныш болгон сөздөрдүн маанисин түздөн-түз, текст менен таанышкан соң, контексттин ичинде чечмелөө зарыл. Сөздүктөр ар бир чыгарманын соңунда берилген. Мугалим ыңгайына жараша алардын маанисин балдардын эсине салып, кебинде колдонууга түрткү берип турат. *Мисалы:* керки-чот – устанын куралдары, чокой – жылуу кийиз өтүк, мансапкор – атак-даңкка умтулган, маанай – көңүл ж.б.

9. Мааниси окшош, же тескерисинче мааниси каршы сөздөрдү табуу. Мында окуучуга үлгү катары айрым сөздөрдүн окшош же каршы маанилери берилет. Ал эми бала калган сөздөрдүн окшош, же каршы маанилерин өзү табууга тийиш. Орунсуз кайталоолордон качуу максатында да кара сөз түрүндө жазылган чыгармалардагы айрым сөздөрдүн окшош маанилерин табуу тапшырмасын берүү да жакшы натыйжа берет. *Мисалы:*

Мааниси окшош сөздөр[^]

Аштык – эгин,

Жалган - ...

Жашык – ыйлаак,

Сый – ...,

Шам – чырак,

Алыс - ...

Мааниси каршы сөздөр[^]

Уста – чоркок,

Эр жүрөк - ...

Арык – семиз,

Жалкы - ...

Сараң – март,

Жаш - ... [1, 82-83-бб.].

10. Сүрөт менен иштөө (предметтик жана кырдаалдык сүрөттөр). Мында сүрөттө берилген ар бир предметтин атын туура атоо менен бирге, аларды катыштырып сөз айкаштарын, сүйлөмдөрдү, айрым учурларда чакан текст түздүрүү зарыл. Ал эми кырдаалдык сүрөттөр аркылуу сүрөттөө, баяндоо же ой жүгүртүү мүнөзүндөгү тексттерди түздүрүүгө болот. Бул болсо, баланын ар бир аракетин колдоо менен багыт берип, өздүк чыгармасын жаратууга өбөлгө түзөт.

11. Образдуу сөздөрдү таба алуу, колдоно алуу. Мугалим окуучулар менен биргеликте тексттерден көркөм, образдуу сөздөрдү таап, алардын маанилерин талдап-чечмелеп, оозеки жана жазуу кебинде колдонууга багыт берет. Мисалы: *Акбалта аксакал менен акылман Чыйырды алысты ойлошуп, Орозду чоң атасы сыяктуу Манас да эл-жерин коргой турган көк жал шер болоруна, арстандай түрү бар, ажыдаардай сүрү бар баатыр экенинине ичтеринен кудуңдашып, анын келечегине зор ишеним менен карашат.* (С. Байгазиев) [2, 52-б.].

12. Чыгармалардагы окуяны өз алдынча чыгармачылык менен улантуу. Окуучулардын ой жүгүртүүсүн,

чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн өстүрүү максатында чыгарманын окуясын чыгармачылык менен өз алдынча өзгөртүп жыйынтыктоого, каармандардын иш-аракеттерин өзгөртүп түзүүгө мугалим тарабынан багыт берилет. Мында: “Сен бул каармандын ордунда болсоң кандай кылат элең?”, “Окуянын аягы кандай аяктайт деп ойлойсуң?”, “Сен кандай аякташын каалайт элең?” ж.б. суроолорго ылайык өзүнүн чыгармасын жаратат ж.б.

Ар бир үйрөнүлүп жаткан сөз, сөз айкашы, сөз берметтери баланын оозеки жана жазуу кебинде үч жолудан кем эмес (андан көп ирет болсо, дагы жакшы!) колдонулууга тийиш. Жаңы үйрөнүп жаткан сөздү бала, биринчиден, туура айтууга, экинчиден, ал сөздүн маанисин түшүнүүгө, үчүнчүдөн, жаңы сөздүн маанисин контексттин ичинде түшүнүүгө, төртүнчүдөн, жаңы сөздү катыштырып сөз айкаштарын, сүйлөмдөрдү түзө алууга, бешинчиден, ага маанилеш сөздөрдү, же тескерисинче, мааниси карама-каршы келген сөздөрдү таба алууга ж.б. жетишсе – бул да баланын сөз байлыгын өстүрүүгө, кеп маданиятын калыптандырууга негизги өбөлгө болорун белгилөөгө болот.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Абдухамидова Б.А., Рысбаев С.К., Ибраимова К. Адабий окуу. 2-класс. – Бишкек: “Принтэкспресс”, 2013.
2. Абдухамидова Б.А., Рысбаев С.К., Ибраимова К. Адабий окуу. 3-класс. – Бишкек: “Полиграфбумресурсы”, 2014-ж.
3. «Башталгыч класстардагы окууга коюлуучу базалык талаптар» / Түзүүчүлөр Токтомаматов А.Д. ж.б.), ЮСАИД, «Бирге окуйбуз» долбоору. – Бишкек, 2014-ж.
4. Класстан тышкаркы окуу “Дил азык”. 1-класс / Түзүүчүлөр Рысбаев С.К. ж.б.
5. «Окуп-үйрөнүүдөн күтүлүүчү натыйжалар» Адабий окуу. 1-4-кл. / Түзүүчүлөр: Рысбаев С.К. ж.б. ЮСАИД, «Сапаттуу билим» долбоору. – Бишкек.
6. Рысбаев С.К. ж.б. Адабий окуу. 4-класс. – Бишкек: “KIRLand”, 2015.

*Рецензент: п.ид., профессор
Асинова Н.А.*

*Ажибаева Айнура Жакшымбековна
кандидат педагогических наук, доцент
Таласский государственный университет*

**ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ
ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ В ПРОЦЕССЕ
ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ РАБОТЫ**

*Ажибаева Айнура Жакшымбековна
педагогика илимдеринин кандидаты, доцент
Талас мамлекеттик университети*

**ЭКСПЕРИМЕНТАЛДЫК ИШ ПРОЦЕССИНДЕ БАШТАЛГЫЧ
КЛАССТЫН МУГАЛИМДЕРИН ДАЯРДОО САПАТЫН ЖӨНГӨ
САЛУУ МАСЕЛЕЛЕРИ**

*Azhibaeva Ainura Zhakshymbekovna
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Talas State University*

**ISSUES OF IMPROVING THE QUALITY MANAGEMENT OF TRAINING
PRIMARY SCHOOL TEACHERS IN THE PROCESS
OF EXPERIMENTAL WORK**

Аннотация: В статье описана экспериментальная работа по управлению качеством подготовки учителей начальной школы. Показан механизм реализации педагогических условий эффективности данного процесса. Отмечена роль диагностических методик в определении результативности проделанной экспериментальной работы.

Аннотация: Макалада башталгыч класстын мугалимдерин даярдоо сапатын башкаруудагы эксперименталдык иш каралган. Бул процесстин педагогикалык шарттарын ишке ашырууда эффективдүү механизмдери көрсөтүлгөн. Жүргүзүлгөн эксперименталдык иштин жыйынтыгын көрсөтүүдө диагностикалык методикалардын ролу белгиленген.

Annotation: The article describes the experimental work on the quality management of the training of primary school teachers. The mechanism of realization of the pedagogical conditions of the effectiveness of this process is shown. The role of diagnostic methods in

determining the effectiveness of the experimental work.

Ключевые слова: управление, качество подготовки, эксперимент, педагогические условия, диагностические методики.

Түйүндүү түшүнүктөр: башкаруу, билим берүү сапаты, эксперимент, педагогикалык шарттар, диагностикалык методдор.

Key words: management, quality of preparation, experiment, pedagogical conditions, diagnostic methods.

Управление качеством подготовки учителей начальной школы – сложное и многоаспектное явление. Под управлением понимается функция организованных систем различной природы, в том числе и социальной, обеспечивающая сохранение их структуры, поддержание определённого или перевод в другое состояние в соответствии с объективными закономерностями существования данной системы, реализацией программы или сознательно поставленной

целью [1, с.155]. Каждый вуз, в рамках своих полномочий должен управлять данным процессом, чтобы получить соответствующий духу времени образовательный результат.

В данном аспекте были определены и экспериментально проверены педагогические условия управления качеством подготовки учителей начальной школы.

В эксперименте приняли участие студенты Кыргызского государственного университета им. И.Арабаева и Таласского государственного университета.

Первое из них – это управление качеством учебно-методического обеспечения подготовки учителей начальной школы путём разработки, апробации и внедрения учебно-методических материалов, адекватных задачам управления качеством данной подготовки, совершенствования их содержательной и технологической составляющей.

В нашем эксперименте была проведена следующая работа.

Был разработан учебно-методический комплекс по направлению педагогика, представляющий собой систему взаимосвязанных и взаимодополняющих средств обучения, проектируемых в соответствии с программами и выбранными линиями обучения и достаточных для реализации целей и содержания соответствующего государственного образовательного стандарта.

В рамках УМК были разработаны: учебно-методическое пособие «Обучение и воспитание в начальной школе», рабочие тетради, учебно-практические материалы, методические разработки (например, методическая разработка «Проектирование учебного занятия в начальной школе»). Студентам был также предложен факультативный спецкурс (Управление качеством образования) в количестве 60 часов. На основе Государственного образовательного стандарта была разработана «Образовательная программа высшего профессионального образования», направление подготовки «Педагогическое образование», профиль подготовки

«Начальное образование», квалификация «бакалавр».

В рамках учебно-методического обеспечения управления качеством подготовки учителей начальной школы была усилена технологическая составляющая учебного процесса в вузе. В эксперименте применялись технологии, обеспечивающие связь обучения студентов с будущей профессионально-педагогической деятельностью (технологии контекстного обучения, технологии модульного обучения, технологии обучения в сотрудничестве и др.).

Современный ресурс учебно-методического обеспечения позволил применить в нашем эксперименте информационные технологии. Необходимость использования информационных технологий в учебно-методическом плане учебного процесса потребовала разработки и внедрения современных технических средств обучения (видео-аудио записи, компьютерные обучающие системы и др.) Перспективным направлением повышения качества подготовки учителей начальных классов стало применение преподавателями своего курса для системы очного и дистанционного обучения и практическое освоение ими технологий.

Следующим педагогическим условием управления качеством подготовки учителей начальной школы являлось научно-методическое обеспечение данного процесса путём активного включения преподавательского корпуса в научно-исследовательскую деятельность и путём организации повышения их квалификации.

Важнейшим условием управления качеством подготовки учителей начальной школы является организационно-методическое обеспечение данного процесса путём совершенствования работы методических советов подразделений вуза и налаживания обратной связи с выпускниками.

В рамках управления качеством организационно-методического обеспечения проводились организованные нами инструктивно-методические занятия. Они проходили по наиболее важным и сложным

темам учебной программы с целью глубины проработки наиболее сложных учебных вопросов, определения методики организации и проведения занятий, а также освоения и применения современных образовательных технологий.

В нашем эксперименте большое значение имело управление качеством результата проводимой экспериментальной работы.

Было выявлено, что управление качеством подготовки учителей начальной школы представляет собой довольно сложную систему, в которую включены все подразделения современного вуза. В управленческом поле современного вуза системный характер данного процесса проявляется в системе управления коллективом через коллектив и характеризуется взаимодействием и взаимообусловленностью.

Результативность функционирования данной системы в нашем эксперименте определялась путём применения ряда диагностических методик. Используя ряд диагностических методик, мы получили определённые данные, позволяющие говорить об эффективности проведённой

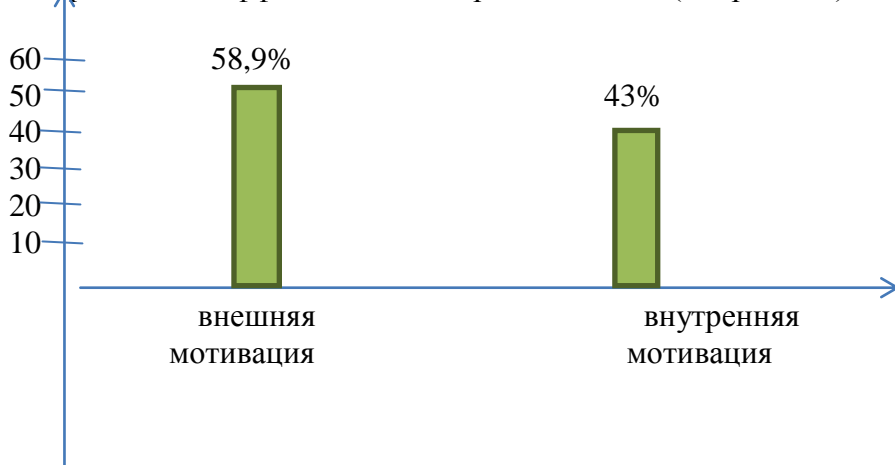
экспериментальной работы по управлению качеством подготовки педагогических кадров. Результат – профессиональная компетентность учителя начальных классов.

Данный результат и управление его качеством представляют собой качество знаний и качество компетенций. Качество знаний как степень обученности студентов определялось по методике В.П.Симонова [1, с.155].

Используя данную методику, мы получили следующие результаты. На констатирующем этапе эксперимента (нулевой срез) степень обученности студентов была равна 4,6 балла, а после эксперимента (итоговый срез) степень обученности стала составлять 6,2 балла. Налицо динамика качества знаний.

Нами использовалась также «Методика мотивации профессиональной деятельности». При этом упор делался на развитие внутренней мотивации студентов как будущих учителей начальной школы.

Анализируя внутреннюю и внешнюю мотивацию, мы пришли к выводу, что на констатирующем этапе эксперимента в основном преобладала внешняя мотивация (см. рис 1.1.)

Рис.1.1. Соотнесённость внутренней и внешней мотивации профессиональной деятельности (констатирующий этап).

Из рисунка видно процентное соотношение внутренней и внешней мотивации. Количество студентов с внешней мотивацией на 15,9% больше, чем с внутренней.

Налицо преобладание студентов с внутренней мотивацией профессиональной деятельности учителя начальных классов.

Предложенная нами структура профессиональной компетентности будущего учителя начальной школы как показателя качества его подготовки предполагала диагностику не только мотивационного, но и когнитивного компонента.

Для оценки эффективности студентов на «входе» и «выходе» эксперимента была использована методика диагностики степени обученности студентов.

Измерение фактической эффективности учебной деятельности студентов, обучающихся на «5» (от 84 до 100 баллов по модульно-рейтинговой системе) возросло с 36 до 51 человека, на «4» с 49 до 112 человек, а количество обучающихся на «удовлетворительно» снизилось с 315 человек до 237 студентов. Таким образом, степень обученности студентов стала 0,76 по сравнению с 0,61 на начало эксперимента.

Таким образом, в результате управленческих решений по реализации модели управления качеством подготовки учителей начальной школы повысился уровень профессиональной компетентности испытуемых. Для конкретизации данных общих положений мы диагностировали также некоторые определенные

компетенции, в частности, коммуникативные и организаторские.

Используя методику оценки коммуникативных и организаторских компетенций (В.Синявский, Б.А.Федоршин), мы высчитали величину оценочного коэффициента (К) сформированности коммуникативных и организаторских компетенций будущих учителей начальной школы. Путем получения среднего арифметического были получены следующие результаты.

Коммуникативные компетенции:

Оценочный коэффициент на нулевом срезе равнялся 0,56

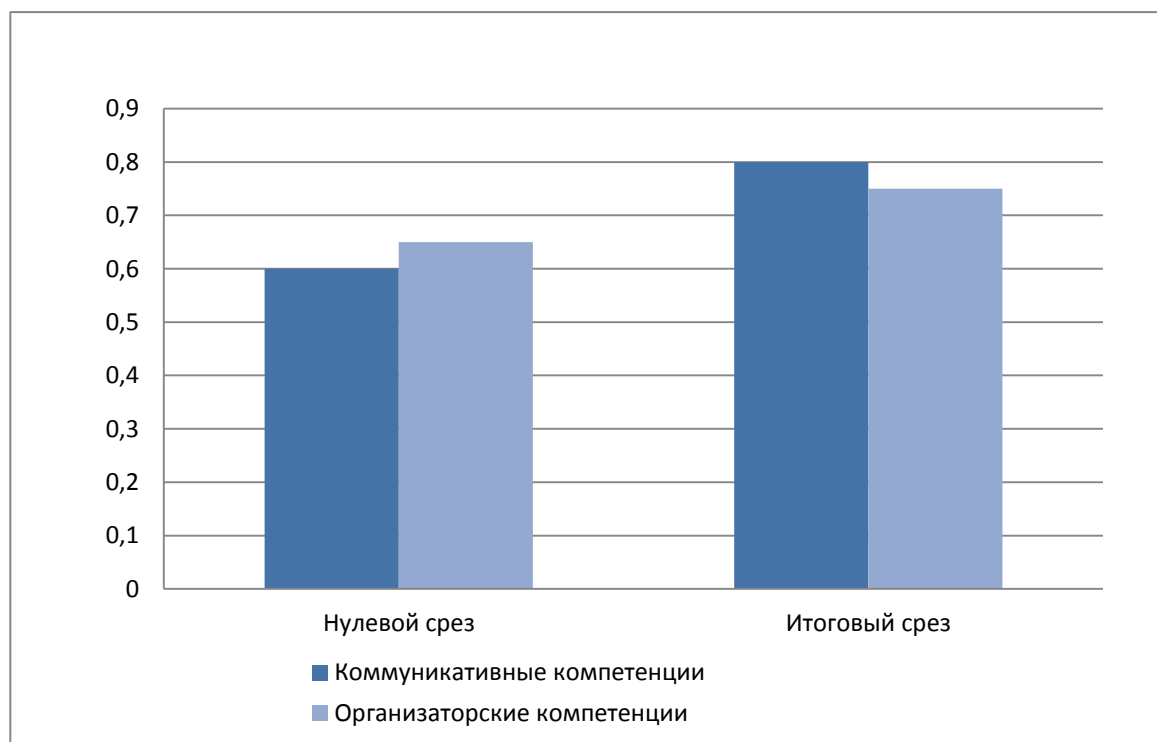
Итоговый срез показал $K=0,74$

Организаторские компетенции:

Нулевой срез $K=0,65$.

По окончании эксперимента К стал равен 0,73.

Графически данные позиции можно изобразить следующим образом:

Рис. 1.2. –Уровень сформированности коммуникативных и организаторских компетенций

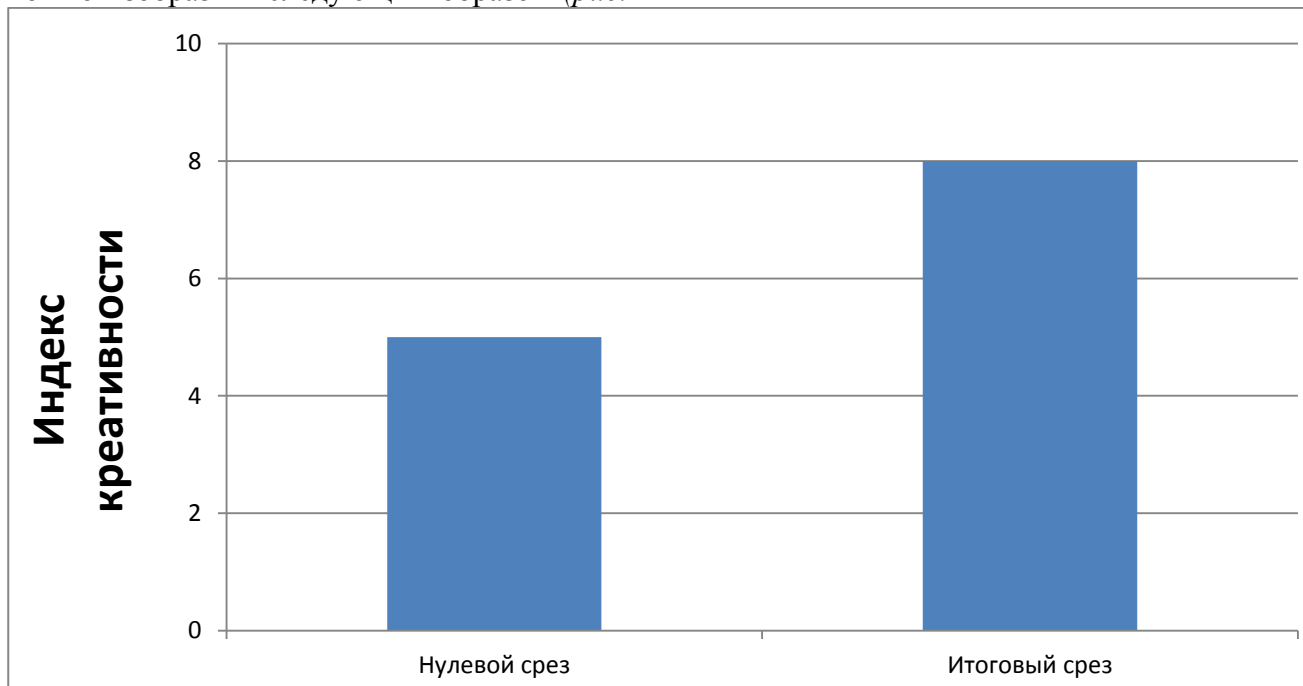
Налицо динамика сформированности компетенций.

Учитывая творческий характер деятельности педагога начальной школы, мы диагностировали также уровень креативности студентов и нами был применен тест креативности Э.Торренса (в

адаптационной версии А.Н.Воронина). Нулевой и итоговый срез показывали следующие результаты.

Если до начала эксперимента индекс креативности составлял 0,48, то после проведения эксперимента индекс креативности составил 0,76.

Графически данный показатель 1.3.) можно изобразить следующим образом (рис.

Рис. 1.3. –Индекс креативности до и после эксперимента.

В качестве результата эксперимента и конец эксперимента была предложена мы рассматривали также методическую анкета, характеризующая методическую подготовку выпускников. подготовленность будущих учителей

С этой целью были созданы фокус- группы (преподаватели - 25 человек, студенты – 110 человек), которым на начало Нулевой срез показал следующие результаты:

Таблица 1.1. –Уровень методической подготовки студентов до эксперимента

	Высший	Средний	Низкий
Студенты	9%	23,6%	67,4%
Преподаватели	–	44%	56%

Из таблицы видно, что основная масса студентов и преподавателей считают, что методическая подготовка выпускников находится на низком уровне. Несколько иная картина выглядела после эксперимента.

Таблица 2.2. –Уровень методической подготовки студентов после эксперимента

	Высший	Средний	Низкий
Студенты	11,3%	26,7%	62%
Преподаватели	7,8%	48,1%	44,1%

Сравнение двух результатов, отраженных в таблицах, показывает результативность проводимой работы и правильность управленческих решений. подготовки будущих учителей начальных классов, которая наблюдалась в экспериментальной группе, что позволяет заключить об эффективности разработанных нами условий, способствующих эффективному управлению качеством

Таким образом, результаты формирующего эксперимента позволяют сделать вывод о позитивной динамике по уровням сформированности методической подготовки учителей начальных классов.

Литература:

1. Педагогический словарь: учеб. пособие для студ. высш. Учеб. заведений / В.И. Загвязинский, А.Ф. Закирова, Т.А. Строкова и др.; Под ред. В.И. Загвязинского, А.Ф. Закировой. - М.: Издательский центр «Академия», 2008. - 352 с.
2. Симонов В.П. Диагностика личности и профессионального мастерства преподавателя. Учебное пособие для студентов педвузов, учителей и слушателей ФПК. - М.: Международная педагогическая академия., 1995. - 192 с.

*Рецензент: к.п.н., доцент,
Усенко Л.В.*

*Куйкеева Кайрылбубу Сагынбековна
Кыргыз билим берүү академиясынын
Илимий кызматкери*

**КЛЕТТИН ОКУУ КИТЕБИНДЕ “КРЕСТҮҮЛӨР ЖОРТУУЛУНДА” ТАРЫХИЙ
ЖАНА СОЦИАЛДЫК САЯСИЙ АСПЕКТЕРИНИН ЧАГЫЛДЫРЫШЫ”**

*Куйкеева Кайрылбубу Сагынбековна
научный сотрудник
Кыргызской академии образования.*

**ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ, СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ
“КРЕСТОВЫХ ПОХОДОВ” В УЧЕБНИКЕ Э. В. КЛЕТТА.**

*Kuikееva Kairylbyby Sagynbekovna
Researcher of the
Kyrgyz Academy of Education.*

**REFLECTION OF THE HISTORICAL, SOCIAL AND POLITICAL ASPECTS OF THE
"CRUSADES" IN THE BOOK OF E. V. KLETT**

Аннотация: Бул макалада “Крестүүлөр жортуулундагы мисалында согуштардын негизги мотивдери, ролу жана кесепеттери ачылып берилет. Автор өз изилдөөлөрүндө XII-XIII кылымдагы Европалык өлкөлөрүндөгү турмуштагы “Кресттик жортуулдун ордуна жана анын коомдогу диний көз караш менен байланышын өзгөчө көрсөтөт. Изилдөөдө түрдүү крестүүлөр жортуулдарын салыштыруу ыкмалар жана алардын жалпылыктарын мыйзам ченемдүүлүгүн тактоо методдору колдонулду.

Аннотация: В данной статье на примере крестовых походов раскрываются основные мотивы, роль и последствия войн. Автор в своих исследованиях особо выделяет значимость “крестовых походов” в жизни европейских стран в XI-XII веках, указывает на связи с религиозными взглядами в обществе. При исследовании использовались методы сопоставления различных крестовых походов и установление их общности и закономерностей.

Annotation: In this article, the example of the Crusades reveals the main motives, the role and consequences of wars. The author emphasizes in his studies the significance of the "crusades" in the life of European countries in the 11th-12th centuries of the last century and his connection with religious views in society. During the research, the methods of comparing various crusades and establishing their generality and regularities were used.

Түйүндүү түшүнүктөр: крестүүлөр жортуулу, дин, рыцардык сословие

Ключевые понятия: крестовые походы, религия, рыцарские сословия

Keywords: crusades, religion, knightly estates

Изучая написанные учебники по истории мы сталкиваемся с проблемой объективизма и субъективизма описания, интерпретации истории в обществе. Несомненно наши Отечественные учебники отличаются содержанием, стилем, подачей и т. д от зарубежных изданий. И зачастую

изучая исторические учебно-методическую литературу мы задаем вопрос, а где достоверность истории? И почему же одни и те же события разнообразны в написании и достоверности? На основании этих вопросов мы постараемся дать некоторые разъяснения. Если рассматривать историю с начала интерпретируя то, то пожалуй корневой системой послужат подходы к изучению истории. Устаревшему на сегодняшний день формационному подходу пришел цивилизационный в написании и изучении всеобщей истории. На Западе давным давно историки отказались от формационного подхода в пользу цивилизационного, а мы только пришли к этому. По крайней мере это тоже в свою очередь прогресс, который начал набирать обороты перенимая опыт Западных специалистов.

Целью исследования является изучение учебно-методической литературы Западной Европы раскрываематику крестовых походов во всеобщей истории его значение и место в истории средних веков, рассмотреть эти события с точки зрения микроистории и макроэстории.

Задачей исследования является изучение крестовых походов в средневековье, а также рассмотрение истории крестовых походов в микроисторическом аспекте.

В книге немецкого историка Эрнста Верлага Клетта в заглавии “Вечная оплата крестом”, в первом подпункте, на странице 162 дается краткое описание, что: “Император Алексий I Византийский (1081-1118 г г), в ноябре 1095 года драматично звал на помощь папу Урбана II и крестоносцев. Летом 1096 года 100 000 женщин и мужчин на протяжении вечера, в затруднительном положении пошли к далекой Святой земле. Верю Византийской и союзом Иерусалима к «язычникам». Примерно в тот период Иерусалим был в руках правления ислама у сельджуков[5. 74-стр].

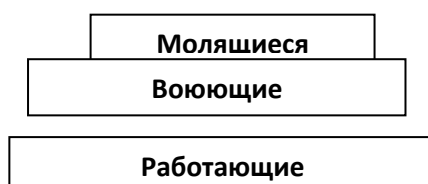
В книге Е. В. Агибаловой и Г. М. Донской на странице 133, в §16 “Крестовые походы”, в первом подпункте в заглавии

написано: “Так хочет Бог!”, затем написано, что в 1095 году на обширной равнине у французского города Клермона перед огромной толпой народа высупил с речью папа римский Урбан II. Он призывал собравшихся “опоясаться мечом” и двинуться в Палестину”. Также в учебнике упоминается, что хронисты сообщали, что речь папы неоднократно прерывалась возгласами слушателей “Так хочет Бог”[1. 133-стр].

Анализируя можно выявить хронологическое не соответствие дат, где в одном из которых говорится, что это был ноябрь 1095, а во втором источнике указано 1096 год.

Если просматривать причинно-следственные связи то, явным образом проявляется беспомощность императора Алексиса I, который был вынужден обратиться за помощью к церкви. Как нам известно, во многих исторических источниках трактуются мнения о том, что Европа в те периоды затратила все свои ресурсы и что единственным путем на тот момент было направить все свои силы на поиски новых ресурсов. Церковь все понимала, тем более вспомним иерархический строй в тот период, который всевозможно толкал людей на грабежи, когда казалось бы жизнь средневекового человека была определена иерархической лестницей [1. 92-стр].

структура общности в средневековье.

В средневековье, христианская церковь освещала занятие каждого человека, объясняя таким образом, что это является предназначением каждого человека перед Богом [1. 105-стр].

Кроме всего прочего приводится пример изречений о “Рассказах войны”, где автор книги “Исторические рассказы” Эрнст Верлаг Клетт, дает краткую характеристику анализа о войнах. В первом подпункте «**Рассказы о войне**» и «**Святая война**», описывается, что: «Война– это стэнд, отражающий убийство власти, и это отражение развязанно церковью Августина, которое оставляет впечатление. Это сопоставимо с завоеванием Рима Восточными готами в 410 году и по сути является формулой «рассказанной войны». Исламская экспансия над христианской приравняется к норманнским завоеваниям в 1059 году «Священная война», когда обороняли свои территории Италия и Сицилия.[5. 162-стр].

Также предоставляются церковные реформы в период крестовых походов, в которых согласно мирному периоду хроник говорится, что: “ В 11 веках ассоциация войны была связана с реформами папства, борьба против исламского господства, которое являлась по сути «рассказанной войной». Христиане сдерживали свои районы старой Римской империи всем народом против исламских государств Италии и Испании. Церковные реформы были направлены против мусульман. Христиане боялись потерять остальные свои территории и таким образом хотели предотвратить. В особенности по мнению Урбана II, новые функции готического периода – это идеи церкви, которые должны были стать реальностью! [4. 162-стр].

Несомненно кроме этого в исторических хрониках указываются краткие

исторические факты на подобии этих: «**Из рассказанного о влиянии Бога**» (Урбан II в 1098 г). Каждому христианскому народу он говорил: «Подумайте! Наш Бог считает дни Азиатов и тюрков. Христиане должны бороться (Европейские христиане), за свою культуру, религию, и должны бороться против тирании. С нами король Питер Арагонский и католическая церковь! [4. 92-стр].

В описании первого крестового похода говорится о недисциплинированности войск, и их продвижение на Восток. В октябре 1097 г, крестоносцы достигли Антиохии и Сирии и несмотря на то, что хотели захватить Византию еще в 1098 году. Крестоносцы заняли малые государства Италии. Византийский император чувствовал, что они хотят захватить с тыла. Предотвращая перелом в событиях, церковь, папа Урбан II, примерно после трех дней, достиг церкви Иерусалима.

После резни исламского и иудейского народа, церковь и государство приняло решение 15 июля 1099 году короновать герцога Готфрида править Иерусалимом [4. 102-стр].

У церкви появилось свое значение и местоположение в обществе, все очем они мечтали в средние века, было осуществимо благодаря Богу. Папа Урбан II, призывал крестоносцев во время войны воевать во имя Бога. В общности призывал и иудеев пойти на Восток, захватить Иерусалим у арабов. Он призывал присоединиться к крестоносцам и из западных стран, на примере норвежского короля Сигурда. Привлекая тем самым итальянцев, кенийцев, венецианцев, и всех торговцев на Западе. [5. 163-стр].

В истории крестовых походов есть и неудачные походы, которые редко описываются в истории, но историк Эрнст Верлаг Клетт решил эти “неудачные походы”, все-таки описать, назвав их в открытой форме как: «**Неудачные крестовые походы**». Рыцарив 1096 году

организовали крестовый поход, в котором присоединились люди из Северной Франции и фанатики призывов папы, с лозунгом «Враги Христа!» Руководителями этого союза была церковь, в ходе которого они крестили, призывали оставаться крещенными навсегда. С ними был император Генрих IV из Северной Италии, Венгрия. Французские рыцари в Константинополе с лозунгом «Уничтожения имущества», ссылаясь на крест хотели уничтожить всех сельджуков.[5. 215-стр].

Спорным и по сей день остается вопрос об образовании рыцарских орденов. Появляется сразу ряд вопросов таких как: А кто их спонсировал? Что их объединяло? Каковы были настоящие подлинные цели рыцарей? Что сподвигло их на такие деяния? Какова настоящая причина их продвижения на Восток? Каким образом описываются эти события в исторических сведениях в Западной Европе?

Приведенный пример из книги Э. В. Клетта: «Образование рыцарских орденов» «Монашество и госпитальеры в союзничестве с пилигримами (плохими и больными), в 1080 году, сообщая с итальянскими торговцами двинулись в Иерусалим. Вкрестовых походах участвовал и госпиталь Джона, кроме этого существовал и госпиталь «Низших». Из всех этих госпиталей была образована общность, в виде Ордена, под названием «Орден Джонатана». Начиная с 1130 года этот орден двинулся в Священное государство «Иерусалим», во имя крестового похода, преобразовываясь, таким образом, в рыцарство[5. 173-стр].

Уже в 1120 году выступая в роли шутов и пилигримов, в братстве с рыцарями и королем, мнимые храмом Соломона, со всеми членами храма, называющие себя – Храмовниками, двинулись в Иерусалим. Храмовники и рыцари Священного государства, а также горожане вышли на борьбу против своих соседей- ислама. Эти ордена были хорошо профинансированными для крестовых походов. В 1189-1190 г г, третьим орденом Священного государства стал орден Марии-госпиталь, который также двинулся в сторону Иерусалима и все эти ордена были немецкими [5. 174-стр].

На примере, чтобы оценить историю крестовых походов спустя века историки дают свою оценку этим событиям выявляя причинно-следственную связь, в виде примера в учебнике используются статьи историков. Наглядным может послужить статья историка **Николаса Жаспера**, выпущенная в 2003 году под названием: «**Значение крестовых походов в Европе**». Н. Жаспер цитирует что: “ Примерно в XI-XII в в, произошла христианская экспансия, ориентированная сознательным образом с латинского христианства, это коснулось местоположения, культуры, литературы Запада несла негатив, а также, что касается противостояния «Священного государства», то эти события конкретно имели значение лишь в Библии. Именно с Библейскими рассказами о Иерусалиме двинулись даже короли, посчитав это как за основную причину. В ходе крестовых походов пострадала культура, территории, трансферы. Встреча ислама с латинским Западом произошла как рука с рукой и имела в свою очередь политический, милитаристический успех, сопровождающий лишь коллективным завоеванием. Исходя из выше описанного раскрывается истинная причина крестовых походов, которая в истории были прикрыты разнообразными причинами (религиозными, политическими, общественными и т. д.)[4. 177-стр].

Исходя из этого можно сделать вывод, что крестовые походы окончились неудачей для Европы, сопровождаясь жертвами, ухудшением отношений с мусульманским миром и не принесли ничего кроме культурного обогащения странами Запада. Сегодня вторжение Христианского мира в дела Востока, воспринимается мусульманами также нетерпимо и всячески отторгается.

В статье историка **Майкла Миттераура «О крестовых походах»**, 2003 года, говорится, что немецкий процесс крестовых походов в средние века, представлялся из слоев дворянства и бедняков, тем самым представляя социальную динамику крестовых рассказов. Процесс крестовых походов прогрессировал и распространялся на все континенты, вот именно тогда и началась интеграция в

Европе». По мнению Майкла Миттераура именно эти события послужили интеграции в Европе [6. 177стр].

Таким образом можно констатировать, что “Крестовые походы” имели огромное значение в мировой истории повлияв на общественную и экономическую жизнь западноевропейских народов. Последствием Крестовых походов можно считать усиление власти и значения пап, как главных их зачинщиков, далее – возвышение королевской власти вследствие гибели многих феодалов, возникновение независимости городских общин, получивших, благодаря обнищанию дворянства, возможность покупать льготы у своих ленных владетелей; введение в Европе позаимствованных у восточных народов ремесел и искусств. Итогами Крестовых походов было увеличение на Западе класса свободных земледельцев, благодаря освобождению от **крепостной зависимости** участвовавших в походах крестьян. Крестовые походы содействовали успехам торговли, открыв ей новые пути на Восток; благоприятствовали развитию географических знаний; расширив сферу умственных и нравственных интересов, они обогатили поэзию новыми сюжетами. Ещё одним важным итогом Крестовых походов

было выдвижение на историческую сцену светского **рыцарского сословия**, составившего облагораживающий элемент средневековой жизни; следствием их было также возникновение и **духовно-рыцарских орденов** (Ионитов, Тамплиеров и Тевтонов), игравших немаловажную роль в истории.

Литература:

1. Агибалова Е. Донской Г. М. «История средних веков». - Издательство «Просвещение» - 2002. С
2. Брандт М. Ю. «История средних веков». - М.: Издательство Дом «Дрофа» - 2000
3. Е. В. Агибалова, Г. М. Донской. «История средних веков». - Издательство «Просвещение» - 2002. С
4. Клетт Э. В. «Исторические рассказы», за курс 5-го класса (на немецком языке). Штутгарт. - Лейпциг - 2007.
5. www.klet.de/extra;
6. www.tiepolo-wuerzburg.net.

*Рецензент: к.п.н., доцент
Иманкулов М.К.*

ТАРБИЯ ЖАНА ТААЛИМ

ВОСПИТАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ

EDUCATION AND TRAINING

*Жакшылыкова Кишимжан
кандидат педагогических наук, доцент
Лаборатория профессионального педагогического
образования
Кыргызская академия образования*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ КОНТРОЛЬ: ФУНКЦИИ И ВИДЫ

*Жакшылыкова Кишимжан
педагогика илимдеринин кандидаты, доцент
Кесиптик педагогикалык билим берүү
лабораториясы
Кыргыз билим берүү академиясы*

ПЕДАГОГИКАЛЫК КОНТРОЛДОО: ФУНКЦИЯСЫ ЖАНА ТҮРЛӨРҮ

*Zhakshylykova Kishimjan
Candidate of pedagogical sciences, docent
Laboratory of professional teacher education
Kyrgyz Academy of Education*

PEDAGOGICAL CONTROL: THE FUNCTIONS AND TYPES

Аннотация. В статье педагогический контроль в вузе рассматривается как система действий (взаимодействие) участников образовательного процесса (субъектов и объектов педагогического контроля), необходимых для осуществления процессов обучения, воспитания, профессионального и личностного развития, их соответствия спланированному уровню требований, предъявляемых квалификационными характеристиками будущих специалистов, реализуемых в образовательном процессе данного вуза.

Аннотация. Макалада иш-аракеттер системасы өз ара билим берүү процессинин катышуучуларынын (субъекттери жана объекттери педагогикалык контролдоо) жожодо каралат, процесстерди окутуу, тарбиялоо, кесиптик жана инсандык өнүгүүнү, алардын шайкештигин пландаштыруу деңгээлине талаптар коюлуучу квалификациялык мүнөздөмөсү менен келечектеги адистерди ишке ашырылуучу билим берүү процессинде ошол жожодун жүзөгө ашыруу зарыл.

Abstract. In the article pedagogical control in higher educational establishment is considered as a system of action (interaction)

participants in the educational process (subjects and objects of pedagogic control) necessary for the implementation of processes of training, education, professional and personal development their compliance with the planned requirements of the qualification characteristics of future specialists, implemented in the educational process of this institution.

Ключевые слова: педагогический контроль, функции контроля, методы контроля, виды контроля, самоконтроль, взаимооценка.

Негизги сөздөр: педагогикалык көзөмөл, контролдоо функциялары, контролдоо ыкмалары, контролдоо түрлөрү, көзөмөлдөө, бир бирин балоо.

Key words: pedagogical control, control functions, control methods, types of control, self-control, mutual evaluation.

Современное общество ставит перед вузами задачу подготовки специалистов, быстро реагирующих на изменения в обществе и на проблемы, требующих неотлагательного решения.

Все чаще поднимается вопрос повышения качества подготовки специалистов. Решение этой проблемы связывают с переходом системы профессионального образования на компетентностную подготовку специалистов, где результаты обучения выражаются в формате компетенций. При компетентностном подходе к обучению результаты обучения фиксируются не как наборы знаний и умений, а как сформированные в процессе обучения компетенции.

На данном этапе развития системы профессионального образования недостаточно говорить об оценке конкретных знаний, умений и навыков студентов. Компетентность и компетенции как показатели качества профессиональной подготовки специалистов обучающихся приобретают на данный момент особое значение.

В компетентностной парадигме изменяются формы обучения, предпочтительней использовать активных и проблемных методов обучения, где студент может продемонстрировать свои способности и личные качества.

Следовательно, появляется необходимость в разработке интегрированной системы оценки для накопления результатов обучения студента в течение всего образовательного процесса.

Вместе с тем следует констатировать, что, несмотря на определенный опыт научных знаний в различных сферах оценивания практически не затронутыми остаются вопросы в области контроля качества профессионального образования. На практике контроль качества подготовки специалистов сводится к оценке только знаний обучающихся по отдельным дисциплинам. Это препятствует формированию компетенций, необходимых в профессиональной деятельности, а значит и подготовке конкурентоспособного выпускника.

Несоответствие достигнутых результатов обучения выпускников при окончании вуза образовательным стандартам и запросам общества, актуализировали проблему правильной организации и проведения педагогического контроля в учебном процессе.

Мы относимся к контролю как к средству измерения результатов обучения, когда как контроль, как составляющая педагогической системы, является и системой управления качественной профессиональной подготовки специалистов.

Мы привычно относимся к контролю как к средству измерения результатов обучения, когда как контроль, как составляющая педагогической системы, является и системой управления качественной профессиональной подготовки специалистов, так актуального для нашего образования.

В диссертационном исследовании Л.С. Ушаковой контроль определен как инструмент управления, связанный со всеми звеньями учебного процесса.

Из множества определений понятия «контроль» мы остановимся на следующем: контроль – это процедура выявления, измерения и оценки преподавателем уровня учебных достижений студентов.

Анализ научной литературы и публикаций по проблеме педагогического

контроля показал, что в системе высшего профессионального образования долгое время педагогический контроль, как часть учебного процесса, имел количественный характер.

По определению контроль это соотношение достижений результатов обучения с запланированными целями образования. От правильного проведения педагогического контроля зависит качество профессиональной подготовки специалистов. Проверка знаний обучающихся – это сбор сведений о правильности выполненных действий и соответствие действий данному уровню усвоения.

Правильно проведенный контроль учебных результатов обучающихся позволит преподавателю объективно оценить усвоенный материал, скорректировать процесс обучения для достижения запланированных целей и выявить свои ошибки [5].

При проведении контроля, выявляется исходный уровень, глубина и объем усвоения материала, что позволяет полученные результаты сравнить с планируемыми и проверяется эффективность выбранных методов и средств обучения. В тоже время проверка позволит студенту обобщить и систематизировать проверяемые учебные достижения.

Контроль знаний способствует обнаружению недочетов и пробелов в овладении учебным материалом, что поможет преподавателю применить более эффективную методику обучения для дальнейшего совершенствования профессиональной подготовки студентов.

Результаты проверки служат основаниями сделать выводы и о ходе процесса обучения за определенный период, и помогает сделать выводы для последующего планирования и осуществления учебного процесса.

Контроль также дает возможность показать личные качества, активизировать познавательные и проявить творческие способности.

Обнаруживая ошибки при достижении запланированной цели обучения, контроль указывает студенту

направление приложения сил для лучшего усвоения учебного материала, ориентирует их в затруднениях по достижению хороших результатов, помогает лучше узнать самого себя, оценить свои возможности. Проверка приучает студентов к ответственному отношению к учебе и регулярному контролю себя при выполнении заданий [3].

В процессе проведения педагогического контроля используют оценку и отметку. Различие этих понятий состоит в том, что оценка – это процесс, оценивания, осуществляемое человеком, а отметка – это результат этого процесса, его формальное выражение. То есть, оценка является результатом обработки информации преподавателем, которая поступает к нему в ходе обратной связи от обучающегося. В результате этой обработки преподаватель выставляет отметку. Отметка является количественным выражением оценки и отражает уровень достижений результатов обучения и фиксируется в ведомостях. Оценка имеет не только образовательное, но и воспитательное значение, так как дает представление не только о результатах обучения, но и о мнении преподавателя о нем.

Специально проведенное исследование выявило, что одни и тех же знаний студентов оцениваются различными преподавателями по-разному и различия эти оказались значительным. Объяснить субъективный характер оценивания можно:

1. Отсутствием количественных форм выражения результатов обучения: (знания, умения, навыки, усвоение, успеваемость и т.п.).

2. Отсутствием единой методики измерения учебной деятельности.

Чрезвычайно важно, чтобы оценочная деятельность преподавателя была справедливой и объективной, осуществлялась в интересах психологического развития молодого человека.

Вот некоторых из типичных ошибок оценивания, наиболее распространенным в педагогической практике:

- Ошибки "великодушия", или "снисходительности";

- Ошибки "центральной тенденции" - не ставить крайних оценок;
- Ошибка "ореола" связана с предвзятостью педагогов;
- Ошибки "контраста" - менее собранный и организованный преподаватель оценивает выше обучающихся с высокой аккуратностью и исполнительностью;
- Ошибка "близости" - трудно после двойки ставить пятерку, и наоборот;
- "Логические" ошибки - за одинаковые ответы нарушителю дисциплины и примерному в поведении студенту выставляют разные оценки.

Во избежании конфликтов с обучаемыми, выставляя оценку педагог, должен быть готов логично обосновать ее и использовать соответствующие критерии.

Интересен и тот факт, что учителя, выставляют более высокие оценки, студентам, сидящих в первых рядах аудитории. Как и то, что учителя отдают предпочтение обучающимся с красивым почерком, часто несправедливо наказывают обучаемых с дефектами речи.

Педагог должен избегать субъективных склонностей и стремиться к объективной оценке выполненных работ, на основании тщательно разработанных критериев оценки.

Каждому студенту безразлично, как к нему относятся одноклассники. Для выработки личных качеств обучающегося таких как, справедливость и коллективизм используют взаимный контроль. В ходе взаимного контроля раскрываются индивидуальные особенности студентов, их взаимоотношение с товарищами.

В условиях, когда уменьшаются аудиторские занятия, и большую часть материалов курса студентам приходится изучать самостоятельно в сжатые сроки, актуализируется использование метода самоконтроля, как разновидности самостоятельной работы [6].

Главная цель самоконтроля - привить студенту веру в свои способности. Известный факт, что приступая к профессиональной деятельности, зачастую, выпускники не решаются брать на себя ответственность по решению возникших

проблем, проявляя при этом неспособность самостоятельно преодолевать определенные трудности. Преодолеть это, по нашему мнению, можно через формирование у студентов умений и навыков самоконтроля, то есть, обучающегося необходимо активно вовлекать в управление своим учебным процессом. Это позволит поверить в себя, в свои способности, критически подходить к результатам обучения и творчески развиваться.

В поисках новых методов и средств контроля учебные заведения стали применять тестовый контроль и опрос с помощью контролирующих устройств и комплексов, позволяющих иметь регулярную «обратную связь» от обучаемых к обучающему.

Тестовый контроль наиболее применим в процессе текущего контроля, так как позволяет проверить только репродуктивную деятельность проверяемого (воспроизведение учебного материала), экономит аудиторное время, снижает субъективизм в оценке. Однако он не позволяет проверить логику мышления и продуктивную творческую деятельность студента.

В целом современный педагогический контроль отличается эклектичностью, где соединяются традиционные оценочные средства с автоматизированными. Такой контроль, позволяет преподавателю без особых затрат времени опросить большее число студентов, которых этот контроль может привлечь необычностью, тем самым, добавив интерес к дисциплине и мотивацию к процессу обучения.

В тоже время в информации об уровне подготовленности студента, полученного с помощью средств автоматизированного контроля, отсутствуют данные об его коммуникативных способностях, особенностях его воображения и мышления. Принимая те или иные инновации при проведении контроля, необходимо стремиться к многосторонней оценке качества результатов обучения и осознавать целесообразность использования новшеств в учебном процессе.

В Концепции развития образования в Кыргызской Республике до 2020 года

отмечено, что целью образовательного процесса, ориентированного на результат обучения, является формирование и оценка компетентностей обучающихся путем разработки новых стандартов и использования новых методов и средств обучения и оценивания [1]. Значит, в системе образования Кыргызстана необходима смена моделей обучения, а вместе с ней и моделей оценивания для решения проблемы качества образования в целом.

Слова о модернизации системы оценивания качества образования могут сколько угодно звучать среди педагогического сообщества, на практике же самими преподавателями высших учебных заведений необходимо грамотно и уместно применять формы педагогического контроля и инструментальных средств при проверке результатов обучения студентов.

Список литературы:

1. Концепция развития образования в Кыргызской Республике до 2020 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://edu.gov.kg/>.

2. Архангельская, А.Л. От инноваций в обучении к инновационным формам контроля [Текст] / А.Л. Архангельская, Л.А. Дунаева, О.И. Руденко-Моргун // Вестник Российского университета дружбы народов. - 2007. - № 4 - С. 15-17.

3. Бабанский Ю.К. Рациональная организация учебной деятельности. – М.: Знание, 1981. – 96 с.

4. Маматова, О. Г. Формы контроля знаний студентов педагогических вузов [Текст] / О.Г. Маматова // Молодой ученый. - 2012. - №8. - С. 353-355.

5. Рысс В. Л. Контроль знаний учащихся: Исследование на материале учебного предмета химии. – М.: Педагогика, 1982. – 80 с.

6. Слостенин В. А. Педагогика: учеб. для вузов. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 576 с.

*Рецензент: д.п.н., профессор
Бабаев Д.Б.*

*Капарова Чынар
Кыргыз Республикасынын Улуттук
илимдер академиясынын
Ч. Айтматов атындагы Тил жана абадият
институтунун аспиранты*

**САНАРИП ТЕХНОЛОГИЯНЫН ШАРТЫНДА ЖАШ МУУНДАРДЫ
ТАРБИЯЛООНУН МААНИСИ
(КР КТРК МИСАЛЫНДА)**

*Капарова Чынар
Аспирант Института языка и
литературы им. Ч. Айтматова
Национальной академии наук
Кыргызской Республики*

**ВОСПИТАНИЕ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВЫХ
ТЕХНОЛОГИЙ
(НА ПРИМЕРЕ ОТРК КР)**

*Kaparova Chynar
Post-graduate student of the Institute
of Language and Literature
named after Ch. Aitmatov under the National Academy of
Sciences of the Kyrgyz Republic*

**EDUCATION OF THE YOUNGER GENERATION IN A DIGITAL ENVIRONMENT
(ON THE EXAMPLE OF THE OTRK KR)**

Аннотация: Автор телевидениени өнүгүүсүнүн жаңы багыттарын, азыр маанилүү маселе болгон санарип стандарттарын, анын жаш муундарды тарбиялоодогу салымын ачып берүү аракетин жасады. Санарипке өтүү процессинде саясий, экономикалык, технологиялык жана чыгармачылык факторлор айкалышып, медиа чөйрөнүн өнүгүүсүнө кошумча шарттар түзүлдү. Жаш телекөрүүчүлөрдүн басымдуу бөлүгү телевизиондук программаларды Интернет-порталдар жана телеканалдарга тиешелүү сайттар аркылуу көрүүгө багыт алды. Жаңы коммуникация каналдарынын пайда болушу басма сөзгө, телевидение жана радиого, маалыматтык агенттиктерге болгон жеткиликтүүлүгүн камсыздап бере алат. Бул иш эми маалыматтык коммуникация системасын сапаттык

жактан гана өзгөртпөстөн, ошондой эле журналисттик кесипкөйлүктү жакшыртууга, аны менен жаш муунду үйрөтүүгө өбөлгө болду. Адисттер азыр техникалык жана чыгармачылыктын жаңы багыттарына умтулуп калышты. Телевизиондук технологиялар улам жаңыланып, улам жаңы ачылыштар менен таң калтырууда. Телевидениени сапаттык жактан жаңылоо мезгили өкүм сүрүп, маалымат алуудагы жана өсүп келе жаткан муунду жаңыча тарбиялоодогу заманбап мүмкүнчүлүктөр ачылууда.

Аннотация: Автор статьи говорит о новых направлениях в развитии телевидения, показывает стандарты цифрового вещания, его вклад в воспитание молодого поколения, что стало важным начинанием для современного телевидения. Цифровые технологии, сплетаясь с

факторами политического, экономического и творческого характера, создали для медиа сферы дополнительные условия. Молодое поколение телезрителей уже переключаются на просмотр телепрограмм через Интернет-порталы и сайты, связанные с телеканалами. Возникновение новых коммуникационных каналов показало их воздействие на прессу, радио, телевидение и информагентства. Это меняет не только качество системы информационной коммуникации, но и уровень качества журналистской профессии. Телевизионные технологии с каждым разом совершенствуются, удивляя своими новыми открытиями. Наступила эра качественного обновления телевидения, что открывает новые возможности в деле получения информации, и воспитания молодого поколения.

Annotation: *The author of the article talks about new directions in the development of television, shows the standards of digital broadcasting, which became an important undertaking for modern television. Digital technologies, involving factors of political, economic and creative nature, created additional conditions for the media sphere. Most viewers are already switching to watching TV programs through the Internet boarding portals and sites connected with TV channels. The emergence of new communication channels showed their impact on the press, radio, television and news agencies. This changes not only the quality of the information communication system, but also the quality level of the journalistic profession. Television technology is improving every time, surprising with its new discoveries. The era of qualitative renewal of television has come, which opens up new opportunities in obtaining information.*

Негизги сөздөр: маалыматтык сабаттуулук, жаш муунду тарбиялоо, телевидение, санарип, Интернет, сайт, портал, телевизор, радио жыштык, эфир, интерактив.

Ключевые слова: информационная грамотность, воспитание молодого поколения, телевидение, цифровой формат, Интернет, сайт, портал, телевизор, радиочастота, эфир, интерактив.

Keywords: *Information literacy, education of the younger generation, Television, digital format, Internet, website, portal, TV, radio frequency, interactive.*

Массалык санариптешүү шартында өсүп келе жаткан жаш муундардын жаңы доору педогогикадагы чукул өзгөрүүлөрдү шарттап, аларды санариптик баарлашуу мүмкүнчүлүктөрүнө үйрөтүү зарылдыгын жаратты. Азыркы ааламдашуу шартында коммуникациянын үч тибине маани берилиши керек; жазуу, оозеки жана санарип. Балдарды байланыштын бул түрлөрүнө бирдей үйрөтүү зарылчылыгы алардын азыркы заман менен гармониялуу жашоосуна шарт түзөөрү анык. Балдарды түшүнүктүү сүйлөөгө үйрөтүү үчүн алар менен дайыма баарлашып туруу зарыл, ал эми китеп окууну жакшы көрүүгө алар менен бирге отуруп китеп окуу пайдасын берет. Бирок азыркы санарип доорунда балдар менен компьютер, уюлдук телефон аркылуу сүйлөшүү, электрондук китеп окуп берүү мүмкүнчүлүктөрү пайда болду. Бул учурда балдардын кептик өнүгүүсү кечендеп, эмоционалдык интеллектиси жана чыгармачылык активдүүлүгү жабыркаарын психологдор айтып, коңгуроо кагып келет.

Дүйнөгө белгилүү Стив Джобс “iPad” технологиясын ойлоп таап, ааламга жайылтты. Ошол эле учурда ал өзүнүн балдарына гаджеттерди карматкан жок. Ооба, Джобс психолог же педагог болгон эмес, ал болгону ийгиликтүү маркетинг. Өзүнүн ойлоп табуулары замандын ири ачылыштары болгону менен анын өсүп келе жаткан баланын психикасына терс таасирин тийгизээрин аңдап билген.

Балдардын психологиялык-эмоционалдык өнүгүүсү бирдей болбойт, ошондуктан аларды тарбиялоо, окутуу-үйрөтүү аракеттери мамлекеттин көзөмөлүнө алынган. Санариптик берүүлөрдү өнүктүрүү менен жеткинчектерди туура багытта тарбиялоо аракеттери Кыргыз Республикасынын Коомдук телерадио берүүлөр корпорациясынын курамындагы “Баластан” телеканалынын мисалында алынды.

Алгач, санариптик берүүлөр деген эмне жана аны өнүктүрүү менен коом кандай

жетишкендиктерди багындыра алат деген суроолорго жооп алсак. Салттуу массалык маалымат каражаты катары белгилүү басма сөз, радиостанциялар, телестудиялар жаңыча иштөө ыкмасын өздөштүрүп, Интернет байланыштын жардамы менен маалыматтарды чагылдыруу сапатын жогорулатты. Санариптик каражаттардын сан жагынан көбөйүп, сапат жагынан жакшырып жаткандыгы адамдардын социалдык-саясий, экономикалык, маданий жана башка багытта ой пикирин жаратуучу күчүнө ээ кылып, жаш муундарды тарбиялоодогу телекөрсөтүүлөрдүн маанисин жогорулатты. Телекөрсөтүү – бул коомдук мааниге ээ болгон маалыматтын негизги булагы болуп эсептелет, өлкөнүн маалыматтык жана маданий мейкиндигин калыптандыруудагы башкы каражат катары саналат [8]. Демек, аны өкмөт жарандардын көз караштарына жана баалуулуктарына таасир этүү үчүн, өсүп келе жаткан муунду туура багытта тарбиялоо үчүн колдоноору белгилүү. Санариптик берүүгө өтүү бир гана техникалык эмес, бул социалдык, маданий, экономикалык жана саясий маселе.

Коомдук жана мамлекеттик телерадио компанияларды жаңылоо жана Кыргызстандагы телерадио берүүлөрдү санарипке өткөрүү боюнча мамлекеттик программалар кабыл алынган. Кыргыз Республикасын 2013-2014-жылдар аралыгында туруктуу өнүктүрүү боюнча Улуттук стратегиясында санариптик берүүлөргө өтүү приоритеттүү маселе катары каралган. Бул телерадио берүүлөрдү жаңылоонун улуттук ири долбоору катары кабылданды. Улуттук Стратегия менен программалардын алкагында телеканалдардын социалдык пакети түзүлгөн [8]. Калктын маалымат алуусун камсыздоо максатында Кыргыз Республикасынын Өкмөтү 2014-жылдын 9-октябрында “Кыргыз Республикасында жер үстүндөгү санариптик обо берүүсүнүн телеканалдарынын социалдык пакетин бекитүү жөнүндө” токтомду жарыяланан [9]. 2012-жылдын 6-декабрында Коомдук телерадио берүүлөр корпорациясынын Байкоочу кеңеши тарабынан “Кыргыз Республикасынын Коомдук телерадио берүүлөр корпорациясынын өнүгүү

стратегиясы” кабыл алынган. Каналдын менеджменти тарабынан иштелип чыккан КТРКнын Өнүгүү стратегиясы үч жылга карай милдеттерди жана максаттарды камтып, коомдук берүүнүн принциптерине жараша корпорациянын өнүгүүсүнө карай максаттуу кадамдарды баштаган. Өнүгүү стратегиясынын милдеттерине токтоло турган болсок, анда башкарууну жакшыртуу, санарипке өтүү милдеттерин аткаруу, каржы маселесин жөнгө салуу, контентти жакшыртуу, адистердин кесипкөйлүгүн арттыруу, техникалык жабдыктарды жаңылоо, кошумча каражат тартуу маселелери [5].

Санариптик берүү бул ишке ашкан жаңы технологияны жайылтуунун кайталангыс дүйнөлүк процесси: жер бетиндеги берүү, Интернет, IP - берүү, спутник аркылуу берүү. Бул процессти кечендетүү өлкөнүн рейтингин, имиджин төмөндөтөт, ушул тармактын инвестицияга жагымдуу абалын жоготот, башка тармактарга тийгизген таасирин алсыратат, калктын социалдык маданий өнүгүүсүнүн жана маалыматтык муктаждыктарды камсыз кылуунун, жаш муундарды учурунда окутуу-үйрөтүп калуунун темпин азайтат. «Санарипти» киргизүү боюнча ишти төмөнкүлөр алып баруу керек - жооптуу мамлекеттик органдар, мамлекеттик уюмдар, мамлекеттик ишканалар, бизнес [4:16].

Кыргыз Республикасында санариптик эфирдик телекөрсөтүү атайын тандалган стандарт менен ишке киргизилген. Модернизацияланган тиркегичтер орнотулса, телекөрсөтүүлөрдү жазууга жана архивдерди колдонууга, тилдерди тандоого жана субтитрлерди колдонууга, жаңы кызматтарды (интерактив, мультимедиа) алууга мүмкүндүк түзөт [10].

Демек, санариптик форматка өтүү менен келечек муунду тарбиялоого багытталган телекөрсөтүүлөрдү туура жана өз учурунда таркатуудагы негизги көйгөйлөрдүн бири чечилди деп айтууга негиз бар. Санарипке өтүүнүн негизги максаты - Кыргызстанда маалымат коопсуздугун камсыз кылуу, ошондой эле сапаттуу берүүлөр аркылуу калктын маалымат алууга муктаждыгын камсыз кылуу [2:14]. Кеңири аудиториянын

маалыматтык талабын канааттандырууга жөндөмдүү болгон КТРКнын 6 телеканалы үчүн Социалдык пакеттен жыштыктар бөлүнүп берилген.

КТРКнын санариптик обо берүүсүнүн каналдарынын социалдык пакеттин курамы киргендердин аталыштары жана тематикалык багыттары:

1. “Коомдук биринчи канал” - коомдук саясий каналы
2. “Баластан” - балдар жана жаштар каналы
3. “Маданият, тарых, тил” - маданий жана агартуу каналы
4. “КТРК-Спорт” - спорт жана ден соолук каналы
5. “КТРК-Музыка” - музыкалык жана көңүл ачуучу канал
6. “Ала-Тоо 24” – маалыматтык каналы [11].

Телеканалдар КТРКны өнүктүрүү максатын көздөгөнү менен негизги багыт калкка, анын ичинде өсүп келе жаткан муунга туура тарбия берүүгө жасалган.

Жеткинчектерге туура багытта тарбия берүү максатында мектеп жашына чейинки жана мектептин башталгыч, ошондой эле орто класстарында окуган балдарга “Баластан” телеканалы арналган. Канал 2013-жылы 1-октябрда ачылып, программалардын контенти алгач 6 саатка түзүлгөн. Күн сайын кыргыз жана орус тилдеринде (70% - кыргызча, 30% - орусча) таалим-тарбиялык мааниси бар, билим алуу жана таанып-билүү багытындагы программалар, ошондой эле кино, мультфильмдер көрсөтүлүп келе жатат. “Баластан” каналы бир гана жаш муун үчүн эмес, ата-энелер үчүн да маанилүү маалымат булагы болуп саналат. Учурда балдар каналынын идеологиясын тартипке келтирүү аракеттери көрүлүүдө. Бул максатта кандай гана мультфильмдер, кино жана өнүктүрүү программалары болбосун, алардын тематикасына жана идеологиясына көңүл бурулуп, өсүп келе жаткан муундарга оң таасир берүүчү көрсөтүүлөр тандалат [13].

Азыркы коомдо китеп окуу – бул маданияттын маанилүү элементи катары улуттун интеллектуалдык потенциалын жогорулатып, кыргыз элинин чыгармачылык жана социалдык активдүүлүгүн жакшыртат

эмеспи. Баланы китеп окуу процессине тартуу өзгөчө социалдык мааниге ээ. Азыркы кыргыз коомундагы актуалдуу маселелердин бири балдардын китепке болгон кызыгуусунун солгундашы. Дал ушул көйгөйлөрдү эске алуу менен “Баластан” каналы “Бирге окуйбуз” көрсөтүүсүн сунуштады. Бүгүнкү күндө балдар ар кандай анимациялык фильмдерге, компьютердик оюндарга, интернетке кызыгаарын эске алынган. Улуу орус жазуучусу В. Белинский “Адамдар китеп окууну таштаса, алар ой ойлонуудан да калат”, “Китеп бул жашоо, ал кары-жашына карабай бардыгына керек” деген. Демек, китепке кызыкпаган, китеп окубаган балдар жетиштүү билимге ээ боло албайт. Бирок ар бир эле ата-эне өз баласын тартиптүү, билимдүү болуп чоңоюшун каалайт эмеспи. Муну ишке ашыруунун эң жөнөкөй жолу баланын ата-энеси, же ага-эжеси менен бирге күн сайын китеп окуу. Ошондуктан Коомдук биринчинин “Баластан” каналы “Бирге окуйбуз” шоу программасын өз учурунда элге сунуш кылды.

Россия Федерациясында балдарды китеп окууга кызыктыруу багытында 2001-жылы “Окуу” (“Чтение”) программасы жана 2006-жылы “Россияда китеп окууну колдоо жана өнүктүрүү боюнча улуттук программа” кабыл алынган. Бул программалардын алкагында мамлекеттик жана аймактык телеканалдардын көпчүлүгүндө атайын көрсөтүүлөр ачылып, ага балдардын кызыгуусу арткан [2]. Мектептерде программага ылайык кошумча сабактар киргизилген. Мындай саамалык балдардын китепке кызыгуусун арттырып, окуу сабатын жогорулаткан. Демек, китеп окууга кызыктыруу маселеси мамлекеттик колдоону да талап кылаары анык.

Балдарды улуттук маданият жана элдик каада-саттардан тышкары тарбиялоо мүмкүн эмес. Дүйнөлүк жана атамекендик педогогиканын жетишкендиги да дал ушул аспектиде өзгөчө мааниге ээ. Белгилей кетүүчү жагдай, элдик каада-салттардын жана үрп-адаттардын балдарды тарбиялоодогу таасири жалпы коомдун өнүгүү маселеси менен тыгыз байланыштуу. “Балдар элдин келечеги, таалим-тарбиянын предмети. Мураскерлик, табият, тарбия –

инсандын калыптанышын аныктоочу факторлор. “Адам кылып” тарбиялоо – бул элдик тарбиянын негизги максаты [1]. Мына ушул улуттук педогогикага жардамчы катары “Келечек” студиясы жана “Баластан” каналы аркылуу балдарга арналып “Таалимтай” көрсөтүүсү эфирге чыгып жатат. Бул телекөрсөтүүнүн негизги максаты өсүп келе жаткан муунга кыргыз элинин каада-салтына, үрп-адатына, жалпы улуттук менталитетине туура келген тарбиялык мааниси күчтүү программаларды таанытуу. Балдарга жеткиликтүү жана эсте калаарлык болуу үчүн программалар тамаша, күлкү менен кооздолуп турат. Бул телекөрсөтүүнүн деңгээлин аныктоо үчүн калк арасында атайын сурамжылоо жүргүзүлгөн. Акыркы рейтинг боюнча “Таалимтай” көрсөтүүсү КТРК боюнча биринчи орунду ээлеп, «Мыкты долбоор» деген наамды жеңип алган. Эң кызыктуусу, “Таалимтай” телекөрсөтүүсүнө катышуучу балдардын атайын сынак аркылуу тандалуусу. Мында балдардын өз ишине болгон жоопкерчилигин жогорулатуу максаты ишке ашууда.

Таалим-тарбиянын пайдубалы – бул актуалдуулугу күчөп турган биримдик, ынтымак, улут аралык бейпилчилик философиясы. “Бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөлөк элге кеп кетет” деген “Манас” эпосундагы патриоттук даанышмандык чакырыктар кыргыздын улуттук идеясы катары балдарга зор тарбия берүүчү күчкө ээ. Улуттук биримдик идеясын таалим-тарбия ишмердигинин идеологиялык багыты жана мазмундук философиялык базасы катары таалим-тарбияда активдүү аралаштыруу зарыл. Элдин биримдиги жөнүндөгү идея жаш муундардын жетекчиликке алган атуулдук асыл дөөлөтү болуп калууга тийиш. Мындай менталитетти жаратуу, бекемдөө үчүн “Манас таануу” интеллектуалдык оюну сунушталды. Бул таймаш көрсөтүүсү жалпы көрүүчүлөргө жана окуучуларга “Манас” эпосу тууралуу кеңири маалымат берүү, кыргыз элинин тарыхын үйрөтүү, элибиздин улуулугун, касиетин, бийиктигин даңазалоо, балдарды мекенчилдикке тарбиялоо максатында уюштурулган. “Манас таануу” интеллектуалдык таймашы республикалык

алкакта даярдалып, эфирге чыгарылып келет.

Мындан сырткары, “Күн балдары” программасы өспүрүмдөрдү ыр-бийге шыктандырып, алардын талантын өнүктүрүү, маданияттын бул түрүнө болгон кызыгуусун калыптандыруу максатын көздөйт. «Баарын билгим келет» көрсөтүүсүнүн максаты бала бакчадан баштап мектеп курака чейинки балдарды туура жолго үндөө, аң сезимин өстүрүү, пайдалуу жана кызыктуу маалыматтарды берүү, балдардын интеллектуалдык деңгээлин жогорулатуу, дүйнөгө болгон көз карашын туура калыптандыруу. “Баарын билгим келет” көрсөтүүсүнүн ичинде бир нече рубрикалар камтылган. Алсак, “Менин ийгилигим”, “Бешиктеги баланын бек болоорун ким билет”, “Сонун ыр”, “Тил үйрөнөбүз”, “Балдар жанылыктары”. “Менин ийгилигим” түрмөгүндө өспүрүмдөрдүн жетишкен ийгиликтери тааныштырылып, башка балдардын да атаандаштыгын калыптандырат. Мисалы бир окуучу кытай тилин мыкты өздөштүрүп, сынакта жеңүүчү аталып, Кытайга барып келди. Бул жөнүндө көргөн, же уккан бала сөзсүз шыктанып, ал дагы ийгиликтүү болууга умтула баштайт. «Сонун ыр» түрмөгүндө бала бакчадагы бал тилдүү балдар ар кандай темада жаттаган ырларын көркөм айтып беришет. Ыр жаттоо балдардын эс тутумун жакшыртып, туура сүйлөөгө үйрөтөт эмеспи. Дал ушул максатта бул көрсөтүүгө балдарын алып келүүнү каалаган ата-энелердин саны өсүүдө. “Бешиктеги баланын бек болоорун ким билет” түрмөгүндө дүйнөдөгү атактуу инсандардын балалыгы, алар ийгиликке кантип жетишкендиги тууралуу маалымат берилет. “Баарын билгим келет” көрсөтүүсү да өсүп келе жаткан муунга дүйнөдө болуп жаткан түрдүү окуялар жөнүндө маалымат берип, алардын интеллектуалдык жактан мыкты инсан болуп калыптанышына көмөкчү болууда. Жаш алып баруучулар Дилдедосов Канат жана Камчыбек кызы Калзат таланттары жана тилиндеги тактыгы, сөздөгү байлыгы менен көптөгөн балдардын кумирине айланды.

“КТРК жөнүндөгү” Мыйзамга ылайык корпорациянын милдеттеринин бири -

атамекендик контент 70 пайыздан, тышкы контент 30 пайыздан кем эмес болушу кажет. Тышкы контент анимациялык, кино, музыкалык продукциялар катары каралып, азыр анын көлөмү жалпы берүүлөр көлөмүнүн 20 пайызын түзөт. Калган көлөм өздүк продукциялар менен толукталат, алар Кыргызстандын аймагындагы чыгармачылык студиялар тарабынан даярдалган атамекендик кино жана ар башка көрсөтүүлөр [5].

КТРКнын курамындагы каналдардын жаш муундарды тарбиялоо максатында өндүргөн продукциялары бир гана телеэфир же радио обо аркылуу эмес, ошондой эле Интернет тармактары аркылуу сунушталат. Мисалы КТРКнын жаңыланган www.ktrk.kg веб сайтынын туруктуу версиясы 2016-жылы ишке киргизилген. Сайт азыркы талаптарга ылайык түзүлгөн, бул жогорку коопсуздуктагы деңгээлге жеткен жана колдонуудагы жөнөкөйлүгү менен айырмаланган корпоративдик портал. Сайт видеопорталды, сүрөт галереяны, маалыматтык бөлүктөрдү камтып, “Музыка”, “Маданият-Тарых-Тил”, “КТРК-Спорт”, “Баластан”, “Кыргызрадиосу”, “Биринчи Радио”, “Достук” радиосу, “Миң-Кыял FM” өндүү кошумча барактар менен толукталган. Демек, КТРКнын сайты – бул дайым жаңыланып турган маалыматтык медиапортал. Сайт маалыматтарды сунуштап, жеткирүү менен бирге телерадио каналдардын продукцияларын жайылтуу максатын көздөйт [9]. Санариптик берүүгө өтүү менен КТРК калкты телепрограммалар менен камсыздоону көбөйтүп, маалыматты өз убагында берүү мүмкүнчүлүгүн кеңейтип, бул аркылуу жаш муунду тарбиялоого чоң салым кошуп жатат.

Адабияттар:

1. Алимбеков А. Кыргыз этнопедогогикасы. Окуу куралы. Бишкек.;1996.
  2. Дети в России. Стат. сб./ЮНИСЕФ, Росстат. М.: ИИЦ «Статистики России», 2009. С. 68.
  3. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн "Кыргыз Республикасында жер үстүндөгү санариптик обо берүүсүнүн телеканалдарынын социалдык пакетин бекитүү жөнүндө" токтому. 09.10.2014-жыл, № 593
  4. Кыргыз Республикасынын санариптик телерадиоберүүгө өтүү жана аны өнүктүрүү саясаты: кырдаалды баалоо жана жарандык коомдун сунуштары. – Бишкек, 2014. – 98 б.
  5. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн "Кыргыз Республикасында жер үстүндөгү санариптик обо берүүсүнүн телеканалдарынын жана/же радиоканалдарынын социалдык пакетин түзүүнүн тартиби жөнүндө жобону бекитүү тууралуу" токтому. 23.06.2014-жыл, № 349
  6. Кыргыз Республикасын 2013-2017-жылдарга туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы. 21.01.2013-жыл, №11 жарлык.
  7. “Кыргыз Республикасынын Коомдук телерадио берүүлөр корпорациясынын өнүгүү стратегиясы” 06.12.2012-жыл, КТРКнын Байкоочу Кеңеши.
  8. Маалыматтын калкка жеткиликтүүлүгү жөнүндө отчет. КФ «Медиа Консалт». 2014.
  9. Санариптик телерадиоберүүгө өтүү боюнча Мамлекеттик Програма.
- Интернет булактар:
10. <https://ky.wikipedia.org/wiki>
  11. <http://www.ktrk.kg/>
  12. <http://www.ktrk.kg/madaniyat>
  13. <http://www.ktrk.kg/balastan>

*Рецензент: п.и.д., профессор
Байгазиев С.О.*

*Жумабаева Гулайым Абдысаматовна
Ага илимий кызматкер
Педагогика илиминин жана кесиптик билим берүү борборунун борбору
Кыргыз билим берүү академиясы*

АДЕПТИК-РУХИЙ ТАРБИЯДАГЫ ПРОБЛЕМАНЫН БАШАТЫН АНАЛИЗДӨӨ

*Жумабаева Гулайым Абдысаматовна
Старший научный сотрудник
Центра педагогической науки и профессионального образования
Кыргызской академии образования*

АНАЛИЗ ПРОБЛЕМ ИХ ИСТОКОВ В ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ

*Dzhumabaeva Gulaym Abdysamatovna
Senior researcher
Kyrgyz Academy of education*

AN ANALYSIS OF THE PROBLEMS OF THEIR ORIGINS IN THE SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION

*“Адамдын жакшы сапаттарын жаман жүрүм-туруму
калыптана электе жаш кезинде өнүктүрүү керек”
Я.А. Коменский*

*“Маданияттуулук дегенибиз – өз жашооңду
башкалардын турмушуна пайдалуу кылып, кооздоо”
В.Г. Кротов*

Аннотация: Макалада Революцияга чейинки, совет доорунда жана демократиялык коомдо билим берүүдөгү адептик-рухий тарбиянын жаңылыштыктары анализделип, адептик-рухий кризистин себеп-натыйжа байланышы, анын жыйынтыгы адамдардын психологиялык, моралдык абалынын өзгөрүшү, статистикалык маалыматтар аркылуу анализделет. Кризистик реалдуулуктан чыгуу үчүн класс жетекчилерге конкреттүү сунуштарды берилет.

Аннотация: В статье рассматривается духовно-нравственное воспитание до революционной, советской и образовательной системы демократического общества, причинно-следственные связи духовно-нравственного кризиса, результаты

анализируется через психолого-морального изменения общества, человека и через статистики. В конце статьи предлагается педагогам некоторые рекомендации по выходу из кризисной ситуации.

Abstract: The article deals with the spiritual and moral upbringing before the revolutionary, Soviet and educational system of a democratic society, the cause and effect relations of the spiritual and moral crisis, the results are analyzed through the psychological and moral changes of society, of man and through statistics. At the end of the article, teachers are offered some recommendations on how to overcome the crisis situation.

Түйүндүү түшүнүктөр: адептик, рухий, этикалык, мораль, тарбия, аң-сезим, баалуулуктар, гуманизм, идеология, билим берүү системасы, педагог ж.б.

Ключевые слова: нравственный, духовный, этический, мораль, воспитание, сознание, ценности, гуманизм, идеология, образование, педагог и т.д.

Key words: moral, spiritual, ethical, morality, upbringing, consciousness, values, humanism, ideology, education, teacher, and so on.

Адеп дегенибиз – адамдын жүрүм-турум нормасын аныктоочу моралдык эреже жөнүндөгү этикалык түшүнүк. Адептик тарбия деп – аң-сезимди, адептүү жүрүм-турум көндүмдөрүн калыптандырууну жана адептик ыкмаларды максатка ылайык өнүктүрүүнү айтабыз. Адептик-рухий тарбия аркылуу эң жогорку баалуулуктар, терең мааниси бар түшүнүктөр баланын аң-сезимине, жүрөгүнө жеткирилет. С.И. Ожеговдун сөздүгүндө: “Адептүүлүк – адамдын рухий дүйнөсүнүн коомдо, үй-бүлөдө жашоодогу жүрүм-турум эрежелерин аныктоочу сапаты, аны аткаруунун, кылык-жоругунун чыгышы”-деп белгиленет. В.А. Сухомлинскийдин пикири боюнча: “Адептик-рухий тарбиянын мазмунуна: гуманизм, идеялуулук, жоопкерчиликтүүлүк, жарандуулук, эмгекти сүйүү, айкөлдүк, өзүн өзү башкара билүү ж.б. кирет. Адептүүлүк – абийирдин мүмкүндүк берген чеги, ал эми адамдын аң-сезими жогорулап, жүрүм-турум оңолсо, рухий өнүгүү башталат, анын чеги жок. Адамдын жакшы ою, моралдык сезими бириккенде жакшы адептик аракетин башталганда рухий дүйнөсү байыйт” Адептик-рухий тарбияга көңүл бөлүнгөн мектептин бүтүрүүчүлөрү коомду өнүктүрүүчү кыймылдаткыч күч сыяктуу болушат. [9].

И.Кант: “Тарбия – адамдын аң-сезимин өнүктүрүүдөгү чеберчилик, адамдын табигатындагыларды (акыл, шык, зээн ж.б.) өркүндөтүүнүн улуу сырлары – тарбияда”-деген. Совет доорунда: “Тарбия деп – жаш муунга коомдук-тарыхый тажрыйбаны, материалисттик-лениндик көз карашты калыптандырууну, жогорку моралды, терең идеялуулукту, коомдук активдүүлүктү, коомдогу реалдуулукка чыгармачыл мамилеге, эмгекке, жогорку маданияттуулукка жана жүрүм-турумга көндүрүүчү иш-аракетти”- атаганбыз.

(Краткий психологический словарь. М. 1985). 90-жылдардагы адабияттарда: Тарбия деп – жаш муундарды эмгекке, пайдалуу иш-аракетке, ар түрдүү социалдык функцияларды аткарууга даярдоонун объективдүү- мыйзамченемдүү процесси” белгиленген (Краткий педагогический словарь пропагандиста 1990). Азыр биз кыргыз агартуусунда адептик-рухий тарбиядагы проблеманын башаты кайдан чыккан, эмне менен байланыштуу, аны кантип жоёбуз, ошо жөнүндө ой бөлүшмөкчүбүз.

Кыргыз агартуусунун тамыры тарыхтын тереңине, т.а. биздин замандын V-IX кылымдарына кетет. Буга байыркы Орхон-Энисей эстеликтеринин рун жазуулары күбө. Француз тарыхчысы Шавамунин, кыргыз тарыхчысы Анвар Байтурдун ырастоосу боюнча: “Кыргыздар түрк улуттарынын ичинен эң биринчилерден болуп V кылымдын башында 40 тамгалуу алфавит пайдаланышкан”. Академик Е.С. Малов: “Түрктөрдүн Энесай жазмасы (1952) аттуу эмгегинде: “Энесай таш эстеликтериндеги жазуулары – байыркы кыргыз тили. V-IX кылымдарда кыргыз-түрк мамлекетинде агартуу, окутуу практикаланган. Борбордук Азияда кыргыздын улуу державасы билим берүүсүз держава болуп жашай алмак эмес”- дейт.

“Илгери кыргыздар балдарын мусулманча окутуп, адептүүлүккө, ыймандуулукка үйрөтүүнү биринчи парз деп эсептешкен. Ошондуктан Кашкардан, Кокондон, Үрүмчүдөн, Бухарадан, Уфадан, Казандан Олуя Атадан уйгур, өзбек, ногой молдолорду жалдап, ат, кой, акча берип, бир топ жылга чейин балдарын окутуучу (Тоголок Молдо. Бишкек.1991.180-б). Орто кылымдын башында араб тамгасы менен балдардын сабатсыздыгын жоюп, эл диний билимди өздөштүргөн. Ж. Баласагындын “Кут алгы билими” негизинен адептик-рухий тарбияга арналат, азыр да ал чыгарманын актуалдуулугу өтө элек.

XIX кылымдын экинчи жарымында патриархалдык-феодалдык Орто Азия капиталисттик Россиянын куралдуу армиясы менен кагылышууда жеңилип, колонияга айланган. Орус-тузем, диний приходдук (башталгыч) мектептер Пишпекте,

Пржевальскиде иштей баштаган. Окуу планында “закон божий” сабагы бар эле. Орус мектептерде кыргыз балдар, кыздар да окуган. Кыргыз улуту орустун адептик-рухий тартибине үйрөнүүсү XIX кылымдын экинчи жарымында башталган. Колониялык саясаттын түпкү мүдөөсү “туземецтердин” тилин, маданиятын, улуттук тамырын соолутуу эле [1].

XIX кылымдын соңунда, XX кылымдын башында Ала Тоо аймагында “жаңы метод” (усули жадид) мектептер пайда болгон. Аны идеялык жактан И.Гаспирский негиздеген. Анда куран, шарият, араб тили менен бирге жалпы билим берүүчү предметтер: арифметика, география, тарых, табият таануу, геометрия, анатомия, логика ж.б. үйрөтүлгөн. Мектепте парта, доска, карта ж.б. пайдаланылып, диний жана илимий багытта таалим-тарбия берилген. Мындай прогрессивдүү идея узакка жашай алган эмес. Жалпы агартуу жаатындагы улуттун адептик-рухий тарбиясына булардын оң салымы болгон, бирок сан жагынан жетишсиздигин моюнга алуу керек [2].

Адептик-рухий тарбия боюнча мурдагы мударистер өздөрү чыгармаларды жазып, шакирттерине анын маанисин түшүндүрүшкөн. Мисалы, “Аңгек өзүн жер ойлойт. Акмак өзүн эр ойлойт, Кебер өзүн туз ойлойт. Кемпир өзүн кыз ойлойт. Зулум өзүн ак ойлойт. Сүткөр өзүн так ойлойт. Даачан өзүн тыйынсыйт. Наадан өзүн кыйынсыйт. Орой өзүн сылыксыйт. Орок өзүн кылычсыйт” (Алдаш Молдо).

Эпостордун, элдик оозеки чыгармалардын көптүгү кыргыз элинин рухий дүйнөсү бай, адабий казынасы мол калк экендигине күбө болот. Ошол чыгармаларда Абыке, Көбөш, Бокмурун сыяктуу терс каармандар болгондугуна карабастан, адептик-рухий маселелерге кенен орун берилген. Революцияга чейинки кыргыз адабияты этнопедагогикалык маалыматтарга бай, элдин материалдык кыйынчылыгына карабастан, улуттун рухий абалы жакшы, дили соо болгон.

Революциядан кийин жаңы типтеги адамды тарбиялоо керек болгон, анткени мурдагы тарбия “консервативдик”, “патриархалдык” катары таанылган. Н.И. Бухарин: “Эски режимдеги консервативдик

катуу тарбияга каршы акырындап күрөшүү менен, үй-бүлөдөгү эски мамилелерди жок кылуу керек”-деген. Ошол жылдарда үй-бүлөлүк тарбиянын стратегиялык планы иштелип чыккан. Көпчүлүк педагогдор үй-бүлөлүк тарбиянын жакшы жактарын: эмгекти сүйүүнү, чын жүрөктөн чыккан үй-бүлөлүк жылуу мамилени сактап калуу керек дешкен. Ошого карабастан биринчи көз караштагы окумуштуулардын пикири үстөмдүк кылып, баланы үй-бүлөдөн ажыратып, атайын мекемеде, коммуна-мектепте, интернатта, балдар үйүндө тарбиялоого көңүл бөлүнгөн. Улуу Октябрь Социалисттик Революциядан жана Улуу Ата Мекендик согуштан кийин ата-энесинен ажырагандар көп болгондуктан, мектеп-интернаттар ачылган. Мектеп-интернаттар балдарга коммунисттик идеологияны кенен пропагандалап, үй-бүлөлүк байлыкка умтулбоону, социализмди, коммунизмди курууга үгүттөгөн. Советтик мектептерде окуучулардын интеллектуалдык потенциалын өсүшүнө көбүрөөк көңүл бөлүшүп, адептик-рухий тарбия экинчи планга чыккан [3].

60-жылдары 1980-жылга чейин 2,5 миллион балдарды интернаттарда тарбиялоо пландаштырылган. Ар бир үй-бүлө баласын интернатка берүүсүнө жетишүү керек болгон. 30-жылдары бул идеяга В.А. Сухомлинский каршы чыгып, өз эмгегинде: “Ата-эне гана балдарына улуу авторитет бойдон каларын” эскерткен. “Муундардын ортосунда байланыш болот, бала – кылымдарга уланган тукумдун бир звеносу, аны үзүү – оор трагедия, ал баланын адептик-рухий багытын кулатуучу нерсе”-деген. Анын позициясын көптөгөн педагогдор колдошкон. “Үй-бүлөдөн эрте бөлүнгөн бала ар тараптуу өнүгүп, инсан катары калыптана албайт, бирок аны андап түшүнө албаган абалда чоңоёт. Эрте ата-энелик мамиледен ажыраган бала кара мүртөз, ырайымсыз эле болуп чектелбестен, алар балалык “госпитализм” дартына чалдыгып, үй-бүлөлүк жашоо-иммунитетин жоготот”-деген В.А. Сухомлинский. “Жүрөгүндө жек көрүү менен кара мүртөздүк орун алган баланы ырайымдуулукка тарбиялоо мүмкүн эмес. Эркиндиктен, сүйүүдөн ажыратылган

баланы күчтүү эрктүүлүккө тарбиялоо мүмкүн эмес” (Л.Н. Толстой).

“Азыркы кыргыз мектептеринде балдарга көбүнчө илимий теорияны жаттатып окутабыз. Мурдагы мугалим Нурмолдо балдарды турмушка даярдап окуткан. Ал эркек балдарга дыйканчылык өнөрдүн сырларын, кыздарга бычмачылык, тикмечилик өнөрдү, элдик салт-санаа, адабият, маданият, адептик-руханий көндүмдөргө үйрөткөн” дейт С.О. Байгазиев [1].

Жаңылбаган жаак, мүдүрүлбөгөн туяк болбойт. Педагогдор да жаңылышат. Мисалы, мурда класстык сааттарда коммунисттик идеологияны, саясий “идеалдарды” пропагандалоого көп орун берилген. Окуучуларга технократиялык, механикалык, рационалдык ойлом таңууланган. Адамдын табигаты, генетикалык программасы, улуттун менталитенин өзгөчөлүгү, космостук параллель күчтөрдүн адамга таасири эске алынбаган тарбия актуалдуу болгон. Педагогикада дүйнө түзүлүшүнүн советтик илимден айырмаланган бөлүгү этибар алынбаган. Азыр да ошол “жолдон чыкпагандар” бар, айрымдары жаңы идеологияны ойлоп таап, аны пропагандалоого өтүшкөн. Мунун натыйжасы кандай? Психологияда “бөлүкчө адам” (башкалардын баалуулугун түшүнбөгөн, күн тийген жердин күкүгү), “бурама адам” (өзүнө талаптары минималдуу, өз ою жок, башкаруучунун сөзүн кыңк этпей аткаруучу), “адам хакер” (компьютер менен гана иши бар, өзүнчө жашаган), “тиешеси жок адам” (туугандарына, жакындарына жан тартпаган, кайдигер), “масса адам” (эл кандай болсо, мен да ошондой болом, формалдуу окуйт, аткарат), “робот адам” (адам-машине, баалуулугу жок), “адам фантом” (ырайымсыз, катаал), “адам романтик” (чексиз кызыкчылыгы бар, өзү иш-аракетсиз) деген сыяктуу адамдын типтери пайда болду. Бул – биздеги цивилизациянын жемиши, бирок алардын пайда болушуна педагогика илиминин да, практик педагогдордун да салымы жок эмес. Философ Н.Бердяев “Техникалык цивилизация – имперсионисттик, ал адамдан

инсан чыгышын каалабайт, активдүүлүгүн каалайт,”-деген.

“СССРдин тушунда окуучулардын адептик аң-сезимин жогорулатууга жеткиликтүү шарт болгон эмес”- деп ырасташат көрүнүктүү адистер, “анткени коом регресс жолунда болчу”-дейт. Мисалы профессор А.И.Кургановдун эсептөөлөрү боюнча социализмди куруу үчүн Россияда 26,2 млн. адамдын өмүрү курмандыкка чалынган. Кыргызстанда 0,05 млн. адам курман болгон. Улуу Ата Мекендик согушта 20млн. адам курман болгон. Ушунча жоготууга учураган элдин адептик-рухий тарбиясында да чоң жоготуу болот.

Эми 1989-жылкы 16 жашка чейинки өспүрүмдөрдүн кылмыштуулугу боюнча статистикага көңүл бөлөлү: күнүгө (орто эсеп менен) 1507 никесиз бала төрөлгөн (1989). Кылмыш кылгандыгы үчүн күнүгө 2625 бала ички иштер бөлүмүнө жеткирилген, 611 ар кандай майда кылмыш катталып, 245 бала элдик сот менен соттолгон, 207 бала үйдөн качып кетчү, 1411бала ӨИИге (ИДН) учетко алынган, 2 адамды өлтүрүү, 11автомобиль уурдоо, 64 үй тоноо, 358 мамлекеттик же жеке буюм уурдоо катталган. Күнүгө 7323 никеге туруу, 2602 ажырашуу катталган. Күнүгө 2124 бала толук эмес үй-бүлөдө калган, 53 бала балдар үйүнө өткөрүлгөн, 27 ата-эне укугунан ажыратылган. Күнүгө 842 (14чейинки) баланын өлүмү катталган [7].

СССРда бир жылда төрөлгөн 5238810 баланын 584096 бул дүйнөгө оорулуу келишкен, бир жылга чейин анын 132978 чарчап (өлүп) калышкан, 18ге чейинки 219730 бала каза болгон. СССР беш жашка чейинки балдардын өлүмүнүн коэффициенти боюнча дүйнөдө 40чы орунда турган (б.а. ар бир 1000 баланын СССР-32, АКШ-13, ФРГ-10, Япония-8 ж.б. чарчаган). 2673056 түгөй никеге турса, 949796 ажырашуу катталган (б.а. 100никеге 35,5 ажырашуу туура келет). 1988 жылы 6,8млн. адамга алимент төлөөгө чечим иштеген жерине жөнөтүлгөн. Бул – регресс жолундагы коом. Мындай шартта жогорку аң-сезимдүүлүктү өнүктүрүү кыйын, ыймандын ыйыктыгы жөнүндө сөз болушу мүмкүн эмес. “Коом регресс жолунда болсо, адамдын аң-сезими дегредацияга кетет, регресске бара жаткан

адамдар адептик-рухий жактан пас болот”-деп ырастайт О.Т.Торсунов [10].

Жаштардын интеллектуалдаштыруу индекси Эл аралык баалоодо Совет өлкөсүндө 50-жылдары 2-3-орунду ээлеген, 90-жылдары 50-52 орунга түшкөн. Элдин идеалы өзгөргөн.

Класс жетекчилер (көбүнчө) өзүнө жаккан план түзүп, ошол план боюнча аракеттенет. Балага ошол план керекпи, жагабы, баланын абалы кандай, эмнеге муктаж, аны жеткиликтүү баалабаган. Биздин жаңылыштыгыбыз ушул жерде. Айрым класс жетекчилер окуучуга мүнөздөмө жазуудан кыйналышат, анткени баланы жакшы билбейт. Класстык сааттардын мазмуну окуучуга кызык эмес, баланын терс эмоциясын козгой турган, көңүлүн оорута турган маалымат берилет. Бул туура эмес. Окуучу менен чын жүрөктөн сүйлөшүп, жан дүйнөсүнө үнүлүп, “кирип”, ага эмне керек экендигин билүү маанилүү. Класстык саат баланы ойлондуруп, жаман сапатын жоюуга, жакшысын жандандырууга, көкүрөгүндө жакшылыктын үрөнүн калтырууга тийиш.

Мурунку доорлордо кийим зарыл нерсе болчу, азыр кийим байлыгын (престижин) көрсөтүүчү нерсе болду, ал инсандык сапатты “эритүүгө” айланды. Адамдар байлыктын кулчулугуна өтүүдө. Адам бул реалдуулуктан кайда качат? Калыссыздык, ырайымсыздык орун алган коомдо АДАМ болуп калыптануу кыйын. Класстык саат ушундай реалдуулукта окуучуга АДАМ болууга жардам бериши керек, тилекке каршы тарбиялык иштер конкурс, кече, ШТК (КВН) ж.б. иш чараларды өткөрүү менен чектелген учурлар бар.

Азыр Батыш педагогикасынын Чыгыш маданиятына жат элементтери таңууланууда. Мисалы балдар укугу жөнүндөгү конвенцияны ашыкча пропагандалоо менен, мугалимдердин укугу тебеленди. “Менин баламды эмнеге урушасыз”?-деп мугалимди “тарбиялоочулар” көбөйдү. Мугалимдин ачуусу келип калган учурду телефонго тартып, интернетке киргизүүгө ж.б. жол берилди. Мугалимдин өзүн чарчаган абалга жеткирдик. Батышта балага ырайымсыз мамиле үстөмдүк кылгандыктан, баланын укугу корголбой келген. Э.Фроммдун

пикири боюнча: “Баардык доорлордо Батышта балдар чоңдордун зулумчулугунан запкы жеп чоңоюшкан”. Чыгышта деле мурда мугалимдер баланы чапкан, бирок Батышка караганда Чыгыштын тарбиячылары балага гумандуу мамилени туура көргөн.

Эмнеге балдар интернетке көп тартылышат? Интернет – жалгыздыктан жапа чеккендердин эрмеги. Бала интернетте билгенин кылып отура берет. Адам менен мамиле түзүү интернеттик “мамиледен” пайдалуу. “Адам эмнени кылганына, иш-аракетине жараша жакшы же жаман, аң-сезими жогору же пас адам болот”. К.Ясперс.

“Балдардын жүрөгүнө оң таасир этилбеген (рухий тарбия жетишсиз) класстык саат, окуучулар коллективинин турмушу – бала үчүн чыныгы уу, ал жылуу сезимге суусатат”-деген С.Т. Шацкий. “Балалыктан жаштыкка өткөн курак оор, бул – өзүн, адамды, коомду, дүйнөнү тааныган мезгил, ушул убакта мүнөзү калыптанат, бул дүйнөдөгү максаты аныкталат, адептик идеалын иштеп чыгат, турмуштун жол-жобосун үйрөнөт, жашоонун маңызын түшүнөт” (Г.А. Мединский). “Карылыктын бир жылы – он эки ай, балалыктын бир жылы – доор” (А.Алексин).

Рыноктук экономикалык мамилеге тарбиялоо, прогматикалык ойломду калыптандыруу, элдин көп кылымда топтогон моралына туура келбеди. Фундаменталдык (диний), элдик адептик-рухий таалим-тарбиясын сактап калбаган шартта хаоско жол берилип, эл рухий кризиске келди. Мурдагы элдик педагогикада баланы коомго гармониялуу мамиле түзүүгө үйрөтүүсү акырындап унутулду.

Окуучулардын психологиялык өзгөчөлүгүн изилдөө менен окумуштуулар алардын ишеними, идеалы, социалдык жана турмуштук позициялары, коом таанымы о.э. дүйнөгө илимий көз карашынын (дүйнө жөнүндөгү түшүнүгү, адамдын табигаты, жашоодогу программасы), дүйнөнүн илимий картинасынын (дүйнөнүн толук, бирдикте системалаштырып түшүндүрүлүшү, образдардын сүрөттөлүшү,) элестешинин да адептик-рухий абалына таасири болот деген

жыйынтыкка келишкен. Окуучулардын дүйнөгө илимий көз карашынын калыптанышы – бул конкреттүү илимдердин мазмунун жалпылап коюу эле эмес, доорлордун ичинде адамзаттын кылымдаган тажрыйбасы, адептик-рухий багыты, эстетикалык, диний практикасы, адамдын дүйнөгө, коомго жана өзүнө мамилеси, теориялык билими жана практикалык аракети менен байланышат. Көпчүлүк психологдордун пикири боюнча окуучулардын дүйнөгө илимий көз карашы мектептин жогорку класстарында интенсивдүү калыптанат. Анткени адамдын табигатына таандык антропологиялык (интеллект, ой жүгүртүү, аң-сезим, туюм ж.б.) жана адептик баалуулуктары калыптанат. Адамдын жакшы ою менен моралдык сезими биригип, жогорку адептик аракети башталганда рухий дүйнөсү байыт [4].

Азыр окумуштуулардын түзгөн дүйнөнүн картинасынын тактыгы жөнүндө ар кандай ойлор бар, себеби бир эле пейзажды бир нече сүрөтчү абсолюттуу бирдей түстө тарта албайт. Ал эми дүйнөнүн мурунку доордогу “тартылган” илимий картинасы азыркысы менен дал келбейт, кийинки доордогу картинасы азыркы менен дал келбеши мүмкүн. Инсандын рухий баалуулуктары ал жашаган маданият менен байланыштуу болот. Адамдын табигаты, өнүгүү процесси өткөн замандын көптөгөн окумуштуулары болжогондон татаалыраак болуп чыкты. В.А. Крутецкий: “Окуучулардын дүйнө таанымынын, илимий көз карашынын калыптанышынын белгиси өспүрүмдөрдүн моралдын жактан жетилиши жана инсандын эмоционалдык эркинин калыптанышынан көрүнөт”-дейт. Биздин чоң жаңылыштыгыбыз: “Дүйнөдө бир гана туура илимий көз караш бар, ал – марксисттик-лениндик көз караш”- деген догмада болгон.

Азыр да адептик-рухий тарбияда мугалимдердин объективдүү кыйынчылыктары бар:

- бүгүнкү күндүн талабына, компетенттүүлүк парадигмага ылайык концептуалдык адабияттардын жетишсиздиги;
- жаштардын философиясында аномалдык, негативдүү ойлор көп.

В.А. Канкенин “Философиянын

негиздери” –деген китебинде: “Акценти рок, поп музыкага, рок-н-рол стилдеги бийлерге, экстраваганттуу (денеси көргөзүлгөн), модалуу кийимдерге, ачык сексуалдык революцияга басым кылган өзгөчө маданият түзүлдү. М. Джексондун, Э. Джондун компакт-дисктери, пластинкалары 30 миллион тираж менен сатылып кетти. 1998-жылы россиялык рок музыканттардын лидери Б.Гребенниковго “Триумф” деп аталган эң жогорку сыйлыктын берилиши жана рок музыканттардын концерттерине жаштардын толтура болушу, жаштар маданиятынын массалык мүнөзү жөнүндө кабар берет. Жаштардын баалуулуктары жөнүндө В.А. Канке:

- формалдуу же формалдуу эмес коомдорду (бир көчөнүн, топтун, класстын) колдоочусу;
- тажрыйбасыздыктын “өзүм билем” менен коштолуусу;
- жаштардын экстремизми, козголоң чыгарып коюп, социалдык пассивдүүлүккө өтүп кетиши;
- чексиз эркиндикти эңсөө менен анархияга умтулуусу, бирөөнүн багуусунда жашоону каалоо;
- жаштар маданиятында оюн-зоок, тамашалардын көптүгү, ирониянын (кокустуктун) басымдуулугу, пландуулукка каршы чыгуу;
- эркектердин кыздарга, кыздардын жигиттерге окшошуп кийиниши, жигиттердин сөйкө-шакек тагынып, чачын өстүрүшү, эмансипация, феминизация, жыныстык органды алмаштыруу ж.б. [4].

Математикалык маятниктин сол жакка термелүү амплитудасы канчалык кенен болсо, оң жакка термелүүсү ошончо чоң болот. Билим берүү системасы ушундай активдүүлүк менен идеологиялаштырган “тарбия” берилген. Натыйжада жаштар өздөрү жаңы “маданият” иштеп чыгышты. Үн-алгыда, сын-алгыда, адабияттарда, искусствонун бардык түрлөрүндө “эркин сүйүүнү”, моралдык бузулууну пропагандалаган сюжеттер, бейадеп ырлар пайда болду, парнография көрсөтүлдү.

Азыркы коомдун адептик-рухий көйгөйлөрү – качандыр бир мезгилдеги мектептин, үй-бүлөлүк тарбиянын, мамлекеттеги, дүйнөдөгү саясаттын

кемчилигинин натыйжасы. Өспүрүмдөрдүн адептик-рухий тарбиясы – педагогикалык процессте өтө маанилүү маселе болуп эсептелет, ал – билим берүү системасынын олуттуу милдеттеринин бири. Азыр дүйнө жүзүндө адептик-рухий тарбияга өзгөчө маани берилүүдө. Ошондуктан бардык гуманитардык предметтердин мазмунунда адептик-рухий тарбияга өзгөчө көңүл бөлүнүүдө.

Өсүүнү ойлогон мамлекеттер эң биринчи таалим-тарбия маселесине көңүл бөлүшөт. Мисалы, 1997-жылы Сингапурда жаштардын ой жүгүртүүсүн туура калыптандыруу проблемасы боюнча дүйнөлүк конференция уюштурушуп, илимдин жаңы жетишкендигин практикада пайдаланышкан. Сингапур жаратылыш байлыктарына жарды мамлекет, бирок өлкө жаштарды туура ойлондурууга, таалим-тарбиясына камкордук көрүү менен гүлдөп өстү, билимдүүлүгү боюнча да алдыңкы өлкөлөрдүн бири болуп саналат. –

Азыркы окумуштууларды көп кылымдан бери адам жок болуп кетпей жашап келет жатышы ойлондурууда. Эмне үчүн алсыз адам космостук күчтөрдүн, жердеги коркунучтардын (геноцид, расизм, колониялык саясат, согуш, репрессия ж.б.) баарына туруштук берип, жашап келе жатат? Эмне үчүн бир нече кылым колониялык эзүүдө болуп, кыйналган элдер депрессияга дуушар болбой, жашоого умтулушат? Алардын байлыгын тартып алган, илим менен техникасы өнүккөн элдер (Европа, Америка) жырдап жашоонун ордуна депрессияга, дилдин кеселдигине дуушар болушту? Эмне үчүн эзүүдө калган элдер мөңгүрөп, чөгүштүн ордуна жашагысы келет? Эмне үчүн Европанын, Американын элдери өзүнөн өзү азайып баратат? Бул феномен (адам) биз ойлогондон алда канча татаал, масштабдуу, демек, дүйнө гармониялуу, биз билбеген мыйзам ченемдүүлүктөрү бар” деген жыйынтык чыгаруулууда.

Кыргызда: “Байлык – колдун кири” делет. “Бүгүн бар бийлик, эртең жок, ушундай болот дүйнө шок”-деген пикир Манас эпосунда бар. Мурдагы доорлордо байлыкты, бийликти сүйгөн адамдарды рухий оорукчал катары баалашкан. Азыр ал

туура багыттагы адам катары таанылууда, анткени коом сырчоо абалда.

Эми адептик-рухий кризистен чыгуу үчүн эмне кылуу керек, ошого токтололу. Окуучуда адептик-рухий маданиятты калыптандыруу үчүн класс жетекчилер төмөнкүлөрдү түшүнүү керек:

окуучу элдик маданиятты, тарыхый чындыкты кабыл алуучу, улантуучу экендигин билген;

окуучу социумдун мүчөсү, өз өлкөсүнүн жараны катары өз укугун жана милдетин билген, өлкөнүн рухий абалына кайдигер эмес атуулу болуп калыптанган;

өспүрүмдөрдүн коомунда жашап, алардын коммуникативдүү маданиятын көрүп, баарлашкан, алардын абалына кайдигер эмес;

өз айылынын, шаарынын тазалыгына, жашылданышына салымы бар, тууган-уруктарынын жамандык-жакшылыктарына катышкан;

үй-бүлөсүнө, коомго пайдалуу, Ата Мекендин өсүшүнө салымы бар;

адамзаттын масштабдуу маселелерине кайдигер болбогон, элдин диний ишенимин урматтаган, табигый кырсыктарга жардамын аябаган инсан болушу керек.

Инсан (личность) – бул бытиенин, адамдын, коомдун табигатын тааныган эркин адам. “Бала макоо эмес, алардын эси жоктору чоңдордон көп эмес, аларга чоңдой мамиле кылгыла”-деген Я.Корчак. Адептик-рухий кризистен чыгуунун каражатынын бири катары дүйнө жүзүндө “дин таануу” предмети окуу планга киргизилди, бизге курс катары аны киргизүү жана этнопедагогикабызга кайрылуу керек. Биздин Мекенибиздин географиялык абалы КМШга кирип, Азияда жайгашкандыктан, Чыгыштын акылмандуулугу менен КМШнын билимин бириктирүүгө мүмкүндүк берет. Мындай шарт адамдарды сабырдуулукка, кең пейилдикке өз ара жардамдашууга умтулууга, жалпы адамзаттык баалуулуктарды жергиликтүү улуттук баалуулуктар менен айкалыштырууга ыңгайлуу.

Адептик-рухий тарбияда педагог сөз, мамиле, иш-аракет аркылуу окуучуга ордун, рухий өнүгүү багытын көрсөтөт, мында сөз менен иште ажырым болбош керек.

- Адамдын наркы ишинин өлчөмү, сапаты адеп-ахлагы менен аныкталарын балага түшүндүрүү керек. Ак ниеттүүлүгү менен өзгөчөлөнгөн баланын репутациясы булганбайт, элге, улутуна, табигатка, өлкөгө жакшылык тилеп, колунан келген аракетин кыла берсин.
- Окуучунун жүрөгүнө жакшы сезим калтырып, позитивдүү энергияны “ойготуш” үчүн класстык саатка:
- даярдануу, ар түрдүү темада керектүү маалымат берүү;
  - окуучунун оюн угуп, ага өнүктүрүүчү ой салуу, демилге берүү;
  - класстык жамааттын өнүгүшүнө пайдалуу болуу;
  - пессимизмди, негативизмди жеңүүгө, оптимизмге, позитивизмге “зарядоо” жаратман эмгекке шыктандыруу;
  - окуучуларды маалымат издегенге, тапканга анализдегенге үйрөтүү керек. Анда эмесе ишинерге ийгилик каалайбыз.
- Адабияттар:**
1. С.О. Байгазиев. Ала Тоодогу агартуунун тарыхынан кыскача очерк. Бишкек. 2005.
  2. С.С. Губаев. Население ферганской долины в конце XIX начале XX в. Ташкент. 1991.111-б.
  3. Дереклеева Н.И. Классный руководитель. Основные направление работы. – М. Вербум-М. 2001.
  4. В.А. Канке. Основы философии. –М. 2004.
  5. Г.К. Кронгардт. Кыргыздар. Бишкек. 1991. 68-69-б.
  6. Л.Костенко. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности – Санкт-Петербург. 1871.
  7. Положение детей в СССР. Составитель Е.М.Рыбникова. – М.1990.
  8. Советский энциклопедический словарь. –М., 1979.
  9. Сухомлинский, В.А. Духовный мир школьника – М.: Учпедгиз, 1961. – 223 с.
  10. Торсунов, О.Т. Законы счастливой жизни – М.: Ведабук, 2004.

*Рецензент: п.и.д., профессор
Байгазиев С.О.*

ЭТНОПЕДАГОГИКА

ЭТНОПЕДАГОГИКА

ETHNIC PEDAGOGY

Муратбек Касей
доцент

К. Молдобасанов атындагы
Кыргыз Улуттук консерваториясы

**КЫРГЫЗ ЭЛДИК МУЗЫКАЛЫК АТКАРУУЧУЛУК МАДАНИЯТЫНЫН ТАРЫХЫЙ
ӨНҮГҮҮСҮНҮН МААНИЛҮҮЛҮГҮ**

Муратбек Касей
доцент

Кыргызская Национальная консерватория
имени К. Молдобасанова

**О ЗНАЧЕНИИ ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ
МУЗЫКАЛЬНО-ИСПОЛНИТЕЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ КЫРГЫЗОВ**

Muratbek Kasey
docent

Kyrgyz National Conservatory named
After K. Moldobasanov

**ABOUT THE SIGNIFICANCE OF HISTORICAL DEVELOPMENT OF KYRGYZ
MUSICAL PERFORMING CULTURE**

Аннотация: Бул макалада, кыргыздардын жашоо-тиричилигинде жана элдик салттуу музыкалык маданиятында орчундуу орунду ээлеген, ошондой эле муундан муунга өткөн музыкалык аткаруучулук өнөрүнүн тарыхый өнүгүүсүнүн маанилүүлүгү баяндалат.

Аннотация: В данной статье рассматривается о значении исторического развития музыкально-исполнительского искусства кыргызов, занимающего важное место в жизни народа и народной традиционной музыкальной культуре, которые передавались из поколения в поколение.

Annotation: The article considers about the significance of historical development in kyrgyz musical performing art that occupies an

important place in nations life and in folk traditional music culture which were passed on from generation to generation.

Түйүндүү түшүнүктөр: акын, импровизатор, этнос, жанр, эпос, поэма, дастан, ыр, күү, обон, комуз, салттуу, өнөр, аткаруучулук, маданият.

Ключевые слова: акын, импровизатор, этнос, жанр, эпос, поэма, дастан, песня, кюи, обон, комуз, традиция, искусство, исполнительство, культура.

Key words: akyn, improvisator, ethnos, genre, epic, poet, dastan, song, cui, melody, komuz, tradition, art, performance, culture.

Кыргыз эли биздин эрага чейинки миндеген жылдар мурда жашаган байыркы эл катары саналаары бизге белгилүү. Анын элдик салттык музыкалык аткаруучулук

өнөр маданиятынын булактары тээ байыркынын түпкүрүнө алып барат. Кыргыздардын байыркылыгын, кабырларга тургузулган гүмбөздөрдө, мүрзөлөрдө, моло таштарда, аска-зоолордо жазылган жазуулардан, археологиялык казууларда табылган буюмдардан билебиз. Мындай эстеликтердин молдугу, кыргыздардын байыртадан берки жашоосундагы социалдык-маданий деңгээлинин жогорулугун аныктап турат. Кыргыз элинин байыркылыгы тууралуу, тарыхый изилдөөлөргө зор салымын кошкон академик В. В. Бартольд өзүнүн эмгектеринин биринде: «Кыргыздар Орто Азиядагы эң байыркы элдердин катарына кирет. Азыркы убакта, Орто Азияда жашап жаткан элдерден кыргыздардан башка аты тарыхта мынчалык эрте кездешкен бир да эл болбосо керек» [1.176] – деп жазгандарынын эң жүйөөлүүлүгү бар. Себеби, кыргыздардын эң байыркы теги, тарыхчы-изилдөөчүлөрдүн айтымына караганда, тээ байыркынын терендеги гунндардын дооруна алып баргандыгын көрүп турабыз. Демек, кандайдыр бир деңгээлде кыргыздардын музыкалык аткаруучулук маданияты да, тээ байыртадан эле калыптанып, өнүккөндүгү талашсыз. Ошондуктан, философиялык ой-толгоолордо, байыркы мезгилден бери эле, эл ичинен чыккан чыгармачылык инсандар кандай гана коомдук түзүлүш болбосун, маданиятта эң орчундуу орунду ээлеген. Мындай тенденция байыркы Улуу Кыркууз (байыркы кыргыздардын кырк уруусунан куралган Улуу Кыркууз мамлекети. Кийинчерээк, ал кырк уруу өз-өзүнчө бөлүнүп кетип, бүгүнкү күндө алар жалпы түрк элдери деп аталып калган) мамлекетинен чыккан залкар ойчулдардын, илимпоздордун, акындардын, философтордун, элдик музыканттарынын пайда болушу менен, алардын чыгармачылык жана музыкалык аткаруучулук өнөрүнүн өсүп-өнүгүшүнө мүнөздүү болгон. Бул мезгилдерде кыргыз көчмөн коомчулугунун миссиясын кол өнөрчүлүк, көркөм өнөр, адабият жана музыкалык аткаруучулук өнөрлөрү аткарган. Бул жагдайда, байыркы элдин мындай искусстволору ошол эле мезгилде, эң ири философиядан болуп саналган [2.8].

Чыныгы чыгармачыл инсандар – төкмө-акындар, ырчы-обончулар, аспапчы-күүчүлөр, дастан айтуучулар өзүлөрүнүн гениалдуу сүрөткердик интуициясы, бийик жана асыл ой идеалдары, философиялык ой толгоолору менен, өз доорунун социалдык жана тарыхый жашоосун, бийик тоолуу кыргыз жергесинин табиятынын сырларын, кубулуштарын, ачылыштарын, ажайып көркөм-кооздугун, касиеттүүлүгүн дин менен илимге караганда мыкты түшүнгөн. Мындан биз, карапайым элдин өзүнө таандык чыгармачылыгынын жана аткаруучулук өнөрүнүн түзүлүп-калыптанганын жана анын өнүгүүсүн, коом менен чыгармачыл инсандардын өз ара мамилелеринин диалектикасын көрө алабыз. Анткени, элдин салттуу музыкалык аткаруучулугу жана анын чыгармачылык жолу, конкреттүү маданий-тарыхый шарттарга байланыштуу өнүгөт. Ошол эле убакытта, элдик салттуу музыкалык аткаруучулук жана чыгармачылык, философиялык терең ой жүгүртүүлөргө таасирленүү менен, өз мезгилинин эстетикалык табитин жана идеяларын түзүүгө ишмердүүлүк аракеттердин үстүндө болот. Мындай учурда, маданият таануучулукта салттуу музыкалык аткаруучулуктун жана чыгармачылыктын өзүнүн мүнөзүн, табиятын аныктай турган диалектикасы зор мааниге ээ.

Кыргыз элинин маданиятынын байлыгы өлчөөсүз. Нечен кылымдарды арытып, маданият таануучулук көз карашта өнүгүү жолунда болгон ал байлык, эл ичинде салт катары сакталып келди. Бул жагдайда, белгилүү тарыхчы-изилдөөчү С. М. Абрамзон төмөндөгүдөй таамай чагылдырылган оюн айткан: «Кыргыздар өздөрүнүн маданий өнүгүшүнүн даражасы боюнча, өздөрүнүн түндүктөгү жана чыгыштагы коңшуларынан жогору тургандыгы шексиз, кээ бир маалыматтарды кытай жана мусулмандык булактардан таба алабыз» [3.438]. Мындай философиялык илимий көз карашты башка изилдөөчүлөрдүн жазмаларынан да кезиктиргенибиз аз эмес. Мына ошондуктан, биз элдик салттуу музыкалык аткаруучулук өнөр маданиятынын социалдык-тарыхый өнүгүүсүн изилдөөгө кайрылганда, биз анын

тарыхый маанилүүлүгүн бир эле мезгилде эки аспектиде карай алабыз.

1. Байыркы элдин жашоо-тиричилигиндеги тарыхый-маданий өнүгүүсүнүн мыйзам ченемдүүлүгүн жана ага мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн чагылдыруусу;

2. Элдин тарыхый-маданий өнүгүү процессин окуп өздөштүрүүдө, илимий изилдөөнүн методологиясынын, усулдук-ыкмаларынын маанилүү компоненттеринин түзүлүшү.

Мындай маданият таануучулук көз караш менен, чыныгы элдик чыгармачыл инсандын аткаруучулук сапатын аныктоого болот. Илимий изилдөөчүлүктүн методологиялык ыкмалары жана жолдору менен, биз музыкалык аткаруучулуктун байыркылыгын, тарыхыйлыгын, мыйзам ченемдүүлүгүн, кандайдыр бир тиешелүү формаларда карай алабыз. Ал эми, илимий изилдөөчүлүк натыйжалуу болуш үчүн билим алуу керек. Билим – илимдин эң маанилүү компоненттеринен болуп саналаары бизге белгилүү. Илимдин пайда болуусу, анын калыптанып өнүгүүсү коомчулуктун билим алуу тажрыйбасы менен шартталган. Ошондуктан, кандай гана тармак болбосун, аны тарыхый-маданият таануучулук аспектиде изилдөөдө, билим алуу тажрыйбасы менен анын ыкмасынын жолдорунун диалектикалык тыгыз байланыштыгы турат.

Музыкалык аткаруучулук өнөр элдин маданиятынын эң орчундуу бөлүгүнүн бири болуп саналат. Ал адабият, эне тил, сүрөт, кол өнөрчүлүк сыяктуу эле, жалпы элдин философиялык жана эстетикалык ой-толгоолорунун калыптанышын, коомчулуктун бардык социалдык-тарыхый өнүгүү этаптарын ачык чагылдырып бере алат. Анын көптөгөн түрдүү мүнөздүү жанрларынан жана формаларынан элдин кулк-мүнөзүнүн, жашоо-тиричилигинин, табиятынын, эркиндик үчүн күрөшүнүн, социалдык-тарыхый өнүгүүсүнүн чагылдырылышын көрөбүз. Бул жагдайда, С. М. Абрамзон мындайча оюн жазып калтырган: «Кыргыз эли эки миң жылдан ашуун тарыхынын ичинде өзүнүн эркиндигин жана көз каранды эместигин бир канча жолу жоготуп, аны кайра калыбына келтире алса да, бүтүндөй муундардын адам

суктанаарлык чыгармачылыгынын эң асыл түрлөрүн биздин күнгө чейин сактоо менен жеткире алды. Бул, чыгармачылыкта элдин өзүнчө бир социалдык-тарыхый тагдырлары, анын кайталангыс маданияты, табият-жаратылышты музыкалык-поэтикалык көркөм өнөрүндө кабыл алуусу, эгемендикти, эркиндикти сүйүүсү, катылган душмандарга каршы күрөшүүдө баатырдыгы жана эрдиги көп кырдуу жана айкын формада чагылдырылган» [3.469]. Ошол эле учурда, кыргыз элинин салттык музыкалык аткаруучулук өнөрү тууралуу ой-толгоолорду дүйнөлүк музыкалык маданиятынын тарых барактарынан да таба алабыз.

Маданият таануучулук ой-толгоолордун, пикирлердин калыптанышынын негизги булагы – бул чыгармачыл инсандардын аткаруучулук өнөрдү кабылдай билүүсүнүн пайда болушу, коомчулуктун социалдык-тарыхый өнүгүүсүнүн өтө маанилүү жана өзгөчө бөлүгү катары эсептелиши болуп эсептелет. Бул жагдайда, байыркы кыргыздардын чыгармачылыгынын жана аткаруучулугунун маданият тенденцияларынын келип чыгышын, жалпы коомчулуктун социалдык маданият таануучулук ой-толгоолорунун өнүгүшүнүн баштапкы этабы катары кароого болот.

Байыркы элдин маданиятка болгон көз караштарындагы социалдык-философиялык ой жүгүртүүлөрүнүн элементтери, эң алды болумуштарга, уламыштарга, жомокторго болгон ишенимдеринде пайда болгон. Мындай теориялык маданият таануучулуктун пайда болушунда, философиялык көз карашта өзгөчө ролду кандайдыр бир диалектикалык байланыштагы жогорудан келген касиет даарыган күчкө болгон ишенимдеринин ойногондугун (мисалы, манас айтуучулук, акындын төкмөлүк, керемет күү-кайрыктарды жараткан комузчунун касиеттери ж. б.) изилдөөлөр тастыктап турат.

Элдик музыкалык аткаруучулук өнөрүнүн XIX кылымга чейинки мезгилдеги тарыхый өнүгүү жолун иликтей келсек, ал тээ Манастан ары нечен кылымдарды өзүнө камтыгандыгын көрөбүз. Байыркынын

тарыхы боюнча, кыргыз элдик музыкалык аткаруучулук өнөрү тууралуу маалыматтар өтө эле аз болсо да, анын руханий баалуулугу арткан, жогорку көркөмдүктөгү жана чеберчиликтеги аткаруучулук маданиятынын деңгээлин баамдай алабыз. Элдик музыкалык маданияты алгачкы жаралуу мезгилинен баштап эле, өзүнүн жанрдуулугу жана тематикалуулугу, программалуулугу жана мазмундуулугу боюнча, түрдүү мүнөздүүлүгү анын калыптануусунун булактарынан болуу менен, кийинки өнүгүүсү үчүн зор мааниге ээ болгон. Ал, музыкалык-философиялык ой жүгүртүү эволюциясында, жетишээрлик деңгээлде татаал тарыхый-социалдык өнүгүү процесси менен мүнөздөлөт. Мындай мүнөз, философиялык көз караш менен айтканда, элдик музыкант-аткаруучулардын чыгармачылыгынын жана салттуу аткаруучулук маданиятынын диалектикалык тыгыз байланыштагы тарыхый өнүгүүсү үчүн бекем фундамент катары эсептелет.

Элдик музыкалык аспаптардын пайда болушу, аларда аткаруучулуктун, ошондой эле ырчы-обончулук, төкмө-акындык жана дастан айтуучулук өнөрлөрүнүн өнүгүшү, жалпы элдин жашоо-тиричилиги менен болгон тыгыз байланышта болгондугун тарых барактарынан ачык көрөбүз. Демек, музыкалык аткаруучулук маданияты эмгек каражаттарын даярдоо, аларды өздөштүрүү, мезгил-мезгили менен алардын өркүндөтүлүшү менен байланыштыгынын диалектикасын билдирип турат.

Кыргыз жергезиндеги ар бир өрөөндүн (Ысык-Көл, Талас, Нарын аймактары жана Түштүк өрөөндөрү,) музыкалык өнөрүнүн аткаруучулук стилдеринин, маданиятынын ар башка түрдүүлүгү нечендеген мезгилдерден бери салт катары сакталып келгендигин ачык көрөбүз.

Көпчүлүк кыргыздардын жашоосу (өзгөчө Ысык-Көл, Нарын өрөөндөрүндөгү) көчмөн мал-чарбачылык менен өткөн. Көчмөндүк табият-жаратылыш мезгилинин шартына жараша болгон. Жаз келип, карлар эрип, көк чөп бой алаар менен, жалпы эл мал-жандыктарын айдап жайлоого көчүшкөн. Анда табияттын таң калаарлык сулуулугу, ыр-күү жандуулардын философиялык ой толгоолорун козгоо менен,

байыркы салттык, эмгектик жана кенен созулмалуу лирикалык ырлары, ошондой эле жанга жагымдуу философиялык-эстетикалык терең мазмундуу аспаптык (комуз, кыл кыяк, чоор ж. б.) күү кайрыктары жаралган. Ал эми, күздүн келиши менен, эл кайрадан кыштоого көчүшкөн. Узакка созулган кыштын кечтеринде, чегедектин тарсылдап күйгөн добушун коштогон очоктогу балбылдаган жалындуу оттун жанында, байыркы уламалар, жомоктор, дастандар, ошондой эле, анда сөзсүз түрдө “Манас” айтылып, угуучулар кызыгуу менен, ырахат алышып, көптөгөн кыш кечтерин өткөрүшкөн. Демек, байыртадан элдин руханий дүйнөсүнүн баа жеткис байлыгы катары эсептелүү менен, ыр-күүлөрү, дастандары ж. б. музыкалык-поэтикалык маданиятынын соолгус булагы катары саналат. Улуу жазуучу Мухтар Ауэзов бул жагдайда өзүнүн эң туура оюн мындайча билдирген: “Эл – ырчы, эл – акын, ал байыртадан бери өзүнө мүнөздүү, бүтүндөй өзүнүн поэтикалык генийлик күчү менен, ой-толгоолорун өлбөс-өчпөс чыгармаларында – эпикалык поэмаларында, эсеп жеткис жана көптөгөн түрдүү мүнөздүү элдик ырларында билдирген” [4.77].

Эгерде, элдик салттык музыкалык аткаруучулук өнөрүнө кайрылсак, маданият таануучулук жагдайынан караганда, алардын эң байыркы булактарынан болгон уламыштарды, жомокторду, дастандарды айтууда, алардын музыка коштогон образдуу сүрөттөлүшү, аткаруучулуктун бийик маданияты, өзгөчөлөнгөн стили, бөтөнчөлүгү менен айырмаланган аткаруучулуктун манерасы өзүнчө кандайдыр бир жеткиликтүү өнүккөн системасына ээ экендигин ачык көрөбүз. Бул жагдайда, тарыхчы-изилдөөчү С. М. Абрамзон “Манас” эпосу жөнүндө өзүнүн төмөндөгүдөй ой толгоосун билдирген: “Өзүнүн көлөмү боюнча элдик оозеки чыгармачылыктын зор кенчи болгон “Манас” – залкар көркөмдүк дөөлөт гана болбостон, кыргыз элинин өткөндөгү саясий жана жоокердик мүнөздөргө жана мазмунга бай тарыхын чагылдырган өзүнчө бир поэтикалык санжыра гана болуп саналбастан, ошондой эле өтө бай этнографиялык булагы, кыргыз эл

маданиятынын өзгөчөлүү эстелиги да болуп саналат” [3.243]. Ал эми, “Манас” эпосун таанып-билүү жагдайында, анын тарыхый маанилүүлүгүнө Ч. Валиханов тарабынан мурда эле жогору баа берилүү менен, эпосту кыргыз элинин энциклопедиясы катары эсептегени баарыбызга белгилүү [5].

Белгилүү музыка таануучу В. Виноградов өзүнүн эмгектеринде: «Тарыхый даректертерге караганда, ошол мезгилдерде эле, акындык-төкмөлүк жөндөмдүүлүккө ээ болгон ырчылар жана музыканттар болушуп, VI-VIII кылымдарда эле, алардын өнүгүүсү абдан жогорку деңгээлге жеткен» [6], - деп жазат. Демек, эзелтеден эле кыргыз элинин музыкалык-поэтикалык жанрлары кеңири өсүп, өзгөчө ырчы-акындардын аткаруучулук салттуулугунда, сабатмалуу төкмөлүк аткаруучулук күчтүү өнүккөндүгү ачык көрүнүп турат.

Ошентип, кыргыздардын музыкалык аткаруучулук маданиятынын социалдык-тарыхый өзгөчөлүгүнүн маанилүүлүгү, анын кыргыз жергезинде узак мезгилге созулган нечендеген кылымдарды басып өтүүнүн негизиндеги доорлордун карын-катнашынын диалектикалык байланыш мамилелерине жараша өнүккөндүгүндө. Демек, оозеки

чыгармачылыктын жана элдик музыкалык аткаруучулук өнөрдүн байыркылыгы жана анын чыныгы көркөм баалуулугу, элдин маданий өнүгүүсүнүн, руханий байлуулугунун социалдык-тарыхый өзгөчө мааниге ээ экендигинде.

Адабияттар:

1. Бартольд В. В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б.: 1995, с. 176.
2. Касей М. Кыргыз элдик аспаптык аткаруучулук өнөрүнүн тарыхы. Окуу китеби. – Б.: 2015, 8-б.
3. Абрамзон С. М. Кыргыз жана Кыргызстан боюнча тандалма эмгектер. – Б.: 1999, 218, 243, 438, 469-беттер.
4. Ауэзов М. Ар жылдардагы ойлор. – Алма-Ата, 1961, 77-б.
5. Валиханов Ч. Собр. соч. т. I. – Алма-Ата, 1961.
6. Виноградов В. С. Кыргызские музыканты и певцы. – Ф.: 1958.

*Рецензент: п.и.д., профессор
Муратов А.Ж.*

Муратбек Касей
доцент К. Молдобасанов атындагы
Кыргыз Улуттук консерваториясы

**КЫРГЫЗ ЭЛДИК САЛТТУУ МУЗЫКАЛЫК АТКАРУУЧУЛУК ӨНӨРҮ МАДАНИЯТ
КОНТЕКСТИНДЕ**

Муратбек Касей
доцент Кыргызская Национальная
консерватория имени К. Молдобасанова

**КЫРГЫЗСКОЕ НАРОДНОЕ ТРАДИЦИОННОЕ МУЗЫКАЛЬНОЕ
ИСПОЛНИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО В КОНТЕКСТЕ КУЛЬТУР**

Muratbek Kasey
docent
Kyrgyz National Conservatory
named after K. Moldobasanov

**KYRGYZ PEOPL FOLK MUSIC TRADITIONAL PERFORMING IN THE CONTEXT OF
CULTURE**

Аннотация: Бул макалада, кыргыз элдик салттуу аткаруучулук өнөрүндө жаш муундарды өстүрүүдө кесиптик билим берүү жагдайы жана өздүк көркөм чыгармачылыгынын өнүгүүсү, ошондой эле музыкалык маданий баалуулукту коомчулукка кеңири таратуу, ага мамлекеттин пландуу түрдө жүргүзүлгөн маданий иш-чаралары тууралуу айтылат.

Аннотация: В статье обсуждается ситуация профессионального обучения молодого поколения кыргызскому фольклорному искусству и развитие художественной самодельности, а также широкое распространение музыкально-культурных ценностей, и о проведенных планомерных культурных мероприятиях государства.

Annotation: The article discusses the use of kyrgyz traditional folklore in educating youth for profession and about the development of amateur art activities and also about wide spreading of the musical cultural values among the public and about the events which were carried out plan activities by the state.

Түйүндүү түшүнүктөр: салттык, маданият, илимий, усулдук, идеялогия,

руханий, конференция, кароо-сынак, көркөм өнөр, идеология, кесиптик, көркөм өнөр, чыгармачылык.

Ключевые слова: традиция, культура, искусство, духовный, конференция, конкурс, идеология, методика, научная, профессиональный, исполнительство, творчество.

Key words: tradition, culture, art, spiritual, conference, competition, ideology, methodology, scientific, professional performance, creativity

Кыргыз элдик кесиптик жана өздүк көркөм чыгармачылык багыттардагы музыкант-аткаруучулугу, административдик жана билим берүү мекемелери, концерттик уюштуруучу жайлары ж. б. бири-бири менен тыгыз байланыштагы система түрлөрүнө ээ. Алардын бардык иш-аракеттери сөзсүз түрдө, өлкөбүздүн социалдык жашоо-тиричилиги: экономикасы, саясаты, укук таануусу, адеби, жүрүм-туруму, илими, билим берүүчүлүгү, техникалык өнүгүүсү ж. б. менен эриш-аркактагы тыгыз байланышы аркылуу иш жүзүнө ашырылгандыгы бизге маалым. Мындай компоненттердин көп

мүнөздүүлүгү, принциптүү маселелердин актуалдуулугун айкындап тургандыгын айта алабыз. Мына ушундай иштиктүү маданий системалардын негизинде, кыргыз элдик салттуу музыкалык аткаруучулук өнөрү өзүнүн натыйжалуу өнүгүүсүнө ээ болууда.

Кыргыз элинин эгемендүүлүктү алган мезгилден баштап, элдик музыкалык маданияттын калыптанышы, мамлекеттин саясаты менен шартталган. Мындай шарт, жеке эле борбордун гана эмес, өлкөнүн бардык аймактарындагы маданиятынын өнүгүүсүнө багытталган. Ал эми, мындай багыт өлкөнүн индустриалдык, идеологиялык жана маданий куруу жагдайларын калыптандырууну көздөгөн. Коомчулуктун идеялык-руханий өнүгүүсүндө, өзгөчө көңүл көркөм чыгармачылык тармагына бурулуу менен, республиканын маданий жашоосундагы көркөм өнөрүнүн ар кандай сфераларын жайылтуу шартталган.

Республикада маданиятты тез арада калыптандыруу процессинин маанилүү фактору катары, музыкалык аткаруучулук ишмердүүлүктүн күч алган өнүгүүсү эсептелди. Анда, ырчылык аткаруучулук (ырчы-обончулук, төмө акындык, дастан айтуучулук) менен катар, аспаптык аткаруучулук өнөрү (комузчулук, кыл кыякчылык, чоорчулук, ооз комузчулук ж. б.) жандуу өнүгүү жолунда болду [1]. Элдик салттуу музыкалык аткаруучулук өнөрүнүн, күндөлүк жашоо-тиричиликте профессионалдык аткаруучулук менен катар, өздүк көркөм чыгармачылык тармагында, кенен жана көп кырдуу өнүгүү жолунда болушуна ыңгайлуу шарттар түзүлдү. Демек, бул элдик салттуу музыкалык аткаруучулук өнөр чыгармачылыгы Кыргызстандын музыкалык маданиятынын очогу катары саналып калды. Мындай көрүнүш, элдик салттуу музыкалык аткаруучулук өнөрүн “музыкалык-маданий очогу” контекстинде кароого мүмкүнчүлүк берет. Музыкалык аткаруучулук жагдайында мындай түшүнүктү колдонуу, республиканын музыкалык-маданий чөйрөсүнүн өнүгүүсүндө элдик музыкалык аткаруучулук өнөрдүн маанилүү ролду ойногондугу менен гана эмес, ошондой эле өлкөнүн бардык аймактарында анын салттуулугун сактоо

менен өнүктүрүүнү калыптандыруунун өзгөчөлүгүн көрсөтүп турат.

Музыка таануучулардын жана изилдөөчүлөрдүн айтуусу боюнча, музыкалык-маданий очогунун билим берүү жагдайы, кандайдыр бир белгилүү тарыхый факторлор менен байланышкан себептерге ээ. Мамлекеттин “маданиятты өнүктүрүү” саясаты жана К. Молдобасанов атындагы Кыргыз Улуттук консерваториясынын, Б. Бейшеналиева атындагы Кыргыз Мамлекеттик маданият жана искусство университетинин, аны иш жүзүнө ашырууга багытталган педагогикалык, илимий изилдөөчүлүк жана концерттик аткаруучулук ишмердүүлүктөрү, республикадагы элдик музыкалык аткаруучулук өнөрүнүн салттуулугун калыптандыруунун жана өнүктүрүүнүн импульсу катары роль ойноду. Бул тенденциялар, тиешелүү системалардын кандайдыр бир деңгээлдеги керектүү жыйынтыгын берүүчү максаттуу өнүгүү багыттарына шартталган. Мамлекет ишмердүүлүктөрдүн мындай түрлөрүнүн эмоционалдык байланыштарын түзүүгө көмөк берген коммуникативдүү жана уюштуруу-тажрыйбалык функцияларынын маселелерин жүзөгө ашыруусу, музыкант-аткаруучулардын жана угуучулардын маданий потенциалдык дүйнө таанымына болгон көз карашын калыптандырууга жана алардын кызыкчылыгын колдоо менен, идеялык, этикалык жана эстетикалык тарбия берүү каражаттары катары кызмат кылат. Бул жагдай боюнча, профессор К. Ш. Дйшалиев өзүнүн ой толгоосун мындайча жазган: “Оозеки салттагы музыка өнөрү адамдар тарабынан жана адамдар үчүн жаралгандыктан, анын эң башкы милдети ошол адамдардын эстетикалык талабын канааттандыруу болуп эсептелет. Ал адамдын ажайып сонундук сезимдерин ойготууга жардам берет, анын көңүл ындынын, ачуу-таттуусун көркөм элестүү чагылдырып, ар башка мүнөздөгү, темпераменттеги жана кесиптеги жарандарды, этносторду эстетикалык жана көркөм сулуулукка баш ийдирип бириктирип турат. Бул элдик музыканын жана жалпы эле искусствонун бирдей таасир берүүчүлүк,

окшошдук, жакындык касиеттүүлүгүн далилдеп турат” [2.18].

Элдик салттуу музыкалык аткаруучулугу өзүнчө маданий система катары, алдыга коюлган маданий өнүгүү маселесине көңүл буруу менен, анын жаңы формадагы ишмердүүлүктөрүнүн өзүнчө системаларын пайда кылды. Мындай системаларга, республикабызда кеңири тараган маданий-музыкалык кароо-сынактарды жана фестивалдарды киргизсек болот. Маданиятты өнүктүрүү тажрыйбасынын негизи бөлүгү катары, музыкалык билим берүү системасы эсептелет. Мындай багыт алуу процессин улантуу, интенсивдүү түрдө элдик музыкант-аткаруучулардын агартуучулук ишмердүүлүктөрү аркылуу, музыкалык аткаруучулук өнөрүнүн салттуулугун, ошондой эле, Кыргызстанда бул тармактагы кадрларды даярдоону иш жүзүнө ашырууга көмөгүн берет.

Музыкалык маданий баалуулукту коомчулукка кеңири таратуу, мамлекеттин пландуу түрдө жүргүзүлгөн маданий иш-чараларынын таасири, элдик салттуу музыкалык аткаруучулук өнөрүнүн келечек өнүгүүсүнө көмөгүн көрсөттү. Ал, акырындык менен материалдык жана руханий маданият предметтеринде, республикабыздын коомчулук тажрыйбасындагы социалдык ички жана тышкы чөйрөсүнө да өзүнүн таасирдүүлүгүн көрсөткөн. Республикабыздын социалдык-маданий жашоосунун мындай өнүгүү процессинде эң маанилүү орунду, элдик музыкант-аткаруучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүнө, ошондой эле чыгармачыл-аткаруучу коллективдерге шарт түзүп берген жана алардын динамикалык формада сакталуусун жана өнүгүүсүн камсыздандырган уюштуруу чөйрөсүнө берүүгө болот. Чыгармачылыктын мындай түрүнүн күчү менен, элдик музыкант-аткаруучулардын жана угуучулардын маданий деңгээлинин өсүшүнө, эстетикалык кабылдоолоруна керектүү талаптардын коюлушу натыйжанын жыйынтыктуулугуна алып келүүдө.

Музыкалык чыгармачылык жана аткаруучулук чөйрөсүнө мүнөздөлгөн жана анын өнүгүүсүнө көздөлгөн максаттуу

маданий өнүгүү системасы да, кандайдыр бир деңгээлде жыйынтыгын берип келүүдө. Бул система, атайын кесиптик билим алган элдик музыкант-аткаруучулардын өздүк чыгармачыл карьерасын куруу талаптарына ылайык көмөгүн көрсөтүүдө. Мындай системаны иш жүзүнө ашыруунун натыйжасында, музыкалык чөйрөдө элдик салттуу музыкалык аткаруучулук өнөрүндөгү элементтердин үзгүлтүксүз өсүшү, эки сферанын – профессионал музыкант-аткаруучулардын жана эл ичинен чыккан жалпы чыгармачыл музыка сүйүүчүлөрдүн – өнүгүүсүнө жана алардын диалектикалык байланыштагы бирдиктүү чыгармачылык жана аткаруучулук ишмердүүлүктөрүнө шарт түзүүдө. Мындайларга профессионал музыкант-аткаруучуларды, эл чыгармачылыгы коллективдерин, музыкалык билим берүү мекемелеринин окуучуларын, жалпы билим берүү жана маданий мекемелериндеги чыгармачыл топторун, ошондой эле, кыргыз композитор-аткаруучуларын, обончуларын жана окутуучуларын киргизүүгө болот. Демек, философиялык ой-толгоо менен айтканда, бүгүнкү коомчулуктун маданий таануучулугунда жаңы музыкалык-маданий байланыштардын пайда болуусу иш жүзүнө ашууда.

Шаардык жашоонун музыкалык көркөм-маданий чөйрөсүндө мурда болуп көрбөгөндөй элдик салттуу музыкалык аткаруучулук өнөрүнүн өнүгүүсү жүргүзүлүүдө. Мурда элдик музыкалык аткаруучулук өнөрү (ырчылык жана аспаптык) жалпы билим берүү мекемелериндеги музыка сүйүүчүлөрдүн ийримдери, эл чыгармачылыгы коллективдери менен гана чектелген болсо, бүгүнкү күндө музыкалык мектептен баштап, орто жана жогорку музыкалык окуу жайларына чейин элдик аспаптарында ойноого жана салттуу ырчылык аткаруучулугуна окутуу боюнча атайын класстары ачылып, элдик профессионал музыкант-аткаруучулар даярдалып чыгууда. Алардын максаты – элдик музыкалык аткаруучулук чеберчилигин нукура салттуулуктун негизинде, академиялык аткаруучулук маданиятынын нормаларына жеткирүү болуп саналат. Ошону менен

бирге, музыкалык маданиятты функционалаштыруунун жаңы деңгээлине жеткирүү керектиги эсептелет.

Профессионалдык багыттагы салттуу музыкалык аткаруучулук өнөрүнүн калыптануусу жана үзгүлтүксүз өнүгүүсү, Кыргызстандын музыкалык маданий жашоосунда, Бишкек шаарынын ири маданий борбор фонунда, маданий потенциалы менен катар, социалдык жана саясий-экономикалык жагдайларына да таасирин тийгизүүдө. Элдик музыкалык аткаруучулук менен окутуучулук ишмердүүлүгүн тыгыз байланыштырып турган бирдиктүү билим берүү комплекси – К. Молдобасанов атындагы Кыргыз Улуттук консерваториясы, Б. Бейшеналиева атындагы Мамлекеттик маданият жана искусство университети, Муратаалы Күрөңкөй уулу атындагы (Бишкекте), Ыбырай Туман уулу атындагы (Караколдо), Ниязаалы Борош уулу атындагы (Ош шаарында) музыкалык окуу жайлары, ж. б., жалпы өлкөбүздөгү элдик музыкалык аткаруучулуктун салттуулугунун өнүгүшүнө багытталган жаңы функциялаштыруу механизмдин пайда болушуна көмөк болууда. Анын эң негизгиси – музыкалык билим берүү мекемелериндеги окутуучулардын жана студенттердин усулдук жана концерттик-агартуучулук ишмердүүлүгүнүн иштиктүүлүгүнө таасирин берүүдө.

Маданий өнүгүү жана максаттуу өнүгүү системаларынын иштиктүүлүгүнүн натыйжасы, жалпы чыгармачыл музыка сүйүүчү-аткаруучулардын музыкалык сабатсыздыгын жоюу жана алардын билим деңгээлин (музыкалык жогорку окуу жайларындагы “квалификацияны жогорулатуу” бөлүмүндө) жана аткаруучулук чеберчилигин өнүктүрүү менен маданиятын жогорулатууга, ошондой эле аткаруучулук репертуарын (элдик, автордук жана композитордук чыгармалар менен) байытууга зор көмөгүн көрсөтүүдө. Ушул эле мезгилде, мындай маселелер менен катар, музыкалык-маданий баалуулукту билүүгө, таанууга жана аны кабылдоого мүмкүнчүлүк берген социумдун маданий деңгээлинин өсүшү болуп өтүүдө.

Мындай тенденциялар музыкалык аткаруучулук менен коомчулуктун

ортосундагы байланышы, музыкалык чөйрөнүн структуралык элементтеринин жана алардын ортосундагы чиеленген катаал байланыштары менен шартталган. Мындай көрүнүш, Кыргызстан маданиятындагы концерттик ишмердүүлүк жагдайы, композитордун чыгармачылык жөндөмдүүлүк дарамети, аткаруучунун чеберчилиги жана угуучунун кабылдоосу аркылуу мүнөздөлгөндүгү менен белгиленет.

Жалпы элдин салттык музыкага болгон түшүнүгү барган сайын өсүүдө. Угуучулардын концерттик аткаруучулук боюнча жеткиликтүү түшүнүк алуусу, Кыргызстандагы профессионалдык чыгармачылыктын жана аткаруучулуктун калыптанып өнүккөндүгүнө күбө боло алышат. Бул процессте эң негизги ролду өзүнчө чыгармачылык системага мүнөздүү музыкалык жогорку окуу жайларынын студенттик жана аны бүтүрүүчүлөрүнүн концерттик топтору жана фольклордук ансамбльдери ээлейт. Аларды филармониялык чыгармачыл коллективдердин катарына киргизүүгө болот. Элдик чыгармачыл музыкант-аткаруучулардын мындай түрлөрү өлкөбүздөгү музыкалык маданиятынын сфераларын кеңейтүү менен бирге, ар кандай мекемелердеги маданият-агартуучулук иштерин жүргүзүү аркылуу коомдук жашоонун башка тармактары менен болгон байланышын бекемдөөдө. Элдик музыкалык аткаруучулуктун салттуулугунун мына ушундай багыттагы калыптанышы, анын өнүгүү системасына ыңгайлуу шарт түзүү менен, Кыргызстандын жашоосунда жаңы музыкалык маданий тенденцияларынын пайда болушуна өбөлгө болууда. Элдик салттуу музыкалык аткаруучулук өнөрүнүн өнүгүүсүнүн жогорку деңгээлге жетүүсүнө, коомчулук аны көркөм өнөрдүн жаңы формасы катары эсептөө менен, анын ишмердүүлүгүн эстетикалык көрүнүш экендигин баалоого мүмкүнчүлүк берүүдө. Албетте, коомчулукта пайда болгон мындай жаңы көрүнүштөр, элдик салттуу музыкалык аткаруучулук өнөр системасына, кандайдыр бир эстетикалык таасир берүү менен, анын өнүгүүсүнө гана эмес, жалпы Кыргызстандын музыкалык маданиятынын

өнүгүүсүнүн жаңы бийиктигине көтөрүлүүсүнө стимул болууда.

Өткөн кылымдын 90-жылдарынан баштап, Кыргыз Улуттук консерваториясынын илимий-усулдук бөлүмүнүн ишмердүүлүгү, элдик салттуу музыкалык аткаруучулук өнөрүнүн келечек өнүгүүсүнө багыт алуу менен, музыкалык-педагогикалык билим берүү мекемелеринин усулдук иштеринин координатору катары иштиктүү натыйжаларын көрсөтүүдө. Коомчулук маданиятынын ички элементтеринин байланышына ээ болуу менен, элдик салттуу музыкалык аткаруучулук өнөрүнүн өзү да, республиканын социалдык-маданий жашоосун көрсөткөн өтө татаал системалардын элементи катары эсептелет. Экинчи жагынан, ал, республиканын маданий мейкиндигинде, мамлекеттин саясаттык жана социалдык-экономикалык жагдайынын бирдиктүүлүгү катары, ошондой эле, бул системалардын маданият, көркөм өнөр, илим жана билим берүү сфералары менен өз ара кызматташтыктагы тыгыз байланышы менен белгиленген. Буга, Кыргызстанда элдик салттуу музыкалык аткаруучулук өнөрүнүн өнүгүүсү, музыкалык кесиптик окуу жайларына бирдиктүү билим берүү стандартынын киргизилүүсү, концерттик ишмердүүлүк, билим берүүчүлүк, коммерциялык проектилердин түрдүү мүнөздүү маселелери боюнча, эл аралык, республикалык деңгээлдеги кароо-сынактардын, фестивальдардын, илимий-практикалык конференциялардын, семинарлардын өткөрүлүп туруусу күбө боло алат.

Кыргыз музыкант-аткаруучуларынын жана угуучуларынын дүйнөлүк музыкалык таанымын, ошондой эле, ал музыкант-аткаруучулардын эл аралык деңгээлдеги маданий иш-чараларына катышуусун, ишмердүүлүктүн бир түрү жана музыкалык маданиятынын элементтеринин бири, ошону менен бирге, бүгүнкү күндөгү жалпы коомчулуктун руханий маданиятын калыптандырып, өнүктүрүүчүсү катары кароого мүмкүндүк берет. Мындай өз ара иштиктүү катнаштын процессинде пайда болгон байланыштар, жогоруда аталган

системалардын, алардын ичиндеги билим берүүчүлүк маалыматтык чөйрөсүнүн коммуникативдүүлүгүнүн интенсивдүү мүнөзүн айкындап турат. Ошол эле мезгилде, элдик салттуу музыкалык аткаруучулук өнөрүнүн калыптануу процесси, дүйнөлүк музыкалык маданий агымына катышуусунун натыйжасында, элдик музыкант-аткаруучулардын чыгармачыл ишмердүүлүктөрүн жандандырууга жана кеңейтүүгө өбөлгө түзүүдө.

Музыкалык маданий баалуулуктун үзгүлтүксүз жогорулоо процесси катары, мындай ишмердүүлүктүн келечек өнүгүү жолдору, анын популярдуулугун аныктаган “ички” жана “тышкы” шарттарына байланыштуу болот. Элдик салттуу музыкалык аткаруучулук өнөр эволюциясынын дагы бир мүмкүнчүлүгү коомчулуктун талабына шартталуу менен, популярдуу түрдө өнүккөн эстрадалык багыты. Кыргызстандагы мындай чыгармачыл багыттагы өнөрүнүн өнүгүүсүнө, европалык көптөгөн өлкөлөрдө мурдатан өнүгүп келген бул багыттагы аткаруучулук өнөрдүн таасири күч болду. Өлкөбүздөгү музыкалык маданияттын очогу болгон элдик салттуу музыкалык аткаруучулук өнөрдү функциялаштыруунун негизги шартын түзгөн анын тышкы фактору, аталган чыгармачылыктын жана аткаруучулуктун өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизбей койгон жок. Мисалга алсак, республикабыздагы жалпы билим берүү мектептериндеги, маданий мекемелердеги салттуу ырчылык аткаруучулукка жана элдик аспаптарда ойноого окутуу ийримдеринин, фольклордук топторунун өнүгүүсү төмөндөп, салттуу аткаруучулуктун нугун бурмалоо менен, эстрадалык багыттагы аткаруучулуктун күч алганы күбө боло алат. Мындай көрүнүш улана берип, анын күч алуусунда, бара-бара элдик салтуу музыкалык аткаруучулук өнөрүнүн жоголбошуна эч кандай кепилдик жок. Ошондой болсо да, элдик салттуу музыкалык аткаруучулук өнөрү, эволюция мыйзамченемдүүлүгүнө баш ийүү менен, кандай гана социалдык-маданий жана экономикалык шарттар болбосун, ал, ар кандай системанын иштиктүү аракет

кылуусунун негизинде, өзүнүн жашоосун сактап калуу үчүн, бардык ресурстарды жандуу түрдө колдонуу ишин жүргүзүп келүүдө. Бул, эң алды алардын биримдиктүү системаларынын ар кандай элементтеринин структурасын жөнгө салуу менен: музыкалык мекемелер комплексин уюштуруу, бирдиктүү илимий-усулдук борборун иштетүү, республикалык Кыргызконцерт бирикмеси жана Улуттук консерваториянын, маданият жана искусство университетинин концерттик уюштуруу бөлүмү менен ишке ашыруу, борбордо жана республиканын ар кайсы аймактарында концерттик ишмердүүлүк иштерин уюштуруу жагдайында өзүн көрсөтө алды. Мындай маданий чыгармачыл потенциалды кражылоо менен жакшы деңгээлге жеткирүүдө, аткаруучулуктун салттуулугун, музыкалык маданиятты жалпы элге кеңири таратуу аркылуу, дүйнөлүк маданий мурасын калыптандырып үйрөтүү, аны сактоо каражаты катары кароого болот.

Ошентип, элдик салттуу музыкалык аткаруучулук өнөрүн, Кыргызстандын

социалдык-маданий жашоосунун контекстинде кароодо, анын көркөм чыгармачылык сферасы республикабыздын өзүнө мүнөздүү музыкалык-маданий очогу катары эсептелет. Мындай маданий очогунун өнүгүүсүн башкаруу мүнөзү, ишмердүүлүктүн формаларынын жана багыттарынын тарбия берүүчүлүк жана билим берүүчүлүк процесси аркылуу жүргүзүлөт.

Адабияттар:

1. Касей М. Кыргыз элдик аспаптык аткаруучулук өнөрүнүн тарыхы. Окуу китеби. – Б.: 2015.
2. Дюшалиев К. Ш. Салттык музыка: теориясы жана усулдары (окуу-усулдук куралы). – Б.: 2012, 18-б.
3. Касей М. Кыргыз элдик аспаптык аткаруучулук өнөрүнө окутуунун усулу. Окуу куралы. – Б.: 2015.

*Рецензент: п.и.д., профессор
Мааткеримов Н.*

«Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары» журналына
чыгарылуучу макалаларга коюлган талаптар

Макалалар А-4 форматта 2 экземплярда басылып (1-экземпляр эксперттер үчүн фамилиясы жазылбай жашыруун берилет, ал эми 2-экземпляр иштеп чыгуу үчүн фамилиясы жазылып берилет) жана электрондук түрдө кабыл алынат. Автор менен байланыш үчүн 2-экземплярга мобилдүү телефонуңуздун номерин жана электрондук почтаңыздын адресин сөзсүз түрдө көргөзүүңүз зарыл. Редакцияга түшкөн макала жөнүндө ырастоо электрондук почта аркылуу жиберилет.

КРнын илимий макалаларга коюлган талаптарына ылайык анын негизги текстинде төмөнкү зарыл элементтер камтылышы керек:

- актуалдуу педагогикалык көйгөйлөрдү жалпы түрдө коюу жана анын маанилүү илимий же практикалык милдеттери менен байланышы;

- берилген көйгөйдү чечмелөөнүн негиздери камтылган жана аларга автор таянып акыркы изилдөөлөр менен жарыкка чыккан эмгектердин талдоосу;

- жалпы көйгөйдүн мурда чечмеленбеген бөлүктөрүнө жазылган макалада арналгандыгын көрсөтүү;

- макаланын алдына коюлган максатты жана милдеттерди аныктоо;

- өткөрүлгөн изилдөөнүн алынган илимий жыйынтыктарын толук негиздөө менен баяндоо;

- жүргүзүлгөн изилдөөдөн тыянактарды чыгаруу менен аталган багыт боюнча келечекте өнүктүрүүнүн перспективаларын көрсөтүү талап кылынат.

Автордук оригиналга коюлган талаптар

- форматы - MS Word.

- гарнитурасы - Times New Roman.

- шрифттин өлчөмү (кегль) -14

- саптардын ортосундагы аралык (интервал) -1

- абзацтык ачык жер - 1,27

- бардык талаачар -2 см

- мүмкүн болгон болуп чыгаруулар - курсив, каралжын түстө, макаланын аягында адабияттардын тизмесине кирген эмгектерге тексттин ичиндеги шилтемелер квадраттык кашаанын ичинде тизмедеги булактын номерин жана беттердин номерлерин көрсөтүү менен келтирилет.

- дефис тиреден айырмаланышы тийиш.

- тире менен тырмакчалар макаланын бардык текстинде бирдей сызыктуу болушу керек.

- абзацтардын ортосунда өтө чоң аралыктар болбош керек.

- сүрөттөр жарым тондуу эмес даана ак-кара, WMP, EME, CDR, AI, вектордук форматтарда, растрдык сүрөттөлүштөр - TIFF, JPG форматта 300 чекит/дюймдан кем эмес ажыратуу менен, реалдуу өлчөмдө болуу керек. Бардык сүрөттөр жана таблицалар текст боюнча жайланышы керек. MS Excel, MSVisio программалардагы диаграммалар - баштапкы файл менен чогуу болууга тийиш.

Макаланын текстин компоновкалоо

- Макаланын башында авторлордун фамилиясы менен инициалдары, даражасы, наамы, иштеген кызматы, жери шаары, өлкөсү - кыргыз, орус жана англис тилиндеги варианттар, электрондук адреси (шрифттун өлчөмү-14 кегль, каралжын түстө оң жагын түздөө менен).

- макаланын аталышы - чоң тамгалар менен кыргыз, орус жана англис тилдеги варианттар (шрифттун өлчөмү-14 кегль, каралжын түс, борбор боюнча түздөө).

- Аннотация - кыргыз, орус жана англис (Annotation) тилиндеги варианттар (шрифттун өлчөмү-12 кегль, беттин туурасы боюнча түздөө).

Аннотациянын түзүлүшү

- максаты
- изилдөөнүн методологиясы жана методикасы...
- жыйынтыктар...
- илимий жаңылыгы...
- практикалык маанилүүлүгү...

Аннотациянын көлөмү 3-5 сүйлөм. Макаланын аталышындагы маалыматтар аннотациянын текстинде кайталанбашы керек.

Түйүндүү түшүнүктөр: сөздөрдүн саны 5-8-кыргыз, орус (ключевые слова) жана англис (key words) тилиндеги варианттар (шрифттун өлчөмү-12 кегль, беттин туурасы боюнча түздөө, 1 интервал).

Негизги текст адабияттын стилистикалык жана библиографиялык талаптарына дал келиши керек, беттин туурасы боюнча түздөө.

Адабияттардын тизмеси кыргыз жана орус тилинде 5-10 булактарды камтып, аягында кийинки жылдары чыккан 2-3 чет өлкөлүк эмгектер (шрифттун өлчөмү-12 кегль, беттин туурасы боюнча түздөө).

Макала мурда башка булакта жарыяланбашы керек, же башка журналдарга жиберилбеши керек.

Аталган талаптарга канааттандырбаган макалалар кароого кабыл алынбайт. Жарыкка чыгарууга кабыл алынбаган материал боюнча кат жазуу жүргүзүлбөйт. Макалалардын кол жазмалары кайтарылбайт.

Төлөм акысы:

Талаптарга жооп берген макалалар журналда төлөмдүү негизде жарыкка чыгарылат.

КББАнын академиктери жана корреспондент-мүчөлөрү үчүн - **акысыз**.

КББАнын кызматкерлери менен аспиранттары үчүн - **1000 сом**,

Кыргызстандын мекемелеринин кызматкерлери жана аспиранттары үчүн - **2000сом**,

Алыскы жана жакынкы чет өлкөлөрдүн жарандары үчүн - **5000сом**.

Требования к оформлению статей в журнале
«Известия КАО»

Статьи следует предоставить в бумажном вложенным файлом и электронном виде. В сопроводительном письме необходимо обязательно указать номер мобильного телефона и адрес электронной почты для связи с автором. Редакция высылает подтверждение о получении статьи по электронной почте.

В соответствии с требованиями к научным публикациям в КР, основной текст статьи должен содержать следующие необходимые элементы:

- постановка актуальных педагогических проблем в общем виде и ее связь с важными научными или практическими задачами;
- анализ последних исследований и публикаций, где заложены основы решения данной проблемы, на которые опирается автор;
- выделение ранее нерешенных частей общей проблемы, которым посвящается данная статья;
- формулировка цели и задачи, поставленных перед статьей;
- изложение основного материала проведенного исследования с полным обоснованием полученных научных результатов;
- выводы из данного исследования и перспективы дальнейшего развития по данному направлению.

Требования к авторскому оригиналу

- Формат – MS Word.
- Гарнитура – Times New Roman.
- Размер шрифта (кегель) - 14.
- Межстрочный интервал -1.
- Абзацный отступ -1,27.
- Поля - все по 2 см.
- Допустимые выделения - курсив, полужирный.
- Внутритекстовые ссылки на включенные в список литературы работы, приводятся в квадратных скобках с указанием номера источника в списке и номера страницы источника цитаты.
- Дефис должен отличаться от тире.
- Тире и кавычки должны быть одинакового начертания по всему тексту.
- Не допускаются пробелы между абзацами.
- Рисунки только черно-белые, без полутонов, в векторных форматах WMP, EME, CDR, AI, растровые изображения - в формате TIFF, JPG с разрешением не менее 300 точек/дюйм, в реальном размере. Все рисунки и таблицы располагаются по тексту. Диаграммы из программ MS Excel, MSVisio вместе с исходным файлом.

Компоновка текста:

- В начале статьи фамилия инициалы авторов, степень, звание, должность, место работы, город, страна (кыргызскоязычный, русскоязычный и англоязычный варианты), электронный адрес (размер шрифта -14 кегль, полужирный, выравнивание - по правому краю).

• *Название статьи-заглавными буквами кыргызскоязычный, русскоязычный и англоязычный варианты (размер шрифта -14 кегль, полужирный, выравнивание - по центру).*

Аннотация: (кыргызскоязычный, русскоязычный и англоязычный (Annotation) варианты (размер шрифта -12 кегль, выравнивание - по ширине страницы).

Структура аннотации:

- *Цель*
- *Методология и методики исследования*
- *Результаты*
- *Научная новизна*
- *Практическая значимость*

Объем аннотации 3-5 предложений.. Сведения, содержащиеся в заглавии статьи, не должны повторяться в тексте аннотации.

Ключевые слова: количество слов 5-8 - кыргызскоязычный, русскоязычный и англоязычный (Key words) варианты (размер шрифта -12 кегль, выравнивание - по ширине страницы, через 1 интервал).

Основной текст должен соответствовать стилистическим и библиографическим требованиям литературы, выравнивание - по ширине страницы.

Список литературы: на кыргызском и русском языке -10-15 источников. (Размер шрифта -12 кегль, выравнивание -по ширине страницы).

Статья не должна быть ранее опубликованной или представленной к публикации в других журналах.

Материалы, не удовлетворяющие указанным требованиям, к рассмотрению не принимаются. По материалам, не принятым к опубликованию, переписка не ведется. Рукописи статей не возвращаются.

Размер оплаты:

Статьи удовлетворяющие требования, публикуются в журнале на платной основе.

Для академиков и член-корреспондентов КАО - бесплатно,

Для сотрудников и аспирантов КАО – 1000 сом

Для сотрудников и аспирантов других учреждений Кыргызстана - 2000сом

Для граждан дальнего и ближнего зарубежья -5000сом

МАЗМУНУ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИННОВАЦИЯ

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИИ

EDUCATION AND INNOVATION

Мамытов А.

Mamytov A.

Кыргызстандын негизги мектептери үчүн окуу китептери: учурдагы абалы жана жакшыртуунун жолдору	3
Учебники для основной школы кыргызстана: современное состояние и пути совершенствования	3
The textbooks for basic school of kyrgyzstan: current state and ways of improvement	3

Мамытов А.

Туребеков Б.А

Mamytov A.

Turebekov B.A.

Влияние трехразовых уроков физической культуры в неделю на физическое развитие учащихся начальных классов	11
Аптада үч жолу өткөрүлүүчү дене тарбия сабактарынын башталгыч класстардын окуучуларынын дене бой өсүшүнө тийгизген таасири.....	11
The effect of three times a day lessons of physical education a week on the physical development of pupils of the elementary classes.....	11

Токтомаматов Алмазбек Даткабекович,

Toktomametov Almazbek Datkabekovich

Кыргыз Республикасынын мектепке чейинки жана мектептеги билим берүүсүндөгү өзгөрүүлөр.....	25
Изменения в дошкольном и школьном образовании Кыргызской Республики.....	25
Changes in preschool and school education in the Kyrgyz Republic.....	25

Супатаева Эльвира Акиновна

Supataeva Elvira Akinovna

Кыргызстандагы билим берүү ааламдашуу доорунда	31
Образование Кыргызстана в эпоху глобализации	31
Education of Kyrgyzstan in the era of globalization.....	31

А.Р.Абакирова

A.R.Abakirova

Кыргызстандагы инклюзивдик билим берүүнүн пайда болуу тарыхы жана анын өнүгүүсү.....	36
Об истории становления и развития инклюзивного образования в Кыргызстане.....	36
The history of the formation and development of inclusive education in Kyrgyzstan.....	36

М. А. Адылова
M. A. Adylova

«Манас» эпосунун окуу программаларына, окуу китептерине кирүү тарыхы (XX кылымдын биринчи жарымы).....	40
История вхождения эпоса “Манас” в школьные учебные программы и учебники (первая половина XX века).....	40
The history of the introduction of the Manas into the school curricula and textbooks (First half of the 20 th century)	40

ОКУТУУНУН ТЕХНОЛОГИЯСЫ

ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ

TEACHING TECHNOLOGY

Сейдекулова К. С.
Seydekulova K.S.

Сенсордук тарбиялоодо мультимедиялык каражаттарды колдонуунун мааниси.....	47
Использование мультимедийных средств в сенсорном воспитании детей.....	47
The use of multimedia in the sensory education of children.....	47

Муратов Садирбек Рахманбердиевич,
Мурзаibraимова Бибисара Бекмаматовна,
Muratov Sadirbek Rahmanberdievich,
Murzaibraimova Bibisara Bekmatovna,

Физиканы окутууда окуучулардын изилдөөчүлүк жөндөмдүүлүктөрүн калыптандыруу.....	55
Формирование исследовательских способностей учащихся в обучении физике.....	55
Formation of research ability of students in the teaching of physics.....	55

Аманова Г.М
Жолчиева А.А.
Amanova G.M.
Zholchieva A.A.

Формирование предметных компетенций у учащихся кыргызской школы на уроках русского языка.....	59
Formation of subject competences in students of the kyrgyz school in the russian language lessons.....	59

Б.А. Абдухамидова
Abdukhamidova B.A.

Башталгыч кластардын окуучуларынын сөз байлыгын өстүрүү жолдору.....	62
Развития словарного запаса учащихся начальных классов.....	62
Development of dictionary reserves of pupils of initial classes.....	62

Ажибаева Айнура Жакшымбековна
Azhibaeva Ainura Zhakshymbekovna

Вопросы совершенствования управления качеством подготовки учителей начальной школы в процессе экспериментальной работы.....	68
Эксперименталдык иш процессинде башталгыч класстын мугалимдерин даярдоо сапатын жөнгө салуу маселелери.....	68
Issues of improving the quality management of training primary school teachers in the process of experimental work.....	68

Куйкеева Кайрылбубу Сагынбековна
Kuikееva Kairylbybu Sagynbekovna

Клеттин окуу китебинде “Крестүүлөр жортуулунда” тарыхый жана социалдык саясий аспектеринин чагылдырышы”.....	74
Отражение исторических, социально-политических аспектов “Крестовых походов” в учебнике э. В. Клетта.....	74
Reflection of the historical, social and political aspects of the "Crusades" in the book of e. V. Klett....	74

**ТАРБИЯ ЖАНА ТААЛИМ
 ВОСПИТАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ
 EDUCATION AND TRAINING**

Жакшылыкова К.
Zhakshylykova Kishimjan

Педагогический контроль: функции и виды.....	79
Педагогикалык контролдоо: функциясы жана түрлөрү.....	79
Pedagogical control: the functions and types.....	79

Капарова Чынар
Kaparova Chynar

Санарип технологиянын шартында жаш муундарды тарбиялоонун мааниси (КР КТРК мисалында).....	84
Воспитание молодого поколения в условиях цифровых технологий (на примере ОТРК КР).....	84
Education of the younger generation in a digital environment (On the example of the OTRK KR).....	84

Жумабаева Гүлайым Абдысаматовна
Dzhumabaeva Gulaym Abdysamatovna

Адептик-рухий тарбиядагы проблеманын башатын анализдөө.....	90
Анализ проблем их истоков в духовно-нравственном воспитании.....	90
An analysis of the problems of their origins in the spiritual and moral education.....	90

ЭТНОПЕДАГОГИКА
ЭТНОПЕДАГОГИКА
ETHNIC PEDAGOGY

Муратбек Касей
Muratbek Kasey

Кыргыз элдик музыкалык аткаруучулук маданиятынын тарыхый өнүгүүсүнүн маанилүүлүгү	98
О значении исторического развития музыкально-исполнительской культуры кыргызов.....	98
About the significance of historical development of Kyrgyz musical performing culture	98

Муратбек Касей
Muratbek Kasey

Кыргыз элдик салттуу музыкалык аткаруучулук өнөрү маданият контекстинде	103
Кыргызское народное традиционное музыкальное исполнительское искусство в контексте культур.....	103
Kyrgyz peopl folk music traditional performing in the context of culture.....	103

**Ответственный секретарь Дербишова Н.А.
Редактор: Карамолдоева С., Тагаева Г.
Компьютерная верстка Дербишова Н.А.
Техн. редактор А. Абдиев**

Подписано в печать 26.11.2018

Офсетная бумага А4

Тираж 200 экз.

**Отпечатано в издательском центре «Билим» КАО
Кыргызская республика 720040, г.Бишкек, бульвар Эркиндик 25.
Тел.: +996(312)622368**

